

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

9(47.925)

Q-24

O-24

1045
106-892

100

Printed in Turkey

Յ. Կ. ՃՈՆԿԻՆ

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺԳՆԱԺԱՄԷՆ

Դաս 4-րդ.

Կ. ՊՈՒԻՍ

Տպարան ԴՈՂՈՎ Ի

Պետ. Ալի Էպուստոլոս Գասեխի, քի 27

1913

05 OCT 2011

31 AUG 2007

Յ. Կ. ՃԱՆԿԻՒԼԵԱՆ

9 (47.925)

Ճ-24

148

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԵՆ

(ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ)

ՄԱՍՆ Ա. ԵՒ Բ.

Կ. ՊՈԼԻՍ

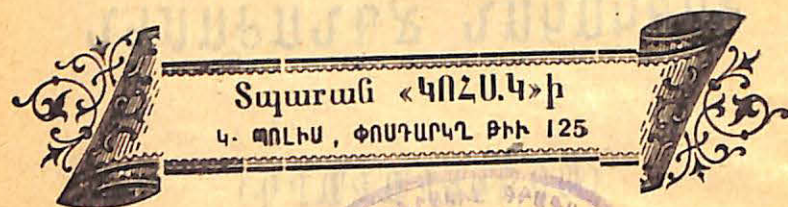
Տպարան «ԿՈՀԱՆԻ»

Պապ Ալի Էպուստոսիոս հասցեի, քիւ 27

1913

12448

20 JUN 2013
TODS DIA 10

628
39+

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Կ. ՃԱՆԿԻԼԵԱՆ

(ԿԱՅԾԻԿ)

Հայ ընթերցող հասարակութեան տալով ներկայ «Յիշատակներս», բնաւ յաւակնութիւն չունիմ զայն իբր անքերի աշխատութիւն մը ներկայացնելու, քանի որ ասոր համար անհրաժեշտ եղող ոչ ընդարձակ նօթեր ունէի կամ կարելի էր ունենալ տրամադրութեանս տակ, աչի առաջ ունենալով բռնապետական շրջանի հեղձուցիչ եւ թոյլատու պայմանները, եւ ոչ իսկ նմանօրինակ լուրջ ձեռնարկ մը հեղինակելու կարողութիւնը կը գտնեմ յիս: Այլ պարզապէս յիշողութիւններուս եւ խղիւսքիս քելադրանքներուն անսալով, ես փափաք ունեցայ լոյս աշխարհ հանել այն կարգ մը իրողութիւնները, որոնք ապագայ պատմագիրներուն իբր տեսող իրենց ծառայել վերլուծելու եւ պատկերացնելու համար Հայուն կեանքը այնպէս, ինչպէս եղեր է այն Համիտի դիւային վարչութեան ներքեւ:

Ինքնին հասկնալի է թէ Հայ յեղափոխութիւնը իր նախափայլերուն մէջ, ինչպէս առհասարակ ամեն բան, ազատ չէր կրնար մնալ սայթափումներէ եւ սխալանքներէ, ինչ որ անխուսափելի եղաւ, ուստի ըստ այնմ կը յանձնարարեմ այս գործս ընթերցողին, կանխաւ խնդրելով իր ներողամտութիւնը թերութեանցս հանդեպ:

Շնորհակալութեամբ պիտի ընդունիմ ամեն դիտողութիւն, որ կը բղխի անկեղծութենէ եւ կը ձգտի ուղղումներ մտցնել ներկայ աշխատութեանս մէջ:

Յ. Կ. ՃԱՆԿԻԼԵԱՆ

1 Մայիս 1913

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԵՆ

Ա.— ԲՈՆԱԳԵՏԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԸ

Վասպուրական իր աշխարհագրական դիրքով և բնական գեղեցկութեամբ չէր որ Ապա-իւ-Համարի ու-չադրութիւնն իրեն դարձուցած էր: Կար ուրիշ պարագայ մը: Այն Վասպուրականը Հայ Ազգին տուած էր Խրիմեաններ, Սրուանձտեաններ, Թօխմախեաններ, Տէր Սարգիսեաններ, որոնք թէ Հայ Ազգին անկեղծ և նշանաւոր գործիչներ և թէ բազմաթիւ գրքերու հեղինակներ եղած էին, ուրեմն Երլտրդի բռնապետը կանխատեսած և կարծես թէ մարգարէացած էր որ Խրիմեանի և այլոց օրրան և ծննդավայր Վասպուրականն ունէր իր մէջ և օր մը պիտի տար նաեւ Ազգի պատեաններ, Կիւլաղսղեաններ, Աւետիսեաններ և այլն, որոնք իբր նախակարապետներ, Թուրքիոյ մէջ առաջինները պիտի ըլլային Յեղափոխութեան կարմիր դրօշակը պարզողներ, իր բռնապետութեան դէմ բողոքողներ և Բայազական ու ստրկական լուծը թօթուողներ, և իրենց անձերը հայրենիքին համար պիտի զոհաբերէին Յեղափոխութեան Ս. Սեղանին վրայ:

Անշուշտ այս նկատումով էր որ Համիտ գահը բարձրանալէն անմիջապէս յետոյ իր առաջին քայլը Վասպուրականէն սկսաւ, իր նպատակն ըլլալով այդ երկիրն մոխրակոյտի վերածել, Հայութիւնը թշուառացնել և ոչնչացնել։ Անշուշտ Համիտ նկատողութեան առած և կարեւորութիւն տուած չէր այն անհերքելի իրականութեան և ճշմարտութեան թէ ժողովուրդի գաւազներ եղած են որ միշտ իրենց բռնապետներուն գահերը տապալած ու իրենց ազատութիւնը ձեռք բերած, իրենց մարդկային իրաւանց տէր եղած են։

Ահա մենք Համիտի այս թաքուն մտադրութեանը և դիւային գաղափարի յղացման արդիւնք եղող Վասպուրականի ահռելի աղէտներուն, սրտաճմլիկ տեսարաններուն և կսկծալի դէպքերուն պատկերներն են որ պիտի նկարագրենք ըստ կարելոյն։

Վեհապետներ և թագակիրներ իրենց տիեզերակալ տենչանքներ իրականացնելու և կիրքեր յագեցնելու նպատակաւ երբ ու իցէ կառավարութեան ղեկմ պատերազմ հրատարակելու գաղափարը կը յղանան և ուրուում կուտան, բնաւ նկատի չեն ունենար թէ իրենց առած քայլին հետեւանքով, ո՞րչափ մայրեր ու հայրեր պիտի լան, ո՞րչափ կտրիճ հասակներ իրր ծաղիկ պիտի խամրին, ո՞րչափ օճախներ պիտի մարին և տուներ անքնակ պիտի դառնան, և ժողովորդին անտեսական վիճակը պիտի քայքայի ու փճանայ։ Ահա այդ տեսակ ահռելի պատերազմի մը յայտարարութիւնը կրնար սեպուիլ 1876ի ռուսեւթրքական պատերազմի յայտարարութիւնը։

Թուսեւթրքական պատերազմի յայտարարութիւնը խիստ դառն կակիծով լսեց Վասպուրականի Հայ և Թուրք տարրը։ Գոյժը այդ տարրերուն սիրտն ու հո-

գին անհուն ցաւերով խոցեց և մռայլ ամպով մը ծածկեց, իսկ Քիւրտ տարրը անհուն բերկրանքով լսեց այս յայտարարութիւնը։ Վասպուրականի Հայութիւնը լաւ գիտէր թէ այդ պատերազմին պատճառաւ պիտի հարստանարուի, կեղեքուի, անտեսապէս պիտի քայքայուի, և անուր չարչարանքներու ենթարկուելէն վերջ շատ հաւանական էր որ իր կորսնցուցած նիւթական դիրքին հետ օր մ'ալ իր կեանքը վրայ պիտի տար։ Վասպուրականի լեռն ու ձորը, դաշտն ու ըլուրը և փողոցները անմեղ Հայերու արիւնով պիտի ներկուէին։ Ասոնք բոլորն ալ ճակատագրական էին Վասպուրականցիին համար, ուղէր չուզէր պէտք էր համակերպէր, ուրիշ միջոց չկար և ոչ ալ փախուստի ճամբայ։

Թուրք տարրը տարբեր տեսակէտով ցաւօք սրտի լսեց պատերազմի յայտարարութիւնը։ Թուրք զինուորը պէտք էր երթար և կուէր։ Ինչ վստահութիւն և ապահովութիւն թէ ողջ պիտի դառնար պատերազմի դաշտէն դէպի իր հայրենիքն և քնտանիքի ծոցը։ Ուրեմն Հայ և Թուրք տարրի վիշտերն և կսկիծներն այնչափ շատ իրարմէ չէին տարբերեր։

Վասպուրականի վաչկատունները բոլորովին կը տարբերէին Հայ և Թուրք տարրէն։ Ասոնք ուրախութեամբ և սրտի հրճուանքով լսեցին այդ յայտարարութիւնը, որովհետեւ աւարառութեան, կեղեքման, ճրնչումներու, ոճրագործութեան ու մասնաւորապէս Հայ տարրը ոչնչացնելու բերկրառիթ ժամն հնչած էր։ Քիւրտը այլ եւս իրր պարզ մահկանացու չպիտի նկատուէր, Թուրքին նման իրր պահեստի զինուոր չպիտի երթար թշնամիին դէմ կուռելու, Քիւրտին ըրած մեծ զոհութիւնն էր որ ինքնաբերաբար՝ պատերազմի դաշտը կ'երթար ու ինքն իրր աքանձնաշնորհալ մը իր լեռ-

ներէն մինչեւ բանակ հասնիլն ազատ էր իր ուղածին պէս շարժելու, ապրելու, մէկ խօսքով իր քմահաճոյքին գոհացում տալու, կարծես իրեն ֆէրման մը տրուած ըլլար: հետեւաբար տուժողն ո՞վ պիտի ըլլար. Հայր. չէ՞ որ այն «Ֆլայ» էր, և խեղճ հայուն հարբատութիւնն և տուն ու տեղը «հէլալ» էր, մանաւանդ այն պարագային որ Քիւրտը կ'երթար Մօսկօֆին դէմ կռուելու: Ահա թէ ինչու Հայր, Թիւրքը և Քիւրտ տարրը տարբեր տարբեր տպաւորութեան ներքեւ լսեցին Ռուսներքական պատերազմին յայտարարութիւնը:

★ ★ Վանայ կառավարիչը Կարնեցի «Ճէննատգատէ» Զիա փաշան էր որ ունէր նաեւ ձէմիլ պէյ անունով 28—30 տարեկան զաւակ մը: Ինք նշանաւոր գերդաստանի զաւակ, բարի, արդարասէր և լսասամրտ մէկն էր: Զգիտե՞ք, դժբախտութիւնը Զիա փաշային վերագրենք թէ Վասպուրականի Հայութեան, որովհետեւ Զիա փաշան Վան հասնելէն վերջ հազիւ երեք ամիս իր պաշտօնին գլուխը կեցաւ, յանկարծ անբուժելի հիւանդութեան մը ենթարկուեցաւ:

Վան գտնուած բժիշկները Զիա փաշայի երկար ապրելուն կամ ապաքինելուն յոյս չէին ներշնչեր, այնպէս որ ստիպուեցան Կարինէն նշանաւոր բժիշկ մը կանչել հեռագրով: Դժբախտաբար եկող բժիշկը Վանայ բժիշկներուն համակարծիք գտնուեցաւ: Ուրեմն Զիա փաշայի մեռնիլը վճռուած էր: Բժիշկներուն վճիռը գաղտնի կը մնար փաշային տիկինէն և իր աղջիկէն. զաւակը՝ ձէմիլ պէյ, գիտակ էր բոլոր անցուղարձեքուն:

Վանայ զինսւորական հրամատարի փոխանորդն էր Գնդապետ Մէհմէտ պէյ, ծագումով Զէրքէզ, թուրք մորթով, դժնեայ դէմքով, միջահասակ, 40ը անցուկ,

յանդուգն, խռպոտ ձայնով, նիհարակազմ և ջղուտ մէկն էր, կեղծաւոր, Հայերուն կատաղի հակառակորդ: Այդ հրեշք բառին բովանդակ նշանակութեամբ պատուհաս և աղէտաբեր եղաւ Վասպուրականի Հայութեան:

Հայրիկ եւ իր ժողովուրդը

Բ. — ՎԱՆԱՅ ՀԻՊԵՅԸ

Վասպուրական առաջին անգամն էր որ հրդեհ կը տեսնէր: Ժամանակին, անմոռանալի Ուրիմեան Հայրիկը Վանայ այս աղէտին առթիւ հրատարակած է «Վանգոյժ» անունով գրքոյկ մը, առանց մանրամասնութեանց մէջ մտնելու. մենք կ'ուզենք այդ աղէտին մանրամասնութիւնը տալ, և աւելորդ չենք նկատեր «Հայրիկի» «Վանգոյժ»էն քանի մը խօսքեր մէջ բերել:

«Ո՛ր տայր ինձ, ո՛ն գեղեցիկ վան, վասպուրական
«աշխարհի զարդն ու պսակ, որ աւելորդ ածիւնացեալ
«մոխրին վրայ նստելով՝ արժանի լինէի զքեզ և քոյ
«որդիքներ ողբալու:

«Պատահար քոյ երկնից պատահար չէր, այլ նոյն
«Թիսկ քոյ երկրէն և քոյ մէջէն, հին դրացի քաղաքա-
«ցիներդ դաւեցին զքեզ, նոքա որ քեզ հետ կ'ուտէին
«հայրենի սեղանէն, նոքա՝ որ քոյ ճակտի քրտանց
«վաստակով լիապէս կը յագենային, ո՛ն անխնայաբար
«ոտնակոխեցին բարեւից հացի սեղանդ չգիտեմ քոյ
«մեղքն ի՞նչ էր, ո՛վ անդէն և հլու ժողովուրդ վանայ,
«դու ոչ գէնք ունէիր և ոչ երբէք ըմբոստացար աիրող
«տիրող գաւազանին դէմ, քոյ հաւատարմութեան չափ
«հինգ հարիւր տարի է, և քոյ գէնքն միայն խոփն ու
«արօր, արուեստ և վաճառականութիւն քոյ զբաղումն
«էր, և միթէ ա՛յս եղաւ հատուցումն քոյ հաւատարիմ
«հպատակութեան: Ողորմիմ քեզ, ժողովուրդ հայոց,
«ողորմիմ, արդեօք լաւագոյն չէ՞ր քեզ, որ միանգամ
«մեռնէիր և կնքուէր քոյ հանգստեան գերեզման և
«դու երթայիր դադարէիր առ հարս քոյ, քան թէ
«այսօրէս ի գետին թաղկանալով արիւնացամաք մեռ-
«նիս: Ո՛ն մինչեւ երբ անսամ քեզ, որ ինքնագոհ
«մեռնիլ սորվիս, աշխարհ սորվեցաւ այդ դասը, իր
«մրցանակն առաւ, դու դեռ անուս մանուկ մնացիր:
«Ելէք ուրեմն, մի՛ նստիք և յուսահատ ողբաք այդ
«ապաժոյժ աւերակաց վրայ: Ելէք, վանեցիք, թաղե-
«ցէք այդ մեռելը, վրան կոթող մի կանգնեցէք ու
«գրեցէք այս յիշատակարան:

«ԱՍՏ ԹԱՂԵՅԱԻ ՎԱՆԵՅԻ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ
ԳԱՆՁՆ ՈՒ ԿԵԱՆՔՆ»

վանայ զինուորականութեան հրահանգ տրուած
էր վասպուրականի զօրքերն և պահեստները Պայազիտ
փոխադրելու պատրաստութիւններ տեսնել: Որոշուած
էր վաղահաս ձմեռուան պատճառաւ բանակ երթալիք
զինուորներուն համար բամբակէ մինթաններ չլինել ալ
հանգանակութեամբ:

Հանգանակութեան սկսուած էր Հայոց գլխաւոր
վաճառականներէն, որոնք մանիֆաթուրայի վրայ գործ
չէին ընել, այլ տարբեր ճիւղերու վրայ: Պէտք է ըսել
թէ որչափ որ գործին հանգանակութեան գոյն տրուած
էր և ան ալ ըստ կամս, բայց իրականութեան և գործ-
նականին մէջ այդպէս չէր և բոլորովին տարբեր ձեւ
մը ստացած էր:

Մէհմէտ պէյ, վանայ նշանաւոր թիմուրզատէ
պէյերուն և թուրք երեւելիներուն հետ նախապէս ու-
րոշած էր իւրաքանչիւր վաճառականէ առնուելիք
գումարի քանակը, և ցանկն ալ պատրաստած էին.
պատրաստուած ցանկին համեմատ ամբողջէն ալ գան-
ձեցին: Կը մնային մանիֆաթուրայի վրայ գործ ընող
վաճառականներ և խանութպաններ, որոնցմէ պէտք
էր առնէին շինուելիք մինթաններուն կերպարը, կտա-
ւը, բամբակը, ևն.:

Մանրավաճառ և այլ արհեստաւորներէն հնչուն
դրամ կը գանձէին իբր նուէր: Դերձակներէն թէ՛ դրամ
կ'առնէին և թէ՛ մինթաններ ձրի կարել կուտային:
Արդէն վանայ հրապարակը բացի մսավաճառներէն և
նպարավաճառներէն, ամբողջ Հայոց ձեռքն էր: Վերջի
երկու արհեստաւորներն առանձնաշնորհալ էին և
պէտք չէր որ հանգանակութեան մասնակցէին:

Հանգանակութիւնը շատ ոգեւորութեամբ յառաջ
կը տանէին, և կեդրոնատեղիք էր շուկային մէջ Մա-

բութեան Մկրտիչ էֆ.ի սենեակը, իսկ գործին նախագահն էր Մէհմէտ պէյ :

Աւելորդ է ըսել թէ Հայերը կամայ ակամայ ստիպուած էին իրենցմէ պահանջուած գումարը վճարել . բնական էր որ եթէ երբեք գտնուէին Հայեր , որոնք դժկամակէին իրենց մասին որոշուած գումարը վճարել ամբողջովին և աղերսական ձեւով նուազումը խնդրէին , որ ինքնին իրենց համար ծանր էր , այդ դիտողութեանց պահուն Մէհմէտ պէյ իր խոժոռ դէմքով և խռպոտ ձայնով խօսքն այդպիսիներուն ուղղելով , յանդիմանական ձեւով կ'ըսէր .

«Իսլամ զօրքեր ձեր հանգստութեան . ինչքի և «կեանքի ապահովութեան համար բանակ պիտի երթան «քեաֆիր Մօսկօֆին դէմ կռուելու , հանգանակու «թիւնը քանի որ այդ զօրքերուն համար է , պէտք է «սիրով մասնակցիք և ձեզմէ պահանջուած գումարն «ամբողջ վճարէք , ինչպէս նաեւ կերպասներ և այլն , «ապա թէ ոչ վերջէն պիտի գլջաք . չտուած կերպաս «նիդ , դրամնիդ և դուք պիտի այրիք . ուստի տուէք «ձեզմէ պահանջուածները , որպէս զի վերջէն չգլջաք և «այլեւս ուշ չըլլայ :

Մէհմէտ պէյի սոյն վերջին սպառնական խօսքերուն իմաստը գրեթէ ոչ ոք կրցաւ ըմբռնել : Վանեցին որ դարերէ ի վեր և նոյն իսկ Վան որ հրդեհ տեսած չէր և բնաւ հրդեհի վրայ գաղափար իսկ չունէր , բնական էր որ չպիտի կարենային ըմբռնել թէ , «կ'այրի» «կ'այրիք» խօսքերն ի՛նչ կը նշանակէին : Մանաւանդ որ բնաւ չէին երեւակայեր և երազեր իսկ Մէհմէտ պէյի մը դիւային ծրագիրը :

Մէհմէտ պէյ երկուշաբթի օր մը իր ստացած հրահանգին համաձայն Վանէն մեկնեցաւ դէպի Կարին :

Չորեքշաբթի գիշեր , ժամը 3ին (Ը . Թ .) միջոցները Վանեցին անակնկալի մը առջեւ կը գտնուէր , քաղաքին պարիսպներէն ներս կրակի բոցեր կը տեսնուէին և մուխերն երկինք կը բարձրանային :

Շուկային ճիւղտ կեդրոնէն , մանրավաճառ Տլոտեան Սիմէոնի խանութէն ելած էր հրդեհը , կ'ըսուէր , այն խանութէն , որմէ հինգ քայլ հեռուն շուկայի պահապաններուն պետին մշտական նստած տեղն էր , և անկէ քանի մը քայլ անդին անագին մեծ երկու ծորակով ջուրի աղբիւր մը կար , քանի մը քայլ հեռու նա և եօթ խոշոր ծորակէ աղբիւր մը :

Եթէ Պոլսոյ նման հրդեհ ծագած պահուն , աշտարակի սպասաւորներով կամ թաղի պահապաններով հրդեհի լուրը ժողովուրդին տալու սովորութիւն ըլլար , հաւանական էր որ Հայերէն շատերը փութային իրենց խանութներուն մէջ գտնուած ապրանքներն ազատել . շուկային մէջ գտնուած պահապաններն եթէ երբեք ուղէին , կարող էին շուկային մէջ և բոլորտիքը գրաստող աղբիւրներու ջուրերով հրդեհը մարել : Վան ո՛չ հրդեհի աշտարակ ունէր ու սպասաւոր և ոչ ալ թաղերու պահապաններ . ու շուկային պահապանները փոյթ չէին ըրած հրդեհը մարելու , ուրիմն շուկային հրդեհը բախտին ձգուած էր : Հրդեհն այնպիսի պահու մը կ'սկսէր որ գրեթէ ամբողջ Հայութիւնը խոր քունի մէջ կը խորդար . միայն քաղաքին մէջ գտնուած Հայերէն մէկ մասն կրնար հրդեհն իմանալ . արդէն Այգեստանի Հայերը , որ մեծամասնութիւն կը կազմէին , ոչինչ կրնային իմանալ , քանի որ քաղաքէն կամ շուկայէն 25—45 վայրկեան հեռու էին :

Մէհմէտ պէյ , Չորեքշաբթի գիշեր Արճէշի հեռագրատունը նստած՝ Վանէն գրուելիք հեռագրին կ'պասէ

եղեր, որպէս զի իրեն աւետէ թէ ծրագիրը գործադրուած է և շուկան կ'այրի: Մէհմէտ պէյ երբ շուկային այրուելուն հեռագիրը կ'ստանայ, «կը հարցնէ թէ Գալճեան Գէորգ պէյի շուկան սկսա՞ւ այրիլ, եթէ չէ այրած, ռնպատճառ պէտք է այրել, ինչպէս նաեւ Շաբան պէյի շուկան»:»

Մենք պէտք չենք զգար քսել թէ հեռագրական այս գաղտնիքն ի՞նչպէս երեւան ելած է և մենք իրազէկ ենք: Ահա թէ ի՞նչ կը նշանակէին Մէհմէտ պէյի այն խօսքերը զորս հանգանակութեան ատեն Հայերուն կ'ուղղէր՝ «Կ'այրի», կ'այրիք քսելով:

Վանայ հրդեհին նախապէս ծրագրուած ըլլալը միայն Մէհմէտ պէյի հեռագրական պարագան չէ որ կը հաստատէ, այլ կան ուրիշ պարագաներ, զորս մենք իրենց կարգին պիտի պարզենք:

Գիշերուան այն պահուն, երբ մէկը դիպուածաւ շուկան մտած ըլլար. պիտի տեսնէր խուժան և Քիւրտերէ բաղկացեալ ահագին բազմութիւն մը, ձիեր, էշեր, պարկեր և շուաններ: Բազմութիւնն այն աստիճան էր որ մէկը դժուարաւ կրնար մէկ շուկայէն միւս շուկան անցնիլ, և թէ հրդեհն արդէն հաղիւ 10—15 վայրկեան էր որ սկսած էր, բազմութիւն Քիւրտեր բալորն ալ զինուած էին և իսկոյն արդէն գործի սկսած էին, խանութներուն մէջ գտնուած ապրանքները պարկերուն մէջ կը լեցնէին և ձիերուն և էշերուն բառնալով՝ ճամբայ կը հանէին:

Սկիզբէն արդէն բաւական զօրք և ժանտարմաներ կային շուկային մէջ. յանկարծ զինուորական փող հնչեց, բերդին և միւս զօրանոցներուն զօրքերը կանչելու. թերեւս միամիտներ ենթադրէին թէ եկող զօրքերը հրդեհը մարելու պիտի աշխատէին. ընդհակա-

ռակն ձեռքերնին մէյմէկ տապար և խորտակիչ գործիք ունեցող զօրքեր հասան փակ միացած խանութներու փեղկերը խորտակելու:

Վանայ խանութներուն փեղկերն ամբողջովին չինուած էին բարակ տախտակներէ և իւրաքանչիւր խանութ ունէր երկու պարզ կղպանք կամ փականք, որոնք տապարի մը հարուածով ջարդ ու փշուր կ'ըլլային:

Վանայ խանութներուն մէջ երկաթէ դրամարկղ պահելու սովորութիւն չկար, և թերեւս մինչև հիմա ալ երկաթեայ դրամարկղներ մատի վրայ համբելու աստիճան ցանցառ ըլլան: Վանայ վաճառականն ու խանութպանն իր ունեցած դրամներն՝ իրր ամենաապահով տեղ՝ խանութը գտնուած տախտակէ դգրոցին մէջ կը պահէր, որովհետեւ Վանայ մէջ դրամատուն գոյութիւն չունէր:

Տեղական զինուորներ ձեռքերնին ունեցած տապարներով իսկոյն խանութներու փեղկերը կը կոտրէին և ներս կը մտնէին. խանութին մէջ գտնուած գգրոցը կոտորելէ վերջ մէջը գտնուած ոսկի և արծաթ դրամներն առնելով, իսկ պլինձէ դրամները ծանր ըլլալուն պատճառաւ հոն թողելով՝ գոց միացած խանութը կ'երթային և իրենց գործն այս կերպով կը շարունակէին:

Զօրքերէն վերջ տեղացի Իսլամներ և Քիւրտեր խանութներէն ներս կը խուժէին և դեռ կրակ չհասած իրենց ընտրած մետաքսեայ, ասուի և ծանր արժեքաւոր ապրանքներն առնելով, պարկերուն մէջ լեցնելով ու պատրաստուած դրաստներուն բեռնելով ճամբայ կը հանէին, գլխաւորապէս դէպ ի Սյգեստան:

Տարիներէ ի վեր շինուած շուկայի մը այրիլը շատ հեշտ էր, քանի որ ամբողջ կազմուածքով գրեթէ տախ-

տակէ և փայտէ կը բաղկանար, քանի որ հըշէջ գործիքներ գոյութիւն չունէին Վանայ մէջ, քանի որ վազած աղբիւրներու ջուրը հրդեհը մարելու չէր գործածուեր, քանի որ կառավարութիւնը ժամ առաջ հրդեհը մարելու փոյթ չէր ըներ, խանութներուն մէջ գտնուած դրամներուն, ապրանքներուն կողոպտուելուն արգելք չէր ըլլար, ու քանի որ ներկայ գտնուող Հայերուն աղերսն ու պաղատանք և նոյն իսկ արտասուքը փոխանակ իր գութը շարժելու, ընդհակառակն հաճոյք կ'ըզար, և բացայայտ էր այս. ըսել է կառավարութիւնը ժամ առաջ այդ ահագին շուկային և ապրանքներուն մոխիր դառնալուն փափաքող էր։ Ուրեմն շատ բնական էր և վարմանալու ոչինչ չկար որ կրակն իր դժոխային դերը պիտի կատարէր ուղածին պէս։

Ինչպէս ստուգուեցաւ։ Զիտ փաշա և իր զաւակը ձէմիլ պէյ այդ դիւային ծրագրէն տեղեկութիւն չունէին։ Որովհետեւ հաւաստի աղբիւրէ ստուգուեցաւ թէ Զիա փաշայի լուսամտութիւն, արդարասիրութիւնն և անկոմնակալութիւնը բնաւ հաճելի թուած չէին Վանայ իսլամներուն, որոնք արդէն հրդեհէն շատ առաջ Վանայ թուրք և քիւրտ երեւելիներու բազմաթիւ ստորագրութեամբ հանրագիր մը ղրկած էին Պոլիս և Զիա փաշայի պաշտօնանկութիւնը պահանջած էին։ Յիշեալ հանրագրութիւնն իր արդիւնքն ունեցած էր. որովհետեւ Զորեքչաքի Զիա փաշայի պաշտօնանկութեան և Վանայ կուսակալութեան վերածուելուն հեռագիրը կը հասնէր և հեռագիրն հասնելէն 11 ժամ վերջ շուկային հրդեհը կ'սկսէր։

Վանայ հրդեհը կանխապէս ծրագրուած ըլլալու յայտնի ապացոյցը կրնայ սեպուիլ հետեւեալ պարագաները եւս։

Շուկայի պահապաններուն պետք միշտ իրեն քով պատրաստ կ'ունենայ 3—4 պահապան։ Ինչո՞ւ չկարծել թէ եթէ այդ պետին գիտակցութեամբ և մեղսակցութեամբ չըլլար. իրմէ 5—6 քալ հեռու գտնուող ծագած կրակն իսկոյն մարել պիտի տար, քանի որ այդ կրակի պատասխանատուն ինք պիտի ըլլար. ուրեմն ինք հրահանգուած էր ու մեղսակիցներէն մէկն էր։

Հրդեհի սկզբնաւորութեան պահուն, ինչպէս շուկայէն գրեթէ մէկ ժամ հեռաւորութիւն ունեցող հարիւրաւոր տեղացի իսլամներ և քիւրտներ ներկայ կը գտնուէին ձիերով, էշերով, պարկերով և չուաններով։ Զօրանոցներէն եկած զինուորներն ինչո՞ւ փոխանակ հրացանի, տապարներով շուկային մէջ խուժած էին։ Ինչո՞ւ այդ հարիւրաւոր խուժողներուն, պաշտօնեաներուն և զինուորներուն մէջ չգտնուեցան մարդիկ, որոնք կողոպուտին արգելք ըլլային և ժամ առաջ հրդեհը մարելու միջոցներուն աշխատէին։

Մէնմէտ պէյի Արճէշի հեռագրատունը նստիլն և Վանէն հրդեհի հեռագրին սպասելը, Գալճեան, և Շարան Պէյի շուկաներուն այրիլը կամ չայրիլը հարցուիլը, այս բոլորը ջախջախիչ փաստեր չեն որ հրդեհը կանխամտածուած էր և Զիա փաշայի պաշտօնանկութեան հեռագրին կ'ապասէին։ Գալճեան Գէորգ պէյի երկյարկանի շուկան այնպիսի կոկիկ և չքեղ կերպով չինուած էր որ, վանայ պատիւ բերող չէնք մը կրնար սեպուիլ, և կառավարութիւնը պէտք էր քաջալերէր Հայերը, որպէս զի Անատոլուի մէջ այդ տեսակ չէնքեր չինուէին, իսկ ընդհակառակն զինուորական հրամանատար մը Գալճեան շուկայի այրելուն լուրն առնելէն վերջ կ'երթար մրափելու։

Թէեւ հրդեհը սկսելէ բաւական ուշ քաղաքամիջի

Հայերը չուկայ հասան, իրենց դրամներն ու ապրանքները աղատելու, բայց այդ միութեան մէջ ի՞նչ կարող էին ընել, դեռ կրակ չառած շուկաները բոլորովին մութ էին, այնպէս որ ո՛չ ոք զիրար կը ճանչնար, այլ խառնիճաղանճ բազմութիւն մ'էր որ զիրար հրմշտկելով իրենց գործն յառաջ կը տանէին: Թէեւ կային խորտակուած խանութները, որոնց մէջ ահագին քանակութեամբ մոմ կը գտնուէր, բայց զօրքերն և խուժանը այդ մոմերը չէին գործածեր. մոմ չը գործածելն իր թաքուն նպատակն ունէր. չէ՞ որ մոմ գործածելով Հայերը կարող էին իրենց հայրենակից խուժանը և զօրքերը ճանչնալ, և ապագային զիրենք մատնանիչ ընել, դատարաններ քաշել և դատապարտել տալ կամ տուններն խուզարկել: Ահա այս պատճառաւ էր որ մոմ չէին գործածեր և խանութներուն մէջ թանկագին ապրանքները՝ գրպաններն գտնուած լուցկիով կը գանաղանէին և կ'ընտրէին:

Հայերուն շատ աննշան մէկ մասը երբ շուկան հասաւ, սկսաւ մոմ վառել և այդպէսով իրենց ստացուածքն ազատել: Հայերէն շատերը յուսախաբ եղան, իրենց գործերը ջարդուած դատարկ կը մնային, և խանութներուն մէջ շատ քիչ քանակութեամբ աննշան և անարժէք ապրանքներ գտան, զորս կողոպտիչները զիջած չէին այդ կարգի ապրանքներ տանիլ. իսկ իրենց այրած խանութներուն մասին ոչինչ. անոնք գրեթէ կ'այրէին համայնք մոխիր դարձած էին:

Հրդեհը տեւեց մինչեւ առաւօտ, կառավարութեան կողմէ իբր ձեւակերպութիւն հրդեհը մարելու՝ այն ատեն գործի սկսուեցաւ՝ երբ արդէն կարելոր մասը այրած ու մոխիր դարձած էր և աւերակներ կը միայնին, երբ Այգեհատան գտնուող Հայերն ըստ սովոր-

ութեան սկսած էին շուկայ գալ և որոնց մեծամասնութիւնն անգիտակ էր անցուղարձին:

Ամենէն սարսաղդեցիկ տեսարանն այն ատեն պարզուեցաւ, երբ Հայերը հեռո՛հեռո՛ Այգեհատանէն քաղաք գալ սկսան, շատ բնական և սովորական երեւոյթով, զանազան մտածումներով և ծրագիրներով, որովհետեւ եկողներուն մեծ մասը աղէտին լուրը առած չէր. պատճառը շատ պարզ էր. նախ որ չէին կրնար երազել իսկ թէ շուկային մէջ կրնայ գիշերը հրդեհ պատահիլ. երկրորդ աղէտին գիտակ եղողներ խոհեմութիւն չէին սեպած իրենց բարեկամին և ծանօթին այդ չարաշուք լուրը գուժել:

Աւերակներու մէջ տեղի ունեցած լաց ու կոծը երկինք կը հասնէր և երկիրը կը դղրդէր. չկար Հայ մը որ չլար և չողբար. բայց աւա՛ղ, այլ ևս ուշ էր. արտասուաց շիթերը մոխիրներու վրայ կը թափէին, այն մոխիրներուն վրայ՝ որ գոյացած էին այն ստացուածքէն և ապրանքներէն որ վանայ Հայութեան յոյսն ու ապագան կը կազմէին. և վանայ Հայութեան ապագան փճացած էր և ինքը օրական չոր հացի մը կարօտ թողուած էր:

Հայերէն քանիններ իրենց այրած ապրանքներուն մոխիրները գլխնուն վրայ կը թափէին և այդ մոխիրները իրենց աչքէն վազած արտասուքով կը շաղախուէր: Եղան քանիններ որոնք իրենց խանութի մոխրակոյտը տեսնելով իսկոյն յուշաթափ ինկան և մոխրակոյտին վրայ փռուեցան. գտնուեցան ոմանք որ խելագարեցան, իսկ ամենէն ցաւալին էին անոնք որ իրենց կեանքը վրայ տուին: Ծիտաճեան Մ. Ասատուր աղան իր քանի մը խանութներուն մոխիր դառնալը տեսնելով՝ զգացած կսկիծէն չկրցաւ տոկալ, իսկոյն խելագարեցաւ

և քանի մը օր վերջ այդ վիճակին մէջ մեռաւ, կարծես այլ եւս չտեսնելու իր խանութներու մէջ գտնուած ապրանքներուն մոխիրները, որոնք իր դիրքը, հարստութիւնն ու ապագան կը կազմէին:

Ի հարկէ շատ դժուար է այս տեսակ տխուր տեսարաններ նկարագրել, երբ մօտաւորապէս երկու հազարէ աւելի Հայերու աչքերէն արտասուքներ կը հոսին, ամէն կողմէ գոռում գոչում, վայ ու վայնասուն: Եւ ու վախ հառաչներ ականջները կը խլացնեն: Ահա այս տեսակ սրտակեղեք և կոկծալի տեսարան մը դժուար է գրչով նկարագրել, և ո՞վ կը յանդգնի Վանայ հայերը մեղադրել, որոնք իրենց ունեցած չունեցած օրապահիկն ու հարստութիւնը իրենց խանութներուն մէջ վաճառելով՝ առաւօտուն կուգան և այդ բոլորը ոչնչացած ու փճացած կը տեսնեն: Երէկուան հարուստը, բարեկեցիկն ու միջին դասակարգի քաղաքացին՝ այսօր չքաւոր աղքատ ու մուրացիկ. ահա՛ կեանքի ամենադառն և ամենատխուր պատկերը, որուն շատ քիչեր ուժ և կամք կ'ունենան տոկալու:

Գ. — ՏՈՒՆԵՐՈՒ ԽՈՒՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Զիա փաշային իմացուցած չէին ո՛չ իր պաշտօնակալութիւնը և ոչ ալ հրդեհը, որպէս զի իր հիւանդութիւնը չծանրանար, և թէ բժիշկներ արդէն յոյս չէին ներշնչել իր ապրելուն: Հինգշաբթի, կառավարական բարձր պաշտօնեաներ՝ զինուորական փոխ հրամանատարն և Վանայ նշանաւոր թիւրքեր ու Հայեր Շարան պէյի շուկան գտնուող առեւտրական դատարանի սենեակը հաւաքուեցան, ուր կը գտնուէր նաեւ

Զիա փաշայի զաւակը ձէմիլ պէյ, որ հրդեհի սկիզբէն մինչեւ վերջը աշխատած էր թէ՛ հրդեհը մարել տալ և թէ՛ կողոպտան արգելել՝ բայց ի զո՛ւր. քանի որ իրեն օգնող և անսացող մը չէր գտնուած:

Թէեւ Շարան պէյի երկյարկանի շուկան այրելու համար մասնաւոր շատ ճիգեր թափուեցան, բայց անօգուտ, որովհետեւ շուկային պատերը շատ ամուր շինուած էին և բացի չորս դուռներէն՝ արեւմտեան կողմէն պատուհան չունէր որ կրակը շուկայէն ներս անցնէր: Շարան պէյի շուկան թէեւ չայրեցաւ, բայց մէջը գտնուած հարիւրէ աւելի սենեակներն և խանութները կողոպտուեցան: Վերջապէս խուժանին հաճելի չթուեցաւ այդ Հայուն՝ Շարան պէյի շուկային չայրիլը:

Առեւտրական դատարան հաւաքուած և երկրին ղեկը իրենց ձեռք ունեցողները թէեւ արտաքուստ տխուր էին և Աստուածային պատուհաս կը նկատէին եղածը. իսկ ձէմիլ պէյ հրդեհին ժամանակ երբ հետաքրքրուած և կրակին ո՛ւր տեղէն ծագիլն իմացած էր. ըսած էր, «Ասիկա դիտումնաւոր և պատրաստուած ծրագրի մը գործադրութիւնն է, ըսել է այդ հրեշները բնաւ խիղճ չեն ունեցած որ հարիւրաւորներ մոխիրի վրայ նստեցուցին...»:

Թուրքերէն և Հայերէն բազկացեալ Յանձնաժողով մը կը կազմուի, որպէս զի յանցաւորներն և կողոպտիչներն երեւան հանելով պէտք եղած պատիժը տնօրինեն. նաեւ փութով խուզարկութիւններ կատարել տան կասկածելի տուներու մէջ և գտնուած ապրանքները հրկիզեալներուն և կողոպտուածներուն բաժնեն:

ձէմիլ պէյ կ'ստանձնէ նաւահանգստի դրան թաղերը խուզարկել. սոյն թաղը Վանայ մէջ գտնուած ամենասրիկայ և բարբարոս տարրերուն թաղն է, և

Վանայ գրաստներուն մեծամասնութիւնը սոյն թաղերուն մէջ կը գտնուի։ Թաղերու բնակիչները հազարէ աւելի են։ Վերջապէս քանի մը թուրք թաղեր խուզարկելու որոշում կը արուի և որոշուած խուզարկիչներն իրենց հետ պէտք եղածին չափ ոստիկան-զինուորներ առնելով գործի կ'սկսին։

Գտնուեցան քանի մը Հայեր, որոնք հետաքրքրուեցան ձէմիլ պէյով և հետեւեցան իր քայլերուն։

Ձէմիլ պէյ նախ թաղերու մուխթարները կը հաւաքէ և պէտք եղած սպառնական ձեւով կը պատուիրէ որ առանց ժամանակ կորսնցնելու՝ կողոպտուած ապրանքները առներէն դուրս հանեն և յանձնեն։

Շատ բնական էր որ այդ տեսակ ստորին թաղեցիք իրենց նման մուխթարներ կ'ունենան և տարակոյս չկար թէ այդ մուխթարները իրենց մեղսակցութիւնն և բաժինը պիտի ունենային կողոպուտին մէջ, բայց ի իրենց հաշտին իրենց բրածէն։ Ուրեմն մուխթարներու ուրանալն ակներեւ էր։

Ձէմիլ պէյ սկիզբէն շատ խելացի կը շարժի, ինչ որ գէպ իր ստանձնած պաշտօնին անկեղծութեան նշանն էր։ Երբ կը նկատէ որ հաւաքել տուած մուխթարները բնաւ արամադիր չեն իր հրամանը կատարելու և պահարանները ցոյց տալու, անմիջապէս մուխթարներէն մին պառկեցնել կուտայ ու մտրակով և գաւազանով հռժկու ոստիկաններու ծեծել կուտայ։ Մուխթարը շատ չի կրնար տուկալ մտրակներուն և գաւազաններուն, կ'սկսի ծեծի տակ մի առ մի թուել կողոպտիչները, և ձէմիլ պէյ այդ անունները նշանակելով անկէց վերջ միւս մուխթարներէն կ'ուզէ անունները։ Միւս մուխթարները ծեծուող մուխթարին վիճակը նկատի ունենալով իրենց կարգին կ'սկսին մի առ մի թուել անուն-

ները, և ձէմիլ պէյ այդ մուխթարները հետը առնելով գործի կ'սկսի։

Թաղերուն մէջ չի գտնուիր տուն մը որ մասնակցած չըլլայ կողոպուտին։ Թաղերու մէջ գտնուած թագստոյներէն և պահարաններէն երեւան կուգայ որ հրդեհի ծրագիրը կանխապէս պատրաստուած է եղեր։

Տուներու մէջ գտնուեցան պահարաններ, որոնց մասին եթէ նախապէս լուր չտրուէր, անկարելի էր որ խուզարկողը կարենար գտնել պահարաններ, որ շատ զգուշութեամբ յիշուած էին և քանի մը օրուան աշխատութիւն կը պահանջէ եղեր։ Գտնուեցան պահարաններ, որոնք իրենց մէջ պարունակած էին մէկ խանութի ապրանք, և որոնք գետին թաղուած և վրան մէկ մէղրի չափ հող լեցուած էր։ Այսչափ խորունկ փոս փորելը այնչափ զարմանալի չէր, որչափ որ էր թէ՛ այդչափ հողը ո՛ւր փախադրուած էր որ բնաւ հետք մը թողուցած չէր, գործ մը որ ահագին և օրերու աշխատութեան կը կարօտէր։

Եթէ երբեք ձէմիլ պէյ նախ ծեծելու խելացի միջոցին չդիմէր, ի՞նչպէս կրնար երեւակայել և ենթադրել թէ՛ քանի մը հարիւր կապ խոտերուն տակ, որ իրարու վրայ դիպուած ահագին կոյտ մը ձեւացուցած էին, առանց իրենց բոլորովին խոտի կապերէն թափած չիւղ մ'ունենալու, 5—600 ոսկիի ապրանք պահուած էր։ Բայց մուխթարի մը մասնախիշ ընելը՝ գէզի ներքեւէն ամբողջ ապրանքները դուրս հանել տուաւ։

Ամենէն հետաքրքրական և զարմանալի կ'ըլլայ 19—20 տարեկան նիհար և հիւանդոտ Իսմայիլ անուն թուրքի մը պարագան։ Մուխթարին տուած ցանկին մէջ նշանակուած կ'ըլլայ նաեւ Իսմայիլի անունը։ Իսմայիլ կ'որոշէ ի՞նչ գինով ալ լլլայ չխոստովանիլ ըրածը։

Ճէմիլ պէյ կը հրամայէ ծեծել Իսմայիլը և 25—30 հարուածներէն վերջ Իսմայիլ չի խոստովանիր : Ժէմիլ պէյ քանի մը վայրկեան դադար տալով և խղճալով անոր վատառողջութեանը , կը յորդարէ որ խոստովանի , բայց Իսմայիլ անդրդուելի կը մնայ և կը յամսուի , Ճէմիլ պէյ կը հրամայէ Իսմայիլը փողոցին մէջ վազած ջուրի առուակին մէջ թաց խխում ընելէն վերջ ծեծել , որ ցաւն աւելի զգալի ըլլայ : Իսմայիլ նորէն կը տուկայ , բայց մարմնոյն մասերէն կ'սկսի արիւն հոսիլ : Այդ նուազած վիճակին մէջ նորէն չի խոստովանիր :

Ժէմիլ պէյի մտքին մէջ կասկած մը կը ծագի թէ մի՞ գուցէ Մուխթարը Իսմայիլին դէմ վրէժխնդրութիւն ունի և առիթը ներկայացած նկատելով կ'ուզէ վրէժը լուծել : Ժէմիլ պէյ երբ կ'ստուգէ և կը համոզուի որ մուխթարին և Իսմայիլի մէջ անցեալ մը չկայ և թէ մուխթարը կը խոստովանի որ ինքը աչքով տեսած է որ Իսմայիլ շուկայէն իր վեց էշերուն բարձած ապրանքներ բերած է , մուխթարին այն խոստովանութեան վրայ Ճէմիլ պէյ կը հրամայէ Իսմայիլը ծեծել կա'մ մինչեւ խոստովանիլը կամ մեռնիլը :

Իսմայիլ երբ քանի մը հարուածներ կ'ստանայ իր արիւնթաթախ մարմնոյն վրայ , կը համոզուի որ այլ եւս չպիտի կարենայ տոկալ ու կը խոստովանի . Իսմայիլի պահարանէն որ տունէն հեռու տարբեր տեղ մ'է եղեր , 500 ոսկիի չափ ապրանքներ դուրս կը հանեն :

Ժէմիլ պէյի և միւսներուն խուզարկութիւնը տեւեց երեք օր , քանի որ գիշերները կասկածելի թաղեր հալողութեան ներքեւ առնուած էին : Նկատելով որ Վան քաղաքէն դուրս գիւղեր խուզարկել դժուար պիտի ըլլայ և թէ սպասուած արդիւնքը չպիտի առաջ գայ , յանձնաժողովը կ'որոշէ վերջ տալ խուզարկու-

թեան : Ժէմիլ պէյի ձեռք բերած ապրանքներն աւելի շատ էին քան թէ միւսներունը . ասիկա ապացոյց էր Ճէմիլ պէյի դէպի գործն ունեցած անկեղծ վարմունքին : Աւելորդ է ըսել թէ խուզարկութեան Ճէմիլ պէյի ձեռք բերած ապրանքներն աւելի շատ էին քան թէ միւսներունը . ասիկա ապացոյց էր Ճէմիլ պէյի դէպի գործն ունեցած անկեղծ վարմունքին : Աւելորդ է ըսել թէ խուզարկութեանց մէջ բնաւ դրամ ձեռք չանցաւ , այլ միայն Պարսիկներու Խանի աւերակներուն մէջ թաղուած գլորոց մը գտնուեցաւ , ան ալ պղինձէ դրամներու :

Կողոպտիչ հերոսները որ ամբողջովին խուժանային տարրերէ և Բիւրաերէ կը բաղկանային , հազիւ թէ մէկ ամիս բանտարկուեցան և հարիւրէ աւելի բանտարկեալներէն և ոչ մին դատապարտուեցաւ : Հաւաքուած ապրանքները հաւասարութեամբ բաշխուեցան հրկիզեալներուն , ապրանք մը՝ որ միայն կրնար իրենց օրապահիկին ծառայել , ուրիշ ոչինչ :

Խանութներուն այն մասը որոնք կողոպտուած չէին և ապրանքներուն այն տեսակները որոնք անվթար մնացած էին , շաքար , սուրճ , երկաթ , բեւեռ և այլն և որոնք կողոպտիչներուն հաճելի թուած չէին , այս կարգի ապրանքներու տէրերը գոնէ այնչափ վնասած չէին և սկսան իրենց գործը շարունակել : Մնացած ապրանքները Վանայ համար շատ աննշան էին գրեթէ , և քանի որ երկար ատենուան կարօտ էր Կարինէն և Պոստոսէն ապրանքներուն Վան հասնիլը , ուստի Վանայ մէջ գտնուած ապրանքներուն գինը գրեթէ կըրկոնապատկուեցաւ և մանաւանդ շաքարը այնչափ շատ սպառեցաւ որ ժողովուրդն ու սրճարանները սկսան մեղր գործածել և մեղրն ալ իր կարգին անհամեմատ կերպով սուղցաւ :

Տարակոյս չկայ թէ ապրանքները շատ աւելի պիտի սղէին՝ եթէ երբեք Հայ ժողովուրդը իր նախկին վիճակն ունենար։ Ժողովուրդին մեծ մասը արդէն սնանկացած էր և իր օրական ապրուստի միջոցը կը խորհէր, այդպիսիներուն հարստութիւնն իրենց տան կարասիներէն և դարդերէն կը բաղկանար։

Վանայ ոսկերիչ, մուճակագործ, կօշկակար, պղնձագործ, համեաագործ, երկաթագործ և ատաղձագործ դասակարգն էր որ կողոպտուած չէր և իր գործիքները կը մնային, որով սկսաւ իր գործը շարունակել։

Հաւաստի աղբիւրներէ ստուգուեցաւ որ հրդեհի հրամանը վերէն եկած էր, քայց թէ գաղափարն յղացած և ծրագիրը կազմած էր Մէհմէտ պէյը։

Վանայ հրդեհի բնաւ պէտք չէ ուրիշ բանի վերաբերել։ Արդէն Հայերը ու է պատճառաւ տեղի տուած չէին։ Կառավարական տուրքերը օրը օրին կը վճարէին, տեղի ունեցած հանգանակութեան կը մասնակցէին, զինուորականներ և թուրքեր իրենց չափով կը սակարկէին և կը գնէին։ Ըմբոստութեան և յեղափոխական գաղափարները իրենց երազ և երեւակայութիւն իսկ չէին թուեր։ Ստուգուեցաւ նաեւ որ Մէհմէտ պէյ կոչուած հրէշն այդ դիւային գաղափարին մղող եղած է միայն հետեւեալ պարագան։

Հայերը ինչո՞ւ Վանայ առեւտրական հրապարակին տիրած են, Հայերը ինչո՞ւ Թուրքերէն աւելի լաւ եւ բարեկեցիկ կեանք վարեն։

Բայց աւանդ, այլ եւս ո՛ւշ էր, Վանայ Հայուութիւնը բուերու նման աւերակներու վրայ նստած իր վիճակը կ'ողբար և կը հեծկտար։

Մէհմէտ պէյ Արճէշի հեռագրատունը նստած Կալճեան Գէորգ պէյի շուկային այրուելուն կ'ապասէր և

կը ցանկար։ Չկարծուի թող թէ Գէորգ պէյ որ և է տեղութեան և թշնամութեան տեղի տուած էր, ընդհակառակն Մէհմէտ պէյի կեղծաւորութիւնն այն աստիճան յառաջ գացած էր որ առ նուազն երկու ամիսն անգամ մը իր արքանեակներով Գէորգ պէյի տուած խնջոյքին մէջ՝ տեղերնէն հազիւ շարժելու աստիճան կ'արբենային և կ'ուտէին։ Շատ անգամ այդ խնջոյքները Մէհմէտ պէյի ստիպմամբ տեղի կ'ունենային և քանիցս Մէհմէտ պէյ Գէորգ պէյին բոսած էր. «Չեն «սխալած քեզի Պէյութեան աստիճան տալով, շուկայ «մը չինած ես որ Պոլսոյ մէջ միայն կարելի է փնտռել անոր նմանը։»

Ահա՛ Մէհմէտ պէյի կեղծաւորութեան մէկ նմոյշն և իր չար նախանձին արդիւնքը։

Հրդեհէն քանի մը օր վերջ Զիա փաշան մեռաւ և իր մահուանէն քանի մը օր վերջ Վան հասաւ կուսակալ Շքօտրալը Բէօսէ Հասան փաշայ, ինչպէս նաեւ ժանտարմաներու զնդապետ (ալայ պէյի) Օսման պէյ։

Հետզհետէ կը հասնէին կուսակալութեան պաշտօնեաները և կուսակալի փոխանորդ կ'անուանուէր Աղաթօնեան Մկրտիչ էֆէնտին, որուն վերջէն յաջորդեց Աղաթէկեան Մարկոս էֆէնտին։

Հասան փաշայի Վան հասնելէն քանի մը շաբաթ վերջ հասկցուեցաւ թէ, Հասան փաշան իր կարճ հասակով և եզոփոսի դէմքով ի՛նչ խորամանկ և կեղծաւոր մէկն էր։ Աւելորդ է ըսել թէ Վանայ Հայութիւնը փնտռեց հանգուցեալ Զիա փաշան։ Նոյնպէս հասկըցուեցաւ թէ Օսման պէյ ո՛րչափ ազատամիտ, արդարասէր և անկողմնակալ մէկն էր, որուն պակասութիւնը կը կայանար գրեթէ կարգաւ չգիտնալուն մէջ, բայց իր ուշիմութեամբ և խորհրդակերպով զարգացեալներէն շատ բարձր էր։

Գ. — ՔԻՒՐՏԵՐ ԳԷՊԻ ԲԱՆԱԿԸ

Շէյխ ձէլալէտաինի Շէյխ Ուպէյտուլլահի և այլ նշանաւոր քիւրտ ցեղապետներուն իրենց հաղաբաւոր արիւնկղակ և աւաղակաբարս մարդիկներով դէպի պատերազմի դաշտն երթալն ինչ անմոռանալի աղէտներու ենթարկեց Վասպուրականի Հայութիւնը. այդ մասին երջանկայիշատակ Խրիմեան Հայրիկ իր Հայգոյծ գրքոյին հրատարակած է, գրքոյկէն քանի մը խօսքերը մէջ բերելն աւելորդ չենք սեպեր, և անկէ վերջ պիտի սկսինք այդ սարսռազդեցիկ դէպքերուն մանրամասնութեանց մտնել.

«Ողբա՛մ զքեզ, Հայոց Աշխարհ, զի քո կեանք «ողբերգութիւն է. ամէն դար և ժամանակ երբ աղէտ-
«ներ զքեզ պատեցին, դու միշտ աղէտներուդ հետ մի «ողբերգու ծնար:

«Անշուշտ կ'ողբաս կին դու, թէ թշուառ եմ, որ-
«զի ծնայ, այլ ամուսինս կորուսի. բայց դու զքեզ «բախտաւոր համարէ, կին, որ վերահաս անձկութեանդ «մէջ կարացիր ողջամբ ծնիլ և մանուկդ ազատել:
«Քան զքեզ անբախտ եղան այն մայրեր որ մայրենի «գրկերէն մանուկներ ձգեցին ու փախան, որպէս զի «գէթ ազատեն իրենց անձն չարաչուք քրտաց լիկանքէն:

«Ողբամ զձեզ. Հայոց մայրեր, որ կորուսիք լծա-
«կից ամուսինները և սիրական զաւակներ, թէ մեռաք «երանի ձեզ, թէ ողջ մնացեր էք եղս՛ւկ ձեզ:

«Յո՛ւշ, յո՛ւշ, ո՛վ կոտորուած գառներ, ո՛վ Հա-
«յոց ողջ մնացող որդիքներ, դեռ պիտի կոտորուիք, «դեռ պիտի մարթուիք այդ չքոտի Քիւրտերէն, քանի «որ անգէն, անեղջիւր, անասպար կ'ապրիք, դուք «մարդ էք, ձեռք և բազուկ ունիք: միթէ անզգայա-

«ցած մեռե՛ր է ձեր սրամտութեան ոգին, միթէ կը «հաւատա՞յք որ իշխանութեան աչքը հասնի մինչեւ
«Հայոց ամայի լեռներն ու դաշտեր և ձեզ պահան լինի:

«Մի մի կամ ուրոյն ուրոյն գերեզման մի փորէք
«այդ անտէր մեռեալներու, այլ բոլոր միահամուռ խոր
«վիհերու մէջ թաղեցէք, միայն խաչքարէ նշան մի
«կանգնեցէք հողակոյտին վրայ, ևս աստ կ'արձանագ-
«րեմ նոցա սուրբ և անմահ յիշատակ:

«ԱՍՏ ԿՈՏՈՐԵՑԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅ
«ԱՆՈՒԱՆ ՀԱՄԱՐ ՔԻՒՐՏԵՐՈՒ ԱՆՈՂՈՐՄ ՍՐԷՆ,
«ՕՍՄ. ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻԻՐ ՏԱՐՈՒԱՆ ՀԱ-
«ԻԱՏԱՐԻՄ ՀԱՅԵՐԸ»:

Վասպուրականի գրեթէ ամբողջ Քիւրտ ցեղապետ-
ները վերէն եկած հրամանին համակերպած և խոստա-
ցած էին պատերազմին մասնակցիլ: Յեղապետներուն նպատակը պատերազմին մասնակցիլ չէր, բուն նպա-
տակնին Հայ զիւղերը թալանել, Հայոց ստացուածք-
ներն աւարի տալ, Հայերը սպաննել, կիներ, հարսներ ու աղջիկներ բռնաբարել և առեւանգել, եկեղեցիներն ու վանքերը պղծել և անոնց մէջ գտնուած հարստու-
թեան ու անօթներուն տիրանալ էր: Յեղապետներն այս հրահանգներն իրենց ստորադասներուն տալէ վերջ ճամբայ ելած էին, հրահանգը ճշդութեամբ չգործադ-
րողները յանցաւոր և պատասխանատու պիտի նկատուէին: Յեղապետներն իրենց հարիւրաւոր ստորադաս-
եալներով տարբեր տարբեր ճամբաներով Վան կը հաս-
նէին, իրենց ճամբուն վրայ գտնուած գիւղեր, գիւղաքաղաքներ, վանքերն և եկեղեցիները կը կողոպ-
տէին և կը պղծէին. ինչպէս որ գիւղերու մէջ դիմադ-
րութիւն ընող Հայերն իսկոյն կ'սպաննէին, նոյնը կ'ը-
նէին նաեւ վանքերու վանականներուն: Գիւղերէն և

վանքերէն դուրս ճամբուն վրայ իրենց հանդիպած Հայերն իսկոյն սրախողխող կ'ըլլային . իրենց յանցանքն Հայ ըլլալն էր , ուրիշ ոչինչ : Իրենց չհամակերպող կի- ներու և աղջիկներու որովայնները կը ճեղքէին և ա- դիքները դուրս կը թափէին :

Շէյխ ձէլալէտտինի խումբին մէջ տեսնուեցաւ Հայ մանկիկի մը գլուխը տէգին ծայրն անցուած իբր պար- ծանք և իբր իրենց քաջազործութեան նշան : Շէյխ ձէ- լալէտտինի համար շատ աննշան էր այսպիսի դէպք մը և բնաւ նորութիւն չէր սեպուեր , որովհետեւ սովո- րական դարձած էր և կը զործադրուէր այն գեղանի կիներու և հարսներու մանկիկներուն վրայ , որոնց մայրերն անձնատուր չէին ըլլար :

Շէյխ ձէլալէտտին քանի՜ քանի՜ դեղեցիկ Հայ հարսներ և աղջիկներ առեւանգելով՝ բռնի կերպով իր հարէմը զրկեց :

Հայոց ինչքերն ու ստացուածքները տանելու հա- մար իրենց հետ մասնաւոր գրաստներ ունէին , նորէն Հայերէն յափշտակուած . իսկ եզներ , գոմէշներ ու ոչխարներ մասնաւոր տեղ մը կը զրկէին : Հայոց ա՛յն գիւղերը կողոպտուելէ զերծ մնացին , որոնք ճամբու վրայ չէին գտնուեր և Հայ գիւղ ըլլալն որոշ չէր գիտցուեր Քիւրտերէն : Ծամբուն վրայ գտնուած ա՛յն Հայերը կողոպտուելէ զերծ կը մնային որ գիւղին մեծամասնու- նութիւնը Քիւրտերէն կը բաղկանար , իրենց մէջ ունե- ցած Հայերը կը պաշտպանէին և այս տեսակ գիւղ ար- դէն շատ քիչ կը գտնուէր :

Հայ գիւղացիներէն անոնք որ գալիք աղէտը կան- խառնեցելով՝ օր առաջ իրենց ընտանիքն ու անասուն- ներն առնելով լեռներու գագաթներ ու ձորերու մէջ ապաստանած էին , քիւրտերն այդ կարգի անմարդա-

բնակ գիւղերու հանդիպած տտեն գտնուած յարդին և խոտերուն ու տուններուն կրակ տալով կ'այրէին ու մոխիր կը դարձնէին : Քիւրտ վաշտեր դեռ Վան քաղա- քը չհասած՝ հրդեհէն ազատուած աննշան խանութներն իսկոյն կը փակուէին և Հայերն իրենց տունները կ'ա- պաստանէին . որովհետեւ սկիզբի օրերը տեսան թէ Քիւրտեր Վան մտած միջոցին ուղած ապրանքնին ան- նշան գնով մը կ'առնէին կամ բնաւ չէին վճարեր , Հա- յերու բողոքը կառավարութեան կողմէ բնաւ նկատի չէր առնուեր , և բողոքողներուն պարզ կերպով կ'ըս- տէր .

«Վնաս չունի , անոնք կամաւորներ են որ կ'երթան «թշնամրին դէմ կռուելու» :

Արդէն քաղաքէն դուրս գտնուած գիւղերու ճամ- քաններուն վրայ սպաննուած Հայերուն ուշադրութիւն դարձնող չկար : Քանի՜ քանի՜ Հայեր քաղաքին մէջ իսկ սպաննուեցան Քիւրտերէն : Բնաւ ուշադրութեան ա- ռարկայ չեղաւ և կառավարական պաշտօնեաներուն կարճ ու կտրուկ պատասխանը պատրաստ էր .

«Ի՞նչ ընենք թող ինքզինքնին պաշտպանեն» :

Կառավարութեան վարուելակերպէն կ'երեւէր թէ մասնաւոր հրահանգներ տրուած էին Հայերը բնաջնջե- լու և թշուառացնելու :

Քիւրտեր քանի՜ մը անգամներ փորձեցին Հայ թա- ղերուն վրայ յարձակիլ և կողոպտել , բայց ձեռնու- նայն ետ դարձան՝ Հայոց տանիքներէն կարկուտի նման տեղացող քարերուն առջեւ : Քիւրտ վաշտերուն քաղաքը մնացած օրերն իւրաքանչիւր Հայ թաղը ինքզինքը կը պաշտպանէր գիշեր ցերեկ և Քիւրտերուն խումբերն ետ կը մղէր :

Նօրտուզի Տուպազ աղան իր 500է աւելի ստորա-

դասեալներով երկու ժամ առաջ Վան հասած էր . ինքը կուսակալին և փոխ-հրամատարին այցելութիւն տալէ վերջը , կարգն եկած էր այցելելու Սւլայ պէյի Օսման պէյին :

Զգիացուեցաւ թէ կօշկակար Դաւիթ ինչո՞ւ իր խանութը գոյած չէր : Տապաղ աղայի Քիւրտերը Դաւիթի խանութին վրայ կը յարձակին և ներս կը խուժեն՝ կողոպտելու : Դաւիթ բնականաբար պիտի դիմադրէր . իր դիմադրութեան պատճառաւ գլուխը քանի մը տեղերէ պատուած էին : Դաւիթ արիւնդուայ վիճակի մէջ ինքզինքն ազատելով Օսման պէյի սենեակը կ'երթայ բողոքելու : Օսման պէյ Դաւիթի այս վիճակը տեսնելէ ու բողոքը լսելէ վերջ , կը հրամայէ որ դուրսը քանի մը վայրկեան սպասէ :

Օսման պէյ Տապաղին կը հարցնէ . «Այո Հայն այս այս վիճակին հասցնողը ձեր մարդիկն են » :

Տապաղ պաղարիւնութեամբ և քմծիծաղով մը կը պատասխանէ .

«Այո՛ , իմ մարդիկն են . կը տեսնէ՞ք իրենց արքունած հրահանգներն ի՞նչպէս ճշգրտութեամբ կը գործադրեն , ամբողջ կեալուրներն այս վիճակին հասցնելու են . . . »

Օսման պէյ այլեւս չի կրնար հանդուրժել և Տապաղին խօսքն ընդհատելով և դէպ ի Տապաղ յառաջանալով կ'ըսէ .

«Կեալուրն այն է որ մեզ դէմ պատերազմ հրատարակած է և մեզի թշնամի է , որ կ'ուզէ մեր երկրին մէկ մասն ալ առնել . դուք կանչուած էք բանակը երթալու և թշնամիին դէմ կռուելու . այս Հայը Օսմ . հպատակ և այս երկրին զաւակն է , դուք «պատերազմի կ'երթանք» ըսելով երկրին Հայութեան պատահա՞ն եկաք : Քիչ մը համբերեցէ՛ք , համա կուգամ » :

«Օսման պէյ ուղղակի կուսակալին կ'երթայ և պէտք եղածն հաղորդելէն վերջ լիազօրութիւն կ'ըստանայ իսկոյն Տապաղը իր մարդիկներով բանակը զրկելու , որովհետեւ Տապաղ աղայէն առաջ Վան հասնողներն առնուազն 3—4 օր Վան մնալէ վերջ կը մեկնէին : Խեղճ արիւնաթաթախ Դաւիթ զղջացած էր իր բողոքելուն , կարծելով թէ իր պատճառաւ Օսման պէյի և Տապաղ աղայի մէջ տեղի ունեցած բանավէճն իրեն սուղի պիտի նստէր :

Օսման պէյ կուսակալէն վերադառնալով , Տապաղը Դաւիթն և քանի մը ոստիկան-զինուորներ հետն առած , ուղղակի այն մզկիթին գաւիթը կ'երթայ՝ ուր իջեւանած էին Տապաղի Քիւրտերը : Այդ վերջինները ապշութիւնը կ'ունենան կարծելու թէ Օսման պէյ իրենց բարի գալստեան շնորհաւորութեան եկած էր :

Կառավարչատունէն մինչեւ Ուլի մզկիթը ճամբան հետաքրքիրներէ բաղկացեալ ահագին խումբ մը կազմուած էր , որուն չարժաոքի չէր Դաւիթի արիւնաթաթախ վիճակը :

Օսման պէյի հրամանաւ Քիւրտերն իրենց գոյքերէն կը զատուին և Դաւիթին մէկ կողմը կը կենան , ոստիկան-զինուորները քիւրտերու պարկերն և մախաղներ գետին կը պարպեն , որով Դաւիթի խանութէն կողոպտուած 150 գոյգէ աւելի կօշիկները մէջտեղ կ'ելլեն , ինչպէս նաեւ իրենց մինչեւ Վան հասնիլն Հայոց գիւղերէն և Հայերէն ըրած կողոպուտներն :

Դաւիթի կօշիկները զատ զատ պարկերու մէջ լեցնելէ վերջ , ինչպէս նաեւ միւս կողոպուտները , Օսման պէյ խօսքը Դաւիթին ուղղելով կ'ըսէ . «Ասոնց մէջէն մատնանչէ այն Քիւրտերը , որոնք քու վրայ

յարձակեցան և վիրաւորեցին :» Դաւիթ անոնցմէ ինն հոգի կը մասնանշէ :

Օսման պէյ Դաւիթի կօշիկները , ինչպէս նաեւ միւս պարկերն իբր գրաստ ինն քիւրտերուն կռնակը բռցընել կուտայ , ոտիկաններուն կը պատուիրէ որ կօշիկներն ամբողջովին Դաւիթի խանութը տանին , իսկ միւսները կառավարչատուն և ինը Քիւրտերն բանտարկել :

Օսման պէյ խօսքը Տոպազին ուղղելով կ'ըսէ . «Պատրաստուեցէք որ կէս ժամէն ճամբայ պիտի ելլէք դէպի Պայազխա» :

Տոպազ աղան իբր ցեղապետ մը իր արժանապատուութիւնը վիրաւորուած կ'ըզայ , ու չկարծելով թէ Օսման պէյ լիազօր է , կ'ըսէ .

«Այսօր վաղը ժամանակ չունինք երթալու և ըստ սովորութեան 3—4 օր հանգիստ պիտի լնենք քաղաքիս մէջ .»

Օսման պէյ առանց Տոպազին առարկութեան կուրելորութիւն տալու , կ'ըսէ .

«Վանի մէջ կուսակալէն բարձր պաշտօնեայ չկայ , իրեն հրամանն է որ կը գործադրեմ , եթէ կէս ժամէն ձեր յօժարութեամբ դուրս չելլէք , բռնի կերպով դուրս հանել պիտի տամ ձեզի . այսչափ , ուրիշ ոչինչ :»

Օսման պէյ իր ձիուն վրայ նստած և արդէն քանի մը հեծեալ ստիկանները պատրաստ հրամանի մը կ'սպասէին . Տոպազ աղան ուղած չուղած կը համակերպի : Տոպազ աղայի աղերսն ի զո՛ւր էր փափաքելով որ իր ինն մարդիկն ալ իրենց ընկերանան դէպի բանակ :

Օսման պէյ Տոպազին վաշտը առաջքը ձգած մինչեւ Աւանց դիւղ կը տանի : Տոպազի վաշտին կ'ընկե-

րացնէ հինգ ոտիկաններ , որոնց խտիւ կը պատուիրէ .

Տոպազի վաշտը Վանայ սահմանէն դուրս պէտք է հանեն , առանց ո՛ր և իցէ Հայու մը կեանքին և ինչքին դպչելու , հակառակ պարագային կարող են իրեն (ալայ պէյին) հաղորդել եղածը : Եթէ տրուած հրահանգը ճշգրտութեամբ չգործադրեն , իրենք պատասխանատու պիտի նկատուին :

Օսման պէյի ընթացքն իր բարերար ազդեցութիւնն ըրած էր , և որովհետեւ դէպքն իսկոյն տարածայնուած էր Քիւրտերուն մէջ , ուստի Տոպազէն վերջ կեղոյ ցեղապետները թէ՛ ճանապարհին բացարձակապէս չէին կողոպտեր և թէ քաղաքին մէջ շատ հանդարտ կը մնային . այլ ևս Հայերը Քիւրտերուն գալուն պատճառաւ խանութները չէին փակեր :

Յաւալի է լսել թէ Օսման պէյ իր տրամադրութեան ներքեւ պէտք եղած ոյժը չունէր : Օսման պէյ գիտէր թէ քաղաքէն դուրս ամէն քայլափոխին Հայոց դիակները գետին փռուած էին , դիտեր որ գեղեցիկ հարսեր ու աղջիկներ կ'առեւանգուէին և չէյխերու ու ցեղապետներուն հարէմները կը զրկուէին , գիտէր որ գիւղեր , վանքերն և եկեղեցիները կողոպտուած և շատերը մոխրակոյտ դարձած էին : Օսման պէյ այս ամենը ցաւօք սրտի իր մէկ Հայ մտերիմին ըսած էր : Իսկ անդին , հեռո՛ւն , մայրաքաղաքին մէջ գտնուած բռնապետը այս բոլոր տեղեկութիւններն ունենալով , կ'ուրախանար որ իր նպատակին հազած էր , Հայութեան սիրտն ու վառարան եղող Վասպուրականը աւերակ ու մոխիր դարձած էր և Հայերու դիակներն ու արիւնը լեռն ու ձորը լեցուցած էին : Թերեւս բռնապետը կը կարծեր որ մինչեւ աղէտին վերջը Վասպուրականի Հայութեան մէկ մասը բնաջինջ ըլլալով , մաս

մ'ալ մուրացիկ ու թշուառ, այդ բարերեր երկրին
բնակիչները պիտի ըլլային Չէրքէզներն և Քիւրտերը։
Բռնապետը կը սխալէր։

Օսման պէյի դէպի Տոպազ ազան ունեցած բն-
թացքը Վասպուրականի նշանաւոր Թուրքերու Քիւրտե-
րու և նոյն իսկ կառավարական շրջանակին մէջ շատ
գէշ ազդեցութիւն ըրած էր։ Մեր ըսածները կատար-
եալ իրողութիւններ են, ոչ թէ գաղանիք մը։ Օսման
պէյի վրայ բնաւ ազդեցութիւն ըրած չէր այդ դժգո-
հութիւնը և կարեւորութենէ զուրկ ըլլալը երեւան եկաւ
իր մէկ Հայ մտերիմին հետ տեսակցութեան առթիւ։

«Գիտեմ և կը տեսնեմ որ անկողմնակալութիւնս և
«արդարասիրութիւնս բնաւ հաճելի չի թուիր Վաս-
«պուրականի էշրաֆին, խուժանին և Քիւրտ տարրին և
«կը ցաւիմ ըսելու նաեւ կառավարական պաշտօնէից։
«Ես վախ մը չունիմ, ո՛ւր որ երթամ, ուղղամտու-
«թենէս չեմ չեղիր. եթէ երբեք աստիճանադուրկ
«ալ ըլլամ՝ կրնամ ապրելու միջոց մը ձեռք բերել։
«Խղճիս հանդարտութիւնն ամէն բան կ'արժէ ինձ հա-
«մար ինչպէս ցարդ հակամարդկային և հակաքնական
«ընթացք մը չունեցայ, ասկէց վերջն ալ չպիտի ու-
«նենամ և արդարադատութիւնէ չպիտի խուսափիմ, որ-
«չափ որ ապրիմ»։

Քիւրտերու ճամբորդութեան վերջն եկած էր այլ
եւս, եթէ երբեք շարունակուէր ալ, այլ ևս Հայերն
ոչինչ ունէին կորսնցնելու, որովհետեւ բազմաթիւ դիւ-
ղեր ամայի ու աւերակ դարձած էին։ Ընտներու ու ձո-
րերու մէջ Հայոց դիակներ անթաղ մնացած էին, հայ-
րեր իրենց կորուսած զաւակներուն վրայ կ'ողբային,
որբեր իրենց հայրը մայրը կը փնտռէին, կիներ, հարս-
ներ ու աղջիկներ իրենց պատիւն ու կուսութիւնը

կ'ողբային։ Հայ գիւղացին թափառական եղած, ձեռքն
ի ծոց, տիսուր, լալագին, իր երկրի շէն օճախն ու
տունը, իր միակ ապրուստի միջոցն եղող դուռն ու
ոչխարը կը փնտռէր։ Իր ընտանիքն ապրեցնող եղն ու
գոմէշը, խոփն ու արօրն այլևս չկային, հետքն իսկ
մնացած չէր։

Թշուառ գիւղացիին սիրտն ու գգացումը կարծես
խոպանցած էր, իր աղօթքներ ու անէծքները ոյժ չու-
նէին, այդ շուարած վիճակին մէջ ոմանք յուսահատած՝
երանի կուտային անոնց, որոնք Քիւրտի եաթաղանին
և գնդակին տակ ինկան ու խողխողուեցան և ոչ թէ
ողջ մնալով այդ տեսակ անհանդուրժելի վիճակի մը
ենթարկուեցան։

Աղէտն ընդհանուր էր, Հայ գիւղացիին վիճակը
նոյնչափ և աւելի աղքատ էր Վանայ Հայութեան վրայ։
Վանայ առեւտրական և արհեստաւոր դասակարգը ան-
սայթաք դէպի անկում դէպի անանկութիւն կը գլորէր։
քանի որ Հայ գիւղացին հերկելու, ցանելու և շու-
մարանը լեցնելու միջոցներէն զրկուած էր, ուրեմն
առեւտրականները և արհեստաւորները որոնցմէ՞ պիտի
սպասէին իրենց օրապահիկն ու շահը։

Ինչպէս Մէհմէտ պէյ իրեն բարիերթ գացողներուն
գոռոզ և պարծենկոտութեամբ ըսած էր՝ «Օսմ. դրօ-
«շակը Թիֆլիսի փոխարքայի պալատին վրայ ծածա-
նեցնել պիտի տամ»։ Կուսակալ Հասան փաշան ալ ի-
րեն բարիերթ գացողներուն կ'ըսէր։

«Մինչև Երեւան պիտի երթամ»։

Հասան փաշան դէպի Պայաղիտի բանակը կ'երթար,
իր բացակայութեան գործերը կը վարէր Աղաբէկեան
Թարկոս էֆէնտին։

Ե. — ՊԱՅՄԱՆՔԻ ՌՈՒՍ ԳԵՐԻՆԵՐԸ

Անոնք որ գիտէին թէ Քիւրտերը մինչեւ Վան հասնելին, իրենց ճանապարհին վրայ գտնուած Հայոց գիւղերը ի՞նչ վիճակի հասցուցած էին և իրենց ձեռքն անցած Հայերուն հետ ի՞նչպէս վարուած էին, այս իրադարձութեանց տեղեակ եղող մէկը եթէ երբեք Վանէն մինչեւ Պայազիտ երթար, կազմուած ծրագիրին մէջ բնաւ տարբերութիւն չպիտի գտնար, այլ անոր սիւսէմաթիք կերպով գործադրուելը պիտի տեսնէր։ Վանէն մինչեւ Պայազիտ ճամբորդող մը բնաւ իր երթագրութեան մէջ չէր սխալեր։ հեռուէն տեսնուած աւերակ ու ամայի գիւղերը Հայոց գիւղերն էին, իսկ չէն եռուղեքի մէջ տեսնուած գիւղերը Քիւրտերունն էին։ Ահա անարդարութիւնն ու զուլումն ասկէց աւելի ուրիշ պարագաներու մէջ կարելի չէ որ որոշ կերպով երեւան գայ։

Քանի մը քայլափոխէ առաջ կը հանդիպիւ աւերակի մը և անմարդաբնակի մը, քանի մը քայլ վերջ կը հանդիպիս չէն ու կեանքոտ գիւղի մը։ Դիակներու քովէն կ'անցնիս, որ անխնայ կերպով յոշտուած են, քանի մը քայլ վերջ կը հանդիպիս ուրախ զուարթ արարածներու։ Ծամբորդը կը շուարի և ինքնիրեն կը հարցնէ։

Ինչո՞ւ այս այսպէս, այս է եղեր արդարութիւնը...

Ծամբորդի այս մենախօսութիւնն իր սիրտն ու հոգին չի հանդարտեցներ, երեք օրուան ճամբորդութեան միջոցին կը աւանդէ զիւրի մը աւերակն որ իր անցեալը կ'ողբայ, իսկ քովը գտնուած կանգուն մնացած գիւղն ուրախութեան քրքիչներու մէջ կ'ապրի։ Խողխողուած դիակներու բերնէն արդարութիւն և

վրէժ լսել կը կարծէ, իսկ գրեթէ դիակին քով կեցող արարածէն բերկրութեան քրքիչներ կը լսէ։ Իսկ ամենէն անտանելին էր հետեւեալ պարագան։

Պատերազմէն առաջ և նոյն իսկ երէկ Քիւրտ գիւղացին իր Հայ դրացի գիւղացիէն օգնութիւն կը խնդրէր։ ասիկա արդէն շատ բնական էր Վասպուրականի ամէն կողմը։ առանց Հայ գիւղացիի օգնութեան և ձեռնառութեան, քրդական գիւղ մը հաստատուած չէ։ Իսկ այսօր եթէ երբեք Հայ գիւղացին բախտին մէկ բերումով, ազատած է իր և զաւակներուն կեանքը, ձեռքը ծոցը դրած, վիզը ծռած կ'աղաղակէ կ'արտասուէ որ իր դրացի քիւրտը իրեն օգնէ։ Իսկ քիւրտը կ'ըսէ. «Ֆլայ,» օգնութիւն կ'ուզես։

Պայազիտի հրդեհը և թալանը գրեթէ Վանայ ճիւղ մէկ մանրանկարն եղած էր արդէն կարելի չէր որ Պայազիտ գերծ մնար, քանի որ գտնուած Քրդախառն զօրքերու թիւը 60,000ի հասած էր։

Պայազիտի Հայոց թաղերուն մէջ ջարդ եղած էր ինչ որ Վանայ մէջ չեղաւ և Պայազիտի ջարդը շատ սարսուղդեցիկ եղած էր։ Նախ գեղանի հարսներն ու աղջիկները դուրս հանած էին, ծերեր և մամիկներ մանկիկներ տուներու մէջ թողլով կրակ տուած ու ողջ ողջ այրած էին, այրած էին նաեւ շուկան։ Պայազիտի դէպքն յիշելով Լէնկիթիմուրը պէտք է յիշել։

Այն Հայերը որոնք ողջ ողջ այրուելէ խոյս տուած էին, քաղաքէն դուրս Քիւրտերու ձեռքը անցած ու տեղն ու տեղ յոշտուած էին։ վերջէն այդ դիակները փոսի մը մէջ լեցնելով կիրով (քիւրէճ) ծածկած էին, որպէս զի գարշահատութենէն ժանտախտ յառաջ չգար։

Չենք գիտեր թէ ինչ պարագաներու մէջ Ռուսա-

կան 800ի չափ զօրքեր Պայազիտի բերդին մէջ թուրք զօրքերէն պաշարուած էին :

Պայազիտի բերդը հին ձեւով չինուած ամրութիւն մ'է պարիսպներուն վրայ դուռսի բերանը նեղ , իսկ ներսի բերանը լայն ծակեր ունի . կ'ըսուի թէ թըշնամիէն պաշարուած մըջոցին այդ ծակերը կը ծառայեն դիտակով կամ աչքով թշնամին դիտելու կամ գնդակ արձակելու :

Թրքական բանակը բերդը պաշարած էր , Ռուսերն այդ ծակերէն գնդակներ կ'արձակեն եղեր բանակին վրայ և զօրքեր կ'սպաննեն , քանի որ 60,000 զօրքեր խիտ խիտ բերդին բոլորտիքը կը գտնուին եղեր : Արձակուած գնդակները Բիւրտերուն հանդիպելով , քիւրտը «Մըն խաչ կոյ» (Պաշին հայոցն) ըսելով գետին կը փռուի եղեր ու կ'անշնչանայ : Բիւրտերը պէտք է ըսել որ նշանաձգութեան մէջ բաւական վարժ են , կ'աշխատին եղեր այդ փոքրիկ ծակերէն գնդակներ ներս սպրդեցնել , և հաւանական չի նկատուի որ այդ գնդակներուն իրենց նպատակին ծառայելը :

Բանակէն քսան քայլ հեռու ընդարձակ կիսաձոր մը կայ եղեր որ հողէ բլուրներով չըջապատուած է , սաճն իրիկուն ժամը Յին կ'սկսի եղեր գեղջկական տալով զուռնա նուագը : Բիւրտերուն ցեղապետներէն անոնք որոնց հաճելի կը թուի եղեր այդ նուագածութիւնը , կը տեղաւորուին այդ բլուրներուն վրայ , իսկ կիսահարթ ձորին մէջ քանի մը տեղեր խարոյկներ կը վառեն՝ ձորը լուսաւորելու համար , անկէ վերջն է որ կ'սկսի եղեր ամենաքստմնելի և սարսաղդեցիկ լսիրշ տեսարանը : Քսանէ աւելի բոլորովին մերկ Հայ կիներ , հարսեր ու աղջիկներ կը բերուին և բռնի կերպով պարել կուտան , մինչեւ այն ատեն , երբ այդ վախճան

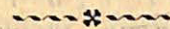
և լիբր հանդիսականներուն քնանալու ժամանակը հասնի եղեր :

Պայազիտի հրդեհէն ազատուած հարսերն և աղջիկներն էին , որոնց բռնութեամբ պարել կուտային :

Բերդին մէջ գտնուած ուռւ զօրքերը՝ եղած պաշարը սպառած էին , այն պաշարը որ նախագէտ թուրք կառավարութեան կողմէ ամրարուած էր : Ռուս զօրքերը օր առաջ անձնատուր ընելու համար ջուրերը կտրուած էին . ի հարկէ անօթութեան և ծարաւի այնչափ ատեն կարելի է տոկալ որչափ կարելի է :

Բերդին մէջ գտնուած Ռուսական վաշտը կ'որոշէ իր մէջէն մէկը զրկել ընդհ . հրամանատար Տէր Ղուկասովին , այդ անձնուէրը կ'ըլլայ Հայ մը զոր անմահ Բաֆֆին նկարագրած է իր «Խենդ» անուն վէպին մէջ :

Քանի մը օրէն վերջ արշալոյսին թուրք բանակին մէջ շշուէ կը տարածուի թէ Ռուս գերիներ պիտի ազատուին եղեր : Շշուէ կ'իրականանայ և քանի մը ժամ վերջ բերդը պարագ կը գտնեն :

Զ. — ՎԱՍՊՈՌԻՐԱԿԱՆԻ ՍՈՂԸ

Պատերազմը գրեթէ վերջացած էր և Պայազիտի բանակէն Բիւրտեր իրենց պետերով հետզհետէ Վան կը վերադառնային , իրենց տեղերը երթալու : Բիւրտեր իրենց քաջագործութեան արդիւնք եղող աւերակ Հայ գիւղերը կը տեսնեն . չեն գտներ Հայ գիւղացին որ իրենց հաց , իւղ , հաւ և այլն տայ , երբ անօթի կը մնան այն ատեն կ'զգան իրենց սխալը , բայց ի զո՛ւր . . . :

Վերադարձող Բիւրտերուն մէջ հիւանդոտներ աչքի կը զարնէին , որոնց հիւանդութիւնը կը վերագրուէր

սկիզբէն ի վեր իրենց ունեցած վաւաշոտ կենցաղին, Հիւանդոտ Քիւրտերը Վան կը մնային և Հայերու խանութներն ու գուռները ալ կ'առնէին մուրալու, լաւով պատառիկ մը չոր հաց կ'ուզէին, Հայ մամիկներն իրենց այդ վիճակը կը վերագրէին Աստուծոյ պատժոյն և վրէժխնդրութեան:

Վերադարձող հիւանդները քնականաբար թուրքերու և Հայերու տուներուն մէջ ապաստան չպիտի գտնէին, իրենց ապաստանարանն էր փողոցները և պատերու ներքեւ, ուր քար մը գլխնուն ներքեւ դնելով կը պառկէին: Իրենք լաւ ըմբռնած էին թէ իրենց մուրացկանութեան վայրը պիտի ըլլար Վան քաղաքը, իրենց ծանօթ էր ըրած վայրագութիւննին, գիտէին թէ ժամանակին գիւղացիին եզը, գամէշը, տունը, խոփն ու արօրը թողուցած չէին, չէն գիւղ մը չկար որպէս զի երթային ըստ սովորութեան ուտէին. խմէին իրենց ուշգածին պէս:

Վասպուրականի Հայութեան ենթարկուած վիճակին հետեւանքն ուրիշ բան չպիտի ըլլար՝ եթէ ոչ սով. դժբախտաբար սովին գալը չուշացաւ ամենասոսկալի կերպով:

Վանայ մէջ Սովեղոց յանձնաժողովի մը ճիւղ հաստատուած էր, որուն կը նախագահէր Խրիմեան Հայրիկ:

Նախ պարաք կ'զգանք խոստովանելու որ եթէ նոյն միջոցին Խրիմեան Վան չգտնուէր, Վասպուրականի Հայութեան մեծ մասը սովի ճիրաններէն չպիտի ազատուէր, որովհետեւ աշխարհի ամէն կողմէն եկած դրամներն իսկոյն Վան կը զրկուէին և Խրիմեանի տրամադրութեան ներքեւ կը դրուէին: Վերջապէս, Խրիմեանին ազգասիրական և հայրենասիրական նշանաւոր գործերէն մին ալ եղաւ այն պարագային Վան գտնուի-

լը, և Վասպուրականի Հայութիւնը մինչեւ վերջը և միշտ պէտք է իր երախտագիտութիւնը խոստովանի առ Խրիմեան, և եթէ չեմ սխալիր, այն ատեն էր որ Խրիմեանին ՀԱՅՐԻԿ տիտղոսը տրուեցաւ, որուն իսկապէս արժանի էր: Խրիմեան իսկապէս Հայրիկ էր ոչ միայն Հայերուն այլ Թուրքին ու Քիւրտին, վերջապէս թըշուառին: Բայց ի՞նչ ընէր խեղճ Հայրիկը: Վասպուրականի գիւղերն աւերակ դարձած էին, գիւղացի չկար, եթէ կար ալ, եզ, գամէշ, դուար ու ցորեն չունէր: Պատերազմէն առաջ օխան 30—40 փարայի ծախուած հացը 12—15 դրուչի բարձրացած էր, ան ալ եթէ երբեք հաց և սովորականին պէս եփած ըլլար, հազիւ 300 տրամ կը կշռէր. իսկ ամենէն ցաւալին այն էր որ այդ գինով ալ անկարելի էր հաց գտնել:

Պատերազմէն առաջ 20—25 դրուչի ծախուած մէկ չափ ցորենը 5—550 դրուչի բարձրացած էր, առանց նկատի առնելու թէ հին, բորբոսած ու փտած գարիով և կորեկով խառն ալիւրի կը վերածուէին և կը ծախուէին: Դարձեալ ցաւալին այն էր որ ձեռք բերուիլը շատ դժուար էր:

Փռապաններէն շատերն և ալիւր ու ցորեն ունեցողները շատ զգուշութիւն կ'ընէին թէ մի' գուցէ ժողովուրդն յարձակի և յափշտակէ, ինչ որ քանի մը անգամներ պատահեցան ու տեղի ունեցան:

Վասպուրականի սղութիւնն ու սովը ընդհանուր էր. քիւրտն ալ, թուրքն ալ Հայերուն նման կը տանջուէին, որովհետեւ թուրքին ու քիւրտին ցորենը հայրթայթողը Հայն էր և Հայերէն կը գնէին. այդ կարգի թուրքերն ու Քիւրտերը վաղուց զգացած էին իրենց կրօնակիցներուն գործած վայրագութիւնը, աւերն ու տճիրները, բայց ի՞նչ օգուտ, այլ ևս ուշ էր:

Վերջին ատենները սկսաւ Պաղտատէն, Մուսուլէն և Պարսկաստանէն ցորեն գալ Վան և ժողովուրդն սկսաւ քիչ մը չունչ առնել սովի ճիրանին մէջ:

Եթէ Խրիմեան վարչական տեսակէտով իր թեւրութիւններ ունեցաւ, ունէր նաեւ գովելի յատկութիւն մը, որ իր մեծանձնութիւնն ի վեր կը հանէ, դասակարգի խտրութիւն չունենալ, իրեն համար ամէն ոք մարդ էր և թշուառ, պէտք էր մարդուն և թշուառին համար մտածել, այդպիսիներն ի՞նչ կրօնքի ու ի՞նչ ցեղի ալ պատկանէին: Ուրեմն կրնանք Խրիմեանն անուանել ընկերվարական:

Խրիմեանն իր գլխաւորութեամբ հռչակաւոր էր Վանի մէջ, այնպէս որ Խրիմեան միայն Հայոց Հայրիկը չէր, այլ Թուրքերուն, Քիւրտերուն և Գնչուներուն: Մեր ըսածին իբր ապացոյց կրնայ նկատուիլ Խրիմեանի վերջին անգամ Վանէն մեկնելը դէպ ի Պոլիս: Ողջերթ մաղթող հազարաւորներուն մէջ կը գտնուէին նաեւ Թուրքեր, Քիւրտեր և Գնչուներ, որոնք Հայերուն նման լալով իրեն ձեռքն համբուրած էին և Հայերուն ձայնակից ըլլալով բացազանչած. «Հայրի՛կ, մեզ մի՛ մոռնաւ, տո՛ւս վերադարձիր»:

Ժամանակին Վանայ մէջ Խրիմեան և հակախրիմեան, Պողոսեան կամ Ապօղոսեան կուսակցութիւններ գոյութիւն ունէին:

Հակախրիմեաններ դաւադրութիւն մը կը սարքեն՝ Խրիմեանն սպաննել տալու, և քիւրտ մը կը վարձեն՝ 20 ոսկիի փոխարէն Խրիմեանն սպաննելու համար:

Խրիմեան քաղաքէն Վարազ և Վարագէն քաղաք ընդհանրապէս առանձինն կը ճամբորդէր, իր ձերմակ ձիուն վրայ նստած:

Վարագէն քաղաք իջնելու ատեն հեռուէն կը տես-

նէ «Զուիկ աղբիւր»ի ներքեւ քիւրտ մը, որ դէպ ի զինքը կուգայ. Խրիմեան իսկոյն կը մարգարէանայ թէ զինքը սպաննելու համար կուգայ: Խրիմեան խօսքը քիւրտին ուղղելով կ'ըսէ.

«Գիտեմ, քեզ զրկած են զիս սպաննելու, քովս չառ դրամ չունիմ, ես Տեքվիս մարդ մ'եմ, երկու ոսկի ունիմ քովս (ոսկիները գրպանէն հանելով), առ այս երկու ոսկին ինձի մի՛ սպաննէր»:

Խրիմեան կարծես գերբնական ոգի մը կը ներշնչէ Քիւրտին, որ փոխանակ երկու ոսկին առնելու, Խրիմեանի հակառակորդներէն իրեն տրուած քսան ոսկին Խրիմեան Հայրիկին կուտայ և ձիէն վար իջնելով անոր ոտքին կը փաթթուի և ներողութիւն խնդրելով կ'ըսէ.

«Դուն մարդ չես այլ Մարգարէ, որ գիտցար թէ զիս վարձած են քեզ սպաննելու: Կը խնդրեմ ու կը պաղատիմ ներէ ինձ»:

Ու Խրիմեանի ոտքը կը համբուրէ:

Հոգելոյս Կաթողիկոսը կը պատասխանէ.

«Կը ներեմ քեզ, իսկ այս 20 ոսկին տար աղքատներուն բաժնէ»:

Քիւրտը հակառակ Խրիմեանի փափաքին, այս ամայի ճանապարհին կ'ընկերանայ իրեն մինչեւ Այգեստան և անոր աջը համբուրելէ վերջ կը մեկնի:

Խրիմեան Առաջնորդարան երթալու և կամ վերադառնալու միջոցին տասնեակներով քիւրտ և թուրք մուրացիկները զինք կը շրջապատէին և Խրիմեան ամենուն ալ անխտրաբար ողորմութիւն կուտար:

Խրիմեան Հայրիկ խնջոյքի մը հրաւիրուած էր, ուր կը գտնուէին նաեւ Յանձնաժողովին անդամներէն մէկ քանի հոգի. Հայրիկ խօսքն անոնց ուղղելով ըսաւ.

«Ես ձեզի միշտ պատուիրած եմ թէ խոշոր դրամ-

և քանի որ վերջապէս, տեղի ունեցածները բացարձակապէս զրկանք, անիրաւութիւն և անարդարութիւն էին, վերջապէս, ելլած միայն երիտասարդութիւնն եթէ այդ ամէն եղածներուն համակերպէր, և «ճակատագրական է» ըսելով լուռ և անտարբեր մնար, ուրեմն միայն երիտասարդութեան կը մնար իր ճակին վրայ դրոշմել տալ կենդանի մեռելի դատակնիքը, և իր նախնիքներուն և պապերուն նախատանաց ու ապագայ սերունդին պարստաւանաց ու անէծքին նշաւակ պիտի ըլլար:

Վանայ երիտասարդութիւնն այդ դժբախտ վիճակին չենթարկուեցաւ, և ուրախ եմ ըսելու թէ բարեբախտաբար Վանայ երիտասարդութիւնն իսկոյն եւեթ ընդգրկեց Յեղափոխութեան Մեծ Գաղափարը, ինչ որ բովանդակ թրքահայոց մէջ առաջինն հանդիսացաւ, և պատմութիւնները կրնան վկայել մեր ըսածին:

Կովկասահայերուն ներկայութիւնը Վանայ մէջ և յաճախ երիտասարդութեան հետ համախորհուրդ իբր գաղափարակից ընկեր՝ իր օգուտներն ունեցաւ պէտք է խոստովանիլ:

Վանայ երիտասարդութիւնը չափէն աւելի խանդավառուած էր, որով հետզհետէ կ'ըմբռնէր թէ ինքն իբր մարդ ազատ է իր իրաւունքն ունենալ, պէտք է անոր տէրն ըլլալ և ապահով կեանք մը ապրիլ: Ոգեւորութիւնը չափ ու սահման չունէր, խումբ մը կրակոտ ու խանդոտ երիտասարդներ «Սեւ խաչ»ի անուան տակ գաղտնի կազմակերպութեան ձեռնարկեցին: «Սեւ խաչ» մակդիրը կը նշանակէր՝ կազմակերպութեան դաւաճան և անգաղտնապահ ընկերի անուան վրայ սեւ խաչ քաշելով, իսկոյն եւեթ մահուան դատապարտել:

«Սեւ խաչ»ի նպատակն էր ժողովուրդին մէջ ին-

նապատեցանուքեան ոգին տարածել, իր իրաւանց տէր ընել եւ իբր մարդ ապրիլ:

«Սեւ խաչ»ը ոգի ի բռն կ'աշխատէր իր անդամներուն թիւը շատցնել, արդէն գաղտնապահութեան պէտք եղած ուխտերն և երդումները տեղի կ'ունենային, և փորձով տեսուեցաւ որ մինչեւ վերջ «Սեւ խաչ» իր մէջ չունեցաւ ուխտադրութիւններ:

Արտասահմանէն և Պոլիսէն հետզհետէ կը հասնէին բանախօսները:

Կազմակերպութիւնն ունեցաւ իր քլիւպը, որուն մէջ շարաթը քանի մը անգամ բանախօսութեանց ներկայ կը գտնուէին ռուսական և անգլիական փոխ-հիւպատոսները՝ ընտանեօք:

Քլիւպին մէջ կ'երգուէին Հայկական ազատ երգերը: Բանախօսներէն նշանաւոր էր Պ. Տաճատ Պէյլէրեան, որուն խօսքերը թէ՛ ժողովուրդին կ'ազդէին և թէ կ'ոգեւորէին: Վերջապէս, Պէյլէրեան իբր բանախօս օրուան մարդն էր և Վանայ երիտասարդութիւնն իր մտքին զարթոնումը գրեթէ անոր կը պարտէր:

Բանախօսութեան շարքը դեռ շատ պիտի երկարէր, եթէ Մկրտիչ Փորթուգալեանի ցուցամուլ և անխոհեմ մէկ քայլը աչքի չգարնէր:

Շաբաթ և Կիրակի երեկոյ բանախօսութիւն պիտի ըլլար քլիւպին մէջ, իսկ Կիրակի ցերեկին Հայկազնեան դպրոցին մէջ: Քլիւպին բանախօսներն էին Պէյլէրեան և Կովկասահայ Գալուստ, իսկ Հայկազնեան դպրոցին բանախօսն էր Մկրտիչ Փորթուգալեան:

Փորթուգալեան իր բանախօսութեան յայտարարութեան մէկ օրինակն ալ փակցուցած էր նշանաւոր շուկայի մը պատը: Փորթուգալեան իր անհեռատեսութեամբ իր բանախօսութեան նիւթն ընտրած էր «Ժամանակը հասեր է, Հայեր, ի՞նչ անենք:»

Քանթարճեան Յովհաննէսի որդին Նշան կառավարական գրագրի պաշտօն ունէր ու իր բարոյականի մասին շատ գէշ կը խօսուէր, և նոյն իսկ ոմանք կը հաւատացնէին թէ Հայոց մէջ գոյութիւն ունեցող գաղտնիքները թուրք Կառավարութեան կը հաղորդէ եղեր:

Քանիներ իբր ականատես հետեւեալ պարագան հաղորդեցին «Սեւ Խաչ»ի կազմակերպութեան:

«Վանայ ընդհ. դատախազ Բայիֆ պէյի հետ Նշան շուկան պտտած միջոցին, Նշան Բայիֆ պէյը թեւն առնելով կը տանի Փուրթուգալեանի փակցուցած ազգը կը կարդայ և թուրքերէն կը թարգմանէ Բայիֆ պէյին:»

Կիրակի ցերեկին, բանախօսութեան սկսելէն ժամ մը առաջ, ոստիկան զինուորներ, իրենց առած հրահանգին համեմատ, կ'արգիլեն Հայկազնեան դպրոցին մէջ տեղի ունենալիք բանախօսութիւնը, ինչպէս նաեւ կ'իրակի երեկոյին քլիւպին մէջ ըլլալիք բանախօսութիւնը: Եւ այսպէսով վերջ կը գտնեն Վանայ բանախօսութիւնները:

«Սեւ Խաչ»ը երբ ստուգեց թէ Նշանի այդ թարգմանութեան պատճառաւ էր որ կառավարութիւնը դադրեցուց բանախօսութիւնները, որոշեց Նշանը Տեղ. Եւ ինքն իր ըրած վատութեանը համար, և իսկոյն որոշումը գործադրել իբր պատիժ: Նշան շատ զգոյշ էր, քանի որ դիտէր թէ Վանայ մէջ գոյութիւն ունի կազմակերպութիւն մը, բայց չէր կրցած իմանալ թէ այդ կազմակերպութիւնը վարողներն և անդամները որո՞նք են:

Կազմակերպութիւնը նոյն իսկ փորձեց Նշանն իր տան մէջ սպաննել և ինչ ինչ պատճառներով յարմար չտեսաւ. ամէնէն վերջին փորձն ու գործողութիւնը պիտի ըլլար «Զաղլի» փողոցին մէջ, բայց տէրօռփաղը

նկատի ունեցած էր թէ անպատճառ Նշանին հետ անմեղ մը եւս պիտի սպաննուի, որով չէր ուզած գործողութիւնը կատարել:

Վերջը երբ ստուգուեցաւ թէ իրօք Նշան զղջացած էր և ուխտած որ այլ եւս այդ տեսակ գործեր չընէ, Կազմակերպութիւնն այլ եւս չուզեց իր որոշումը գործադրել:

Կազմակերպութիւնը աւելի կ'ոգեւորէր և կը յառաջդիմէր, երբ նկատի կ'ուենեար որ իրեն կը համակրի նաեւ ռուսական հիւպատոս Նշանաւոր. հայրենասէր Կոստանդին պէյ Կամսարական (այժմ Ժէնէրալ), իսկ անգլ. հիւպատոսին այնչափ հաճելի չէր թուեր Կազմակերպութիւնը:

Կամսարական պէյին համակրութիւնն այնչափ որոշ և մէկին էր որ նոյն իսկ կուսակալը գիտէր բոլոր անցուղարձը, բայց իր խորամանկութեամբ առիթին կ'սպասէր, որով իր մէկ մտերիմին ըսած էր.

«Եթէ Կամսարականն ու Խրիմեանը Վանէն հեռացնել տամ, այն ատեն է որ հանգիստ խիղճով Վանէն պիտի հեռանամ:»

Խեղճ կուսակալը քանի մը տարի թէեւ պաշտօն վարեց Վանայ մէջ, բայց առանց իր նպատակին հասնելու՝ Կամսարական պէյն ու Խրիմեանը Վան թողով, ինքը պաշտօնանկ եղաւ:

Վանայ երիտասարդութեան զարմանալի կը թուէր ռուս հիւպատոսի մը համակրութիւնը պաշտպանութիւնն և այդ տեսակ Յեղափոխական կազմակերպութեան ոյժ տալը:

Կովկասահայերէն Գալուստին և Պաղտատարին վիճակուած էր Գաւաշի կողմերն երթալ և Հայ գիւղացիներն ինքնապաշտպանութեան պատրաստել:

Սաչատուր Կաթողիկոս իր տրամադրութեան տակ ունեցած վատ Հայերէն միոյն միջոցաւ կը տեղեկանայ թէ Գալուստ և Պաղտասար ի՛նչ նպատակաւ գիւղերը կը պատին : Իսկոյն կ'որոշէ հետեւեալ օրը երեք Քիւրտեր յրկել՝ Գալուստը և Պաղտասարը ձերբակալելու և կուսակալին հեռագրելու թէ Կովկասահայերն այդ նպատակաւ էր որ ժամանակէ մ'ի վեր Հայ գիւղերը կը չըջին :

Դիպուածով կը գտնուի ագնիւ Հայ մը , որ իսկոյն գիշերանց կ'երթայ լուր կուտայ Գալուստին և Պաղտասարին , որոնք անմիջապէս գիւղէն կը մեկնին : Հետեւեալ օրը Քիւրտերը ձեռնուռնայն կը վերադառնան և նոյն իսկ չեն կրնար խոստովանցնել տալ գիւղացիներուն թէ Ռուսահայերն էին երէկ իրենց գիւղն եկողները , այլ ըսած էին թէ հետաքրքրուած չէին՝ ո՛րքէ կուգան և ո՛ւր կ'երթան :

Սաչատուր Կաթողիկոսին այս ընթացքն և թէ կուսակալին հեռագրելը շատ վստահելի միջոցներով ստուգելէ վերջ , կազմակերպութիւնը կ'որոշէ իբր վրէժինդրութիւն Սաչատուր Կաթողիկոսի դրամներն առնել Աղթամարէն և գործածել . . . :

Կազմակերպութիւնը Աղթամարի վանքին մէջ ունեցած իր ընկերներուն օգնութեամբ բաւական ժամանակ աշխատելէ վերջ , հազիւ կրցաւ դրամները ձեռք անցընել , որովհետեւ շատ ապահով տեղ մը և քանի մը փականքներու ներքեւ պահուած էին :

Սաչատուր Կաթողիկոս իր դրամներուն անյայտացումը գրեթէ երկու ամիս վերջ իմացաւ , որովհետեւ հոն , ուր դրամները պահուած էին , երեք դուռներէն ներս նորէն ուրիշ կղպանքի մը ներքեւ էր : Ո՛չ դուռներուն և ո՛չ ալ գործոցին փականքները խորտակուած

էին , այլ ամենքն ալ խնամքով բացուած ու գոցուած էին :

Սաչատուր Կաթողիկոս չէր կրնար երեւակայել թէ դուռէն ուխտաւոր մը կարող էր գալ և այդ փականքները բանալ ու վերջը գոցել , չէր կրնար երեւակայել թէ նաւալար մը գիշեր մը գաղտագողի կարող է վանէն գալ երկու ընկերով , երկուքը Աղթամար հանել և որոշեալ գիշերը նորէն այդ նաւալարը պիտի գար և այդ անհասններն առնելով մեկնէր :

Սաչատուր Կաթողիկոս ընականաբար պիտի կասկածէր Աղթամարի միաբաններէն , և այդպէս ալ եղաւ : Թէեւ կասկածելի նկատուած քանի մը միաբաններու խուցերը խուզարկել կուտայ , բայց ապարդիւն , և այլեւս ինք համոզում կը գոյացնէ թէ քանի որ գողցուածը դուռ հնչուն դրամ է , և քանի որ երեք բանալիներ խնամքով շինուելէն վերջ դրամներն առնուած էին , ընական է որ գողերն այդ դրամներն Աղթամարի մէջ հողին տակ թաղէին , որուն երեւան ելլելն անկարելի է : Ահա այս մտածումով Սաչատուր Կաթողիկոս ձեռնթափ կ'ըլլայ ոսկիները փնտռելէն , բայց բուն իրողութիւնը հետեւեալն է :

Ինչպէս ըսինք , Կազմակերպութիւնն Աղթամարի մէջ ունէր երեք անդամներ , վանէն նշանակուած երկու անդամներն Աղթամար կ'երթան և իրենց ընկերներուն հետ կը տեսնուին : Վերջապէս , քանի մը անգամուան երթեւեկութենէ վերջ , ամբողջ բանալիները կը պատրաստուին և կը վերջանան : Երթեւեկողները միշտ տարբեր անձեր կ'ըլլան ուշադրութիւն չը գրաւելու համար և այդ պատճառաւ էր որ վերջնական գործողութիւնը կ'ուշանայ :

Որոշեալ օրը Կազմակերպութեան երկու անդամ-

ները գիշերանց Աղթամար կը հասնին և ոսկիներն առնելով կը մեկնին ծովեզերեայ որոշեալ գիւղը : Ի հարկէ շատ դժուար էր այդ ծովային ճամբորդութիւնը , բայց քանի որ նաւավարները կազմակերպութեան կը պատկանէին , իրենց համար այնչափ դժուար չպիտի թուէր այդ ուղեւորութիւնը :

Չմոռնանք ըսելու թէ կազմակերպութեան այն ատեն սկսաւ և գործի ձեռնարկեց Խաչատուր Կաթողիկոսին դրամները ձեռք բերելու , երբ արդէն կուսակալը Գալուստն ու Պաղտասարը հսկողութեան ներքեւ սահմանէն դուրս հանեց , հետեւեալ ճիգով թական միջոցներով :

Ինչպէս ըսինք , կամսարական պէյ գրեթէ ամբողջ անցաւ դարձերուն տեղեակ էր , ինչպէս նաեւ Կաթողիկոսին մատնութեան գործին :

Կուսակալը ձեռով մը կամսարական պէյէն կը խնդրէ Գալուստ ու Պաղտասարը առժամանակեայ կերպով Կովկաս ղրկել , ու երբ կրկին Վան գալ ուզեն , ազատ ըլլան գալու : Բնականաբար կամսարական պէյ չպիտի ընդդիմանար , քանի որ լուր տուողն եղած էր Խաչատուր Կաթողիկոս :

Տարակոյտ չկայ որ կազմակերպութիւնը շատ տխուր տպաւորութեան տակ ճամբեց Գալուստն ու Պաղտասարը :

Կուսակալը նոյն իսկ իբր ի պատիւ կամսարական պէյին՝ երեք ոստիկան-գլխուորդներ ընկերացաւ Գալուստին և Պաղտասարին , որպէս զի ճամբան նեղութիւն մը չը կրին մինչեւ Պայագլիտ և վստանգ մը չը ատանի :

Գալուստ և Պաղտասար երբ Պայագլիտ կը հասնին , ոստիկան-գլխուորդները զիրենք կը տանին կառավար-

րական պաշտօնատունը և Հասան փաշայի նամակը կառավարիչին կը յանձնեն : Կուսակալն իր այս նամակով կը հրահանգէ եղեր Պայագլիտի կառավարիչը՝ Գալուստն և Պաղտասարը բանտարկել : Վանայ մէջ կուսակալը չէր կարող այդ բանն ընել , քանի որ կամսարական պէյի պաշտպանութիւնը կը վայելէին : Գալուստի և Պաղտասարի բանտարկութեան լուրը բաւական ուշ հասաւ կազմակերպութեան , որովհետեւ Գալուստ և Պաղտասար արտաքին յարաբերութենէ զրկուած վիճակի մէջ կը պահուին եղեր : Բանտարկութեան լուրը բնականաբար շատ յուզեց կազմակերպութիւնը , իսկ կամսարական պէյ պատուիրած էր պաղարիւն ըլլալ այդ խնդրոյն մասին :

Կամսարական պէյ իսկոյն կը տեղեկացնէ Կարնոյ ուսական հիւպատոսին և կը խնդրէ Գալուստն ու Պաղտասարն իսկոյն Կարին փոխադրել տալ և անկէջ Կովկաս ղրկել :

Գալուստի և Պաղտասարի բանտարկութիւնը կը տեւէ երկու ամիս :

Կուսակալին այս նենգամիտ կարգադրութիւնը բնականաբար կամսարական պէյի կողմէն շատ սուղի պիտի նստէր կուսակալին : Սեւ Խաչ և Վանեցիին այն համոզումն ունէին որ օր մը այդ իրականութեան առջեւ պիտի գտնուէին :

Վանայ երիտասարդութեան մտքին զարթնումին և տեղի ունեցած բանախօսութեանց տուած արդիւնքին իբր ապացոյց , կ'արժէ յիշել դէպք մը , որ ինքնին պերճախօս փաստ մ'է :

Վաղուց ի վեր Վանայ մէջ սովորութիւն եղած էր գիւղերէն Վան ծախու բերուած ապրանքները , ձի , եղ , ոչխար , իւղ , պանիր , ցորեն եւն . ծախել միջին

Պարսպադուռը⁽¹⁾ : Շաբաթուան լից օրուան «փաղար»ն էր յիշեալ պարսպադուռը, իսկ կիրակի օրուան «փաղար»ն էր Այդեատան Այրյարոյց եկեղեցւոյ հրապարակը, ուստի Հայ գիւղացին, թուրքն ու Քիւրտն իրենց ունեցած ապրանքները յիշեալ տեղերը կը բերէին ծախելու, և անոնք որ բան մը գնելու պէտք ունեւնային, յիշեալ հրապարակները պիտի երթային :

Որոշ բան մը չէր ըսուեր թէ ո՞րչափ ժամանակէ ի վեր սովորութեան կարգ անցած էր թէ յիշեալ հրապարակները եկած արժէքաւոր ապրանքները անպատճառ նախ թուրքեր պէտք է գնէին և վերջէն շահով ծախէին Հայերուն իրենց ուզած գնով, և արդէն կը գտնուէին բաւական թուով թուրքերը, որոնց միակ գործն այդ ապրանքները բերողներէն աժան կերպով առնել և շահով ծախել. մէկ խօսքով, եկած շահաւոր ապրանքները մինչեւ որ թուրքերու ձեռք չանցնէին, Հայը ապրանք մը ուղղակի բերողէն գնելու իրաւունքէն զրեթէ զրկուած էր, և շատ քիչ անգամ կը պատահէր որ ծախողը կը յամառէր իր ուզած գնին վրայ և թուրքերը ձանձրանալով և նոյն իսկ շատ անգամ բերողին երեսին քանի մը ապտակներ իջեցնելէ վերջ կը հեռանային. ահա այն ատեն էր որ Հայը կը մօտենար և ուղղուած գինը վճարելով ապրանքը ծախու կ'առնէր : Բայց ինչո՞ւ թուրքերը կը դժկամակէին ապրանքին տիրոջ պահանջած գինը չվճարել և ապրանքն առնել :

Թուրքերն առհասարակ քանիներ միանալով ըն-

(1) Վան չորս դուռ ունի, Նաւահանգիստի, Թավրիզի, Միջին և Նոր :

կերակցութեամբ կ'առնէին որ և իցէ ապրանք մը, այսինքն 100 դրուչի ծախուած ապրանք մը 4-5 ընկերներով կ'առնէին. չէ՞ որ այդ հինգ ընկերները առնուազն 3-4ական դրուչ շահաբաժին պիտի առնէին, որով առած ապրանքնին պէտք էր ծախէին 115-120 դրուչի : Հապա եթէ չգտնուէին Հայերը որ յիշեալ գինով առնէին, այն ատեն իրենք պարապ տեղ աշխատած պիտի ըլլային : Ահա այս պատճառաւ էր որ գնել չէին ուզեր և ապրանքին տէրը անիրաւաբար կ'ապտակէին :

Այս կարգի թուրքեր ամէն ժամանակ այս տեսակ գործերով կը պարապէին և ամէն մէկ թուրք օրական 15-20 դրուչէն աւելի կը շահէր : Ուրեմն տուժողը կ'ըլլար թէ՛ ապրանքին տէրը և թէ՛ ապրանքը ծախու առնողը, իսկ եթէ Հայն աղատ ըլլար իր ուզած ապրանքը տիրոջմէն առնելու, այն ատեն թէ՛ ծախողը շահաւոր կ'ըլլար և թէ՛ գնողը :

Վանայ մէջ ցորենն, գարին և տարեկան կը ծախուին Միջին պարսպադուռը. յիշեալ բերքերը կառավարական «չափ»ով (քիլէ՝ 5օլչէք) կը ծախուին. յիշեալ չափը կառավարութեան կողմէ վարձքով կը տրուէ մէկ տարուան պայմանաժամով. յանձնառուները «չափ»ին համար որոշեալ վարձքը կ'առնեն ծախողէն կամ դնողէն. կառավարութիւնը 3-4 չափ յատկացուցած է հրապարակին համար. ամբողջ առեւտուրն այդ չափերով կ'ըլլայ. տարբեր չափ գործածելն արգելուած է և եթէ գտնուին, գործածողներն ալ տուգանքի կը դատապարտուին :

Յիշեալ չափը ձեռք բերելու և իր գործը տեսնելու համար պէտք է ամէն ոք սպասէ իր կարգին, որպէս զի յաջողի : Այս գործին մէջ ալ ամէն ինչ թուրքե-

րուն քմահաճոյքէն կախում ունէր: Թուրքերն իրենց կարգին սպասել չէին գիտեր, այլ պէտք էր իրենց գործը վերջանալէ յետոյ կարգն Հայուն կամ գիւղացիին գար, բայց անոնք ժամերով կ'սպասեն եղեր, միթէ իրենց հոգն էր Հայոց սպասելը:

Վանայ երեւելիներէն և հարուստներէն Յարութիւն էֆ. Թէրզիպաշեան քանի մը «չափ» գարի գնելու պէտք կ'ունենայ. իր ծառան կը զրկէ որ «չափ» բերէ. ծառան կէս ժամէ աւելի սպասելէ վերջ՝ պարապ կը վերադառնայ, Թուրքերը «չափ»ը տուած չէին: Մառան կրկին կը զրկէ և կ'ըսէ. «Գնա Թուրքերուն ըսէ, թէ ես Թէրզիպաշեանի ծառան եմ»: Արդէն Թէրզիպաշեան Յարութիւն էֆ.ն թէ ամբողջ Թուրքերուն ծանօթ և թէ կառավարական մէկ ժողովին անդամ էր:

Մառան նորէն ձեռնունայն կը վերադառնայ, բայց այս անգամ տխուր ու յուզուած դէմքով մը:

Թէրզիպաշեան էֆ.ն երբ ծառայէն կը լսէ թէ Թուրքերը զինքը վռնտած ու իր կրօնքին հայհոյած և կեաւութեւ ըսելով ճամբած են, սոսկալի կերպով կը բարկանայ և ծառան հետն առնելով «չափ» եղած տեղը կը տանի, որպէս զի ծառան իրեն ցոյց տայ թէ ո՞ր Թուրքն է որ իր կրօնքին հայհոյած է:

Թէրզիպաշեան էֆ.ն արդէն անվախ և յանդուգն մէկն էր. ծառային կրօնքին հայհոյողին դէմ կը կենայ և կ'ըսէ. «Դո՛ւն ես եղեր իմ ծառայիս կրօնքին հայհոյողը», և երկու շառաչուն ապտակներ կ'իջեցնէ Թուրքին երեսին և միաժամանակ... հայհոյելով:

Է՛հ, այլ եւս Պարսպաղուռը տակն ու վրայ կ'ըլլայ. ակնթարթի մը մէջ ամբողջ Թուրքերը կը հաւաքուին ամէն մէկը ձեռքը իր մէջքին վրայ կապած դաշոյնին տանելով (Վանայ մէջ Թուրքերը ազատ էին

յայտնի կերպով դաշոյնը իրենց մէջքը կապելու կամ գօտիին մէջ խրելու, իսկ Հայերուն բացարձակապէս արգիւտած էր դաշոյն կրելը կամ ունենալը), պոռալ և ըսել. «Այ ի՞նչ կեցած էք, Միւսիւլման չէ՞ք, պէտք է Դամասկոսի պէս ընենք»:

Դամասկոսի պէս ընել կը նշանակէր Քրիստոնեաները ջարդել:

Թէրզիպաշեան էֆ.ն արդէն չափէն աւելի յուզուած էր. իսկ երբ Դամասկոսի խօսքը կը լսէ իսկոյն դրպանէն ատրճանակը հանելով դէպ ի խուժան ուղղելով կ'ըսէ.

«Հրամայեցէք, Դամասկոսի պէս ըրէք և ես ալ քանիներուդ ուղեղները գետին թափեմ, որպէս զի ձեզի խրատ ըլլայ և ուրիշ առթիւ Դամասկոսի անունը բերաննիդ չառնէք»:

Այն տղէտներն որոնք Դամասկոսի անունն արտասանած էին, Թէրզիպաշեանի ատրճանակը տեսնելուն պէս, սահմուկած և ետ քաշուած էին. իրենց տեսածին չէին հաւատար. ի՞նչ, կեաւութեւ ատրճանակ հանէ Պատսպաղուռը և իրենց սպառնալիք ընէ, տեսնուած բան էր. իսկ ծառային կրօնքին հայհոյող մարդը խռնուած բազմութենէն օգտուելով, վաղուց խոյս տուած էր արդէն:

Դէպքին լուրը չուկայ կը հասնի. Հայերն իսկոյն պարսպաղուռ կը հաւաքուին և Թէրզիպաշեանի կողմը կ'անցնին, իսկ խուժանն ամբողջ մէկ կողմ կը հաւաքուի. վայրկեանէ վայրկեան կ'սպասուէր անագին ընդհարումի: Թէեւ Հայերէն և Թուրքերէն մէկ քանիները կ'ընդմիջեն և կ'ուզեն Թէրզիպաշեանը համոզել, բայց Թէրզիպաշեան անդրդուելի կը մնայ, կրօնքի հայհոյողը կ'ուզէ, ինչպէս նաեւ Դամասկոս անունն արտասա-

նողները: Ոստիկաններն երբ կը տեսնեն որ Հայերէն և Թուրքերէն հաւաքուած քանի մը հարիւր հոգիներուն խօսք հասկցնելը չատ դժուար պիտի ըլլայ, իսկոյն կ'երթան հազարապետին լուր կուտան և հազարապետն ալ կուսակալին:

Կուսակալը իսկոյն հազարապետն և իր թիկնապահը դէպքին վայրը կը զրկէ՝ Թէրզիպաշեանն համոզելու և իրեն քով տանելու:

Երբ հազարապետն ու թիկնապահը բաւական թիւով ոստիկաններ հետեւնին առած դէպքին վայրը հասան, շատ դժուարաւ կարողացան Թէրզիպաշեանը հանգել և կուսակալին տանիլ, որով բազմութիւնը սկսաւ ցրուիլ: Կուսակալն իսկոյն կը հրամայէ կրօնքի հայնոյդ և Դամասկոս բառն արտասանողները գտնել և կը խոտտանայ որ անկէջ վերջ այլեւս այս կարգի դէպքեր տեղի չունենան «չափ»ի համար:

Իրօք ալ միջադէպէն վերջ այլ ևս Հայերն իրենց կարգին իրենց «չափ»ի գործը կարգաւ կը լրացնէին:

Այր-Յարոյց եկեղեցւոյ կողմ գտնուող քանի մը երիտասարդներ կը խորհին ընկերութիւն մը կազմել և դուրսէն եկած ապրանքներն առնել և քիչ շահով Հայերուն ծախել: Վերջապէս խօսքէն գործի կ'անցնին և 7-8 երիտասարդներ կ'ընկերանան և գործի կ'սկսին:

Իրենց գլխաւոր գործը կ'ըլլայ չամիչի առեւտուրը: Տարակոյս չկար որ սոյն երիտասարդներուն ձեռնարկն հաճելի պիտի չըլլար խուժանին, և սպասելի էր որ իրենց կողմէ արտունջ դժգոհութիւններ հասնէին Հայ երիտասարդներուն: չուշացաւ և չուտով հասաւ, բայց կատակի ձեւով ոչ թէ լուրջ և սպառնական կերպով, իսկ մեր երիտասարդները լուրջ և կտրուկ կերպով իրենց յայտարարած էին:

«Այլ եւս բաւական է որչափ մեզի շահագործեցիք և իբր ստորուկ նկատեցիք, ասկէց վերջ մենք ազատ ենք մեր ուզած կերպով այդ տեսակ առեւտուրներ ընել, և պիտի ընենք, իսկ եթէ դուք յանդգնիք մեզի արգելք ըլլալ, ըսել ձեր գլխուն խոշոր փորձանք մը առնել կ'ուզէք, մենք ձեզմէ չենք վախնար, եթէ կ'ուզէք, կը չափուինք ձեզի հետ: Ահա այսչափ: Թուրքերը նախ կարծեցին թէ ըսուած խօսքերը կարեւորութիւն ունենալիք բան չեն, ու այդ համոզումով սկսեցին փորձել անգամ մը, իսկ երբ տեսան թէ երիտասարդները իրենց գործն յառաջ կը տանին առանց նոյն իսկ իրենց կողմէ եղած սպառնալիքներուն կարեւորութիւն տալու, ստիպեալ համակերպեցան և տեղի չտուին որ և իցէ դէպքի:

Տեսնուեցաւ որ շատ անգամներ երբ Թուրքերը ապրանքներ կը սակարկէին և այդ սակարկութեան միջոցին երիտասարդներէն քանիններ վրայ կը հասնէին:

«Քալէցէ՛ք երթանք, «գազա պելա» ընկերութիւնը եկաւ, այլ եւս մեզի համար հաց չմնաց այս գործին մէջ»:

Երիտասարդաց կազմած ընկերութիւնը բաւական ժամանակ շարունակուեցաւ և բաւական ալ շահարժին գոյացաւ, իսկ ընկերութեան կազմուիլը պատճառ դարձաւ Հայերուն, որ հետզհետէ սկսան իրենք անձամբ գնել իրենց պէտք եղածները, մինչդեռ առաջ ստիպուած էին Թուրքերուն շահ մը տալ անպատճառ և անկէց վերջ առնել իրենց պէտք եղած ու իցէ ապրանք մը կամ տնական պէտքերը:

Որչափ որ Վանայ երիտասարդութիւնը զարթնում մի չըջանին մէջ մտած էր և թէ Թուրքերը կատարուած իրականութեան մը հանդէպ կը գտնուէին, թող

չը կարծուի թէ թուրքերու հոգեբանութիւնը զգալապէս փոխուած էր, այլ եղածն կարեւորութենէ զուրկ կը նկատէին և Հայոց հետ իրենց վարուելակերպը գրեթէ նոյն մնացած էր: Իսկ հարստահարութեանց և աւազակութեանց մասին գրելն իսկ աւելորդ է. այսինքն սխաղէմաթիք կերպով կը շարունակուէր: Պէտք չենք զգար շատ և բազմատեսակ դէպքեր յիշել, այլ կը բաւականանանք անոնցմէ երեքը միայն յիշել որոնք շատ ցայտուն կերպով կը պատկերացնեն Վանայ թուրքերու և էշրաֆի ու պաշտօնեաներու մեծ մասի հոգեբանութիւնը ու աւազակներու սանձարձակ գործելու պարագաները:

Աւագ երկուշարթի յանկարծ սկսեց Հայոց մէջ շանթահարիչ շուռկ մը յառաջ գալ: Առջի օրը թիւրք մը արբած վիճակի մէջ քանի մը Հայերու հանդիպած ատեն ըսած էր:

«Քանի մը օրէն ձեզ պիտի ջարդենք...»

Լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուելով բնական էր որ Հայերը ահ ու սարսափի մատնուէին. ուստի ամէն ոք իր կարգին սրտատրոփ կը ջանար եղածն ստուգել: Բնականաբար ես ալ այդ Հայերէն մին ըլլալով իմ ուշադրութենէս ալ չպիտի վրիպէր այդ կակճեցուցիչ պարագան ու պիտի հետաքրքրուէի, մանաւանդ որ իմ դիրքս աւելի յարմար էր: Այդ դիրքիս մասին գրել հարկ չեմ տեսներ, քանի որ ժամանակակից հայրենակիցներէս շատերու ծանօթ է և կը թողում որ ապագան պարզէ:

Տէֆթէրտարի թիկնապահը ժանտարմա տասնապետ Օսմանի հետ լաւ և բարեկամաբար կը տեսնուէի: Չորեքշաբթի կէս օրէն վերջ տէֆթէրտարի սենեակի քովէն անցած միջոցիս իսկոյն Օսման տասնապետը զիս

կանչեց և խնդրեց որ իր փոխարէն ես սպասեմ մինչեւ որ ինքը ճէմիշ երթայ ու վերադառնայ շատ խիստ կերպով պատուիրեց և բաւ:

«Չը թողուս ոչ ոքի ներս մտնել որովհետեւ ամբողջ պէյերը գաղանի ժողով կ'ընեն»:

Օսմանի խօսքերը յանկարծ ուշադրութիւնս գրաւեց թէ. ի՞նչ կրնայ ըլլալ այս գաղանի խորհրդակցութիւնը: Օսմանը հեռանալուն պէս կամացուկ մը դուռի վրայի վարագուրին մօտեցայ մէկ կողմը վեր առած և ականջս մօտեցնելով լսեցի:

«Զատիկի առաւօտը ամենէն յարմարն է, եկեղեցիներու մէջ գտնուածները եկեղեցիներու մէջ կը մորթեն և տուններու մէջ գտնուածները տուններու մէջ սակայն մինչեւ արեւածագին իրենց պորձը վերջացնելով Հայոց թաղերէն հեռանալու են կողոպուտով մեկտեղ:

Կասկածանաց տեղի չտալու համար մինչեւ Օսմանի վերադառնալը ես արդէն վարագուրի քովէն հեռացած աթոռին վրայ նստած էի: Օսմանէն հասկցայ թէ որոնք են ներսը գտնուողները: Ստիպեց որ քիչ մըն ալ նստիմ իսկ ես «գործ ունիմ» ըսելով հեռացայ:

Կառավարչատունէն ելնելով սկսեցի մտածել այդ սահմուկեցուցիչ խնդրոյ մասին. թուրքին բաժը ճիշդ է եղեր: Մահու և կենաց խնդրոյ հանդէպ կը գտնուէի. պահ մը շուարեցայ չը գիտէի թէ ի՞նչ ընեմ: Որչափ որ յուզմունքս իր գագաթնակէտին հասած էր, բայց վերջապէս պէտք էր ընելիքս ժամ առաջ որոշէի, քանի որ ժամանակը սուղ էր և տագնապալից:

Խնդիրը երկու բառով Հայ մտերիմիս մէկին պարզեցի (անշուշտ վստահ ըլլալով իր գաղանապահութեան) և ըսի: Մէկ միջոցի մը պիտի դիմեմ որով կը յուսամ թէ պիտի յաջողիմ, եթէ երբէք յուսախառ ըլլամ չա-

բաշար կերպով պիտի տուժեմ ինչ որ բնաւ փոյթս չէ, եթէ վաղը քեզի չի հանդիպիմ պէտք է գիտնաս որ վտանգուած եմ և թէ ջարդ տեղի պիտի ունենայ. այլ եւս քեզի կը մնայ Առաջնորդարան և պէտք եղած թաղերը լուր տալ որպէս զի յանկարծակիի չգան, ահա այսչափ. ես պէտք է երթամ սպասելու ժամանակ չունիմ:

Երեկոյեան ճաշէն վերջ ալայ պէջի Օսման պէյը իր սենեակն առանձնացած արծաթէ կլկակը կը քաշէր ներս մտայ ու ըսի:

— Պէյ ձեզի շատ ծանրակշիւ լուր մը պիտի հաղորդեմ որ մահու և կենաց խնդրոյ մը շուրջ կը դառնայ, ես ձեր վրայ մեծ հաւատք ունիմ թէ վերջէն զիս պիտի պաշտպանէք և կենանքս պիտի ազատէք, ձեր մէկ բառը ես պատուոյ խօսք կը նկատեմ:

— Վստահ եղիր և պատուոյ խօսք կուտամ քեզ ազատել և պաշտպանել: Ըսածներս նոյնութեամբ երբ պատմեցի իսկոյն կլկակի ծխամորձը (մարփուճ) ձեռքէն վար ինկաւ և դէմքը գունատեցաւ, քանի մը վայրկեան մտածելէն վերջ լսաւ:

— Ուրիշ որոնց ըսած ես:

— Ոչ ոքի առաջին անգամն ըլլալով ձեզի կ'ըսեմ:

— Շնորհակալ եմ. քեզի որ և իցէ վնաս մը չպիտի ըլլայ, վաղը պէտք եղածն քեզի պիտի ըսեմ. բայց պայմանաւ որ մինչեւ վաղը ոչ ոքի պիտի ըսես: Հիմայ հրամանատար լիվա փաշային և կուսակալին պիտի երթամ:

Սպասաւորը կանչեց և հրամայեց շուտով ձին պատրաստել և անմիջապէս ճամբայ ելաւ:

Կուսակալը և հրամանատարը Օսման պէյին համամիտ գտնուած էին, որոշած էին որ ջարդ տեղի չը

պիտի ունենայ, իսկ Օսման պէյ դեռ իր գործը աւարտած չէր, մինչեւ ուրբաթ երեկոյ Օսման պէյը գիշեր ցորեկ թէ անձամբ և թէ կողմնակի միջոցներով ստուգած էր թէ որոնց տուները ժողովներ կ'ըլլան և թէ ծրագիրը գործադրող զլխաւորները որոնք են: Իսկ ասդին Հայերն ալ կարելի եղածին չափ կը պատրաստուէին յանկարծակիի չգալու համար:

Շաբաթ օրը կէս օրէն առաջ խտարէ մէճլիսի մեծ սենեակին մէջ կուսակալը, հրամանատարը և Օսման պէյը կ'սպասէին այն զլխաւոր գերակատարներուն որոնց մասնաւոր հրաւեր եղած էր ներկայ գտնուելու:

Կուսակալը խնդիրը կը պարզէ. տէֆթէրտարի սենեակի և տուներու մէջ եղած ժողովները մի առ մի կը թուէ և պատրաստուած հուկի ծրագրի մասին խօսելէն վերջ կ'եզրակացնէ:

Հրամանատար փաշայի և Օսման պէյի հետ որոշած ենք և պէտք եղած միջոցները գործադրելու պատրաստութիւններ տեսած ենք որպէս զի ջարդի ծրագիրը չը գործադրուի. անշուշտ գիտէք որ մեր հրամանին անսաստողները և ծրագրի պատրաստողները շատ խիստ կերպով պիտի պատժուին և եղած աղէտին պատասխանատու պիտի նկատուին:

Չարդի կազմակերպիչներ այնպէս կը կարծեն թէ այդ դաղանիքն իրենցմէ մէկուն միջոցաւ կ'առավարուի թեան ականջը հասած էր:

Չատկի գիշերը երբ ժամկոչներ Հայերը եկեղեցի կը կանչէին հայաբնակ թաղերու մէջ հեծեալ ու հետիոտ զօրքեր և ժանտարմաններ խուճը խուճը կարգապահութեան կը հսկէին, իսկ Հայոց եկեղեցիները գրեթէ ամբողջովին գօրքերէ և ժանտարմաներէ պաշարուած էր մինչեւ ժամասացութեան վերջնալը, և Չատկա-

կան երեք օրեր դիչեր ցորեկ պահակներ չըջեցան հայոց թաղերը, ու հայերը սովորական կերպով իրենց Զատիկի տօնը կատարեցին:

Թաղէոս Փանոսեան (քեռորդիւս այրը) ի վիճակի չէր իր սեպհական գործն ունենալ, ստիպուած էր Եւրոմ Պաթման Օսմանի հետ ընկերարացութեամբ «Սարա»ի (Թրքապարտական սահմանագլխի մօտ) մէջ խանութ մը բանալ և մանիֆաթութեայի գործ ընել: Թաղէոս բաւական զարգացեալ և արհեստին հմուտ էր. իսկ Օսման ալ դրամագլուխ ունէր որով գործէն զսոյցած չափ հաւասար պիտի բաժնէին:

Շատ անգամ կ'ստիպուէին ապրանքնին պայմանաժամով գնել և ինծի կ'առաջարկէին երաշխաւորել ու կ'երաշխաւորէի, Թաղէոսին աջակցելու նպատակաւ իբր պարտականութիւնս: Քանիցս քանի մը հարիւր ոսկիի երաշխաւորած էի և թէ իրենք ժամանակին վճարած էին, Օսմանը յանկարծ միտք կը փոխէ և կ'ուզէ եղեր որ վերջի գումարն ինծի տուածի տայ մօտաւորապէս 94 օսմ. ոսկին որուն պարտապահանջն էր Մատթէոս Պապեկեանը:

Պայմանաժամն լրացած էր և թէ անցած, Պապեկեան Օսմանէն պահանջած էր և Օսմանը ինչ ինչ պատրուակներով չէր ուզած վճարել: Պապեկեան ըստ օրինի ինձմէ կը պահանջէր դրամները և թէ Օսմանը իմ դիմումներուս և խօսքերուս կարեւորութիւն չէր տար. շատ բնական էր որ այդ պարագան ինծի շատ ծանր պիտի թուէր քանի որ ես այդ գումարն վճարելով առեւտրական գործս պիտի քայքայուէր, իսկ Օսմանը իր դրամագլխոյն վրայ պիտի բարթէր այդ գումարը: Ուրեմն տուածովը հայ մը պիտի ըլլար՝ իսկ օգտուող Թուրք մը, գոնէ ես բնաւ երբեք չպիտի

հանդուրժէի ինչ գնով ալ ըլլար: Խեղճ Թաղէոսի միջամտութիւնը և աղերսանքն ի զո՛ւր, քանի որ Օսման դրամները իր քով կեդրոնացուցած էր:

Քանի քանի անգամներ Օսմանէն խնդրած էի որ դրամները վճարէ և ստորագրութիւնս ազատէ. և թէ քանի մը բարեկամներս ալ բարեխօսած էին ի զո՛ւր, Օսմանը իր մտադրութենէն չէր շեղէր որով բացարձակապէս համոզուած էի որ ինծի տուածի պիտի տայ: Ուստի որոշեցի և ժամանակն հասած նկատեցի Օսմանին հասկնելու թէ, Հայը իր համեստ առեւտրական ու ապրուստի միակ միջոց գործը չը քայքայէր և Թուրք քին դրամագլխին վրայ 100 ոսկի փարթել չի տար: Պէտք էր իրեն դաս մը տալ որ ուրիշ առթիւ չը փորձեր որ իցէ հայու մը այդ տեսակ խաղ մը խաղալ:

Այլ եւս համբերութիւնս սպառած էր, Օսմանը չուկայի մէջ Մկրտիչի խանութը նստած էր, նախ քաղաքավար կերպով և պաղարիւնութեամբ ուզեցի իր դիտաւորութիւնը հասկնալ, Օսմանը նախ ուզեց խնդրոյն կատակի գոյն տալ, իսկ երբ լրջօրէն ուզեցի իր դիտաւորութիւն իմանալ, Օսման այլ եւս սկսեց կարեւորութիւն չտալ, անշուշտ նկատելով որ «Կեալուրի» մը կտորը եկած իրեն կ'աղաչէր, իսկ երբ սնդեցի թէ պէտք է իր վերջին խօսքն ըսէ սկսեց «Կեալուր» և այլ նախատական բառերը գործածել, վայրկեանական կերպով վրան յարձակեցայ և սկսեցի կոկորդն սեղմել առանց ժամանակ տալու որ դաշոյն գործածէ, մէկ ձեռքովս կոկորդն սեղմած էի և միւսով կուռքներ կը տեղայի: Խորհեցայ որ անպատճառ քիչ վերջ ստիկաններ պիտի գան ուստի խոհմութիւն սեպեցի հեռանալ և վերջէն դատարանին ներկայանալ և պատիժս կրել ինչ որ բնական էր, քանի որ դէպքը չուկայի կեդրոն խանութի մը մէջ տեղի ունեցած էր:

Օսմանի կոկորդը սեղմելուս պատճառաւ սկսած էր քիթէն բերնէն արիւն վազել և երկու ակռաները կոտրած էին, պէլէտիյէի բժիշկի նախնական դարմանէն վերջ զինքը իր տունը ղրկած էին:

Դիտէի որ Եղեռնադատ ատենանը զիս պիտի դատապարտէ մանաւանդ որ երկու ակռաներն ալ կոտրած էին:

Դատարանի նախագահ Ղալիպ պէյին նախապէս ծանօթ էի, իսկոյն իրեն ղիմեցի և խնդիրն մանրամասնութեամբ պատմեցի և դիմում ըրի իր խղճին բնելով:

Օսմանը մանրփաթուրայի և ալիւրի գործ կ'ընէ և հազար ոսկիէն աւելի դրամադուլիս ունի, իսկ ես եթէ հարիւր ոսկին տուած ըլլամ, ունեցած ապրուստիս գործը քար ու քանդ պիտի ըլլայ. բնաւ չեմ կրնար սպասել ձեզմէ որ զիս թշուառ կացութենէ մը չազատէք:

Ղալիպ պէյ քանի մը վայրկեան մտածելէ վերջ ըսաւ:

«Օսմանի ըրածը անիրաւութիւն է, բայց դուն պէտք չէր այդպէս հրապարակաւ շուկային մէջ զինք ծեծէիր. այս անգամ կը ներեմ քեզի:»

Շնորհակալութիւնս յայտնելով ապարանքէն դուրս ելայ:

Ղալիպ պէյի բարեկամներէն նշանաւոր Հայ վաճառական մը ևս զրկեցի իրեն քով անուղղակի կերպով իր տուած խտտումն ամրացնելու համար:

Օսմանի դէպքը Թուրքերուն մէջ ահագին յուզում յառաջ բերած էր. և թէ Հայերը ցաւ ի սիրտ կը կարծէին որ անպատճառ պիտի դատապարտուիմ:

Երկու անգամ լոկ ձեռակերպութեան համար հարցաքննիչին գացի, երբ հարցաքննիչն սկսած էր գործն

ձգձգել Օսմանը ճարահատեալ դիմած էր Ղալիպ պէյի Մուրատ ծառային. իսկ Մուրատ անուղղակի կերպով Օսմանին հասկցուցած էր թէ ես Ղալիպ պէյի պաշտպանեալն եմ պէտք չէ կարծէ թէ զիս եղեռնադատ ատենան պիտի հանել տայ: Օսման Մուրատին ըսած էր:

— Չրսէս «տավածին գատը օլուրսս ետարմճըն Ալլահ գալլը»:

Օսմանը ծեծելուս մասին ալ եւս չէի մտածեր, կը մտածէի երաշխաւորութենէն ազատիլ:

Ընկերներս խորհած էին Վանէն զիս հեռացնել և քանի մը ամսուան համար Կովկաս ղրկել և Պապեկեանին անուղղակի կերպով իմացնել թէ ես Վանէն փախած եմ, որով Պապեկեան պիտի ստիպուէր Օսմանին վրայ բազմեցնել և առնելիքն գանձել:

Ընկերներուս այս գաղափարը լաւ. բայց քանի մը ամիս խանութս փակ մնալը և Կովկասի մէջ ազրիւս նորէն ինծի և ընտանեացս շատ սուղի պիտի նստէր: Ընկերներս յանկարծ կ'իմանան որ, առեւտրական դատարանի նախորդ քարտուղար Խպրահիմ էֆ. մէկ մը երաշխաւորութենէ ազատած է:

Դիմեցինք քարտուղարին և խնդիրը իսկութեամբ պատմեցի, ու ըսաւ:

— Պապեկեան ճիշտ պայմանաւորումին քեզմէ դրամ պահանջած է և կրնայ վկաներով հաստատել:

— Ճիշտ օրին չէ պահանջած այլ 10—12 օր վերջը և հակառակ պարագային վկայներով չր կրնար հաստատել ըսի:

Քարտուղարին հետ պայմանաւորուեցանք ինքը իմ փողմանէ տրուելիք աղերսագիր մը պիտի պատրաստէր. եթէ երաշխաւորութենէ ազատուէի, իբր վարձք երկու Օսմ. ոսկի պիտի վճարէի:

Առեւտրական դատարանին մէջ երկու անգամ դատավարութիւնն իստեղի ունեցաւ և ես միշտ քարտուղարի ինծի սորվեցուցած օրէնքի այն յօդուածն կը մասնանշէի :

Դատարանը իր վճիռն արձակեց : Երաշխաւորութիւնս այլ եւս օրինական չը նկատեց և Օսման դատապարտուեցաւ դատարանի ծախքերով և տոկոսով չանդերձ Պապեկեանի դրամները վճարելու :

Վանայ մէջ աւագակապետ Համզօն իր ոճրագործութիւններով, աւարառութիւններով ու բռնարարումներով այն աստիճան հռչակ և անուն չանած էր որ անխտիր Վասպուրականի ամէն դատակարգին ան ուսարսափ ազդած էր, Համզօյի անունը լսել ու չը սոսկալ անհաւատալի բան էր : Համզօն իր ամենօրեայ ոճրագործութիւններն այն աստիճանի հասցուցած էր որ կառավարութիւնն իբր թէ լաւ վարձատրութիւն մը պիտի լինէր Համզօն ողջ և կամ անոր գլուխը բերողին :

Համզօյի խումբը կը բաղկանար 25—30 հոգիէ, ցաւալին այն էր որ խումբին մէջ կը գտնուէր Ավօ անունով Հայ մը. անուշտ Ավօյի Հայ բլլալուն պատճառաւ էր որ Կառավարութիւնը դաւաղեցնէր միջոցաւ Ավօն ձեռք անցուց և վերջէն կախաղան բարձրացուց :

Ատիւլճէվազի ծովեղերեայ Պարկաթ և Խոռանց գիւղերու մէջ ամառուան եղանակին 2—3 ամիս բաւական ընդարձակ առեւտրական գործ մը հաստատած էինք տարիներէ ի վեր աներոջս՝ Տ. Յաւութիւնեան Մ. Կարապետի և իր սրդի Սերոբի հետ :

Պարկաթ ծովեղերեայ լլլալուն պատճառաւ մեր միջերանոցն էր որով ապրանքն իս միշտ հան կը գտնուէր, իսկ պատրաստի դրամները ես կամ Սերոբ վրանիս կը պահէինք :

Համզօն առհասարակ կը գործէր Ատիւլճէվազի և Արճէշի գաւառակներուն մէջ մանաւանդ ամառուան այն եղանակին որ Վանայ Հայերն ապրանքներն ու դրամները Վանէն հոն կը տանէին և անոնց փոխարէն ցորեն կը բերէին Վանայ մէջ ծախելու, որովհետեւ բերքի առատութեան տեսակէտով այդ երկու գաւառակները Վանայ շտեմարան կը սեպուին, ուրմիս այդ 2—3 ամսուան շրջանին հազարաւոր ոսկիներու փոխանակութիւն կ'ըլլայ հոն :

Եւստիւլիսի հետ պայմանաւորուած էինք ցորենն իս Վան փոխադրելու : Խոռանց գտնուած քանի մը սայլ ցորենն իս պէտք էր արշալոյսի ատեն Պարկաթի «Սեւ Ծայր» նաւահանգիստը տանիլ և անկէ վերջ Պարկաթի ցորենները նաւ փոխադրել :

Ճամբուն կէսէն ճամբան կը ճիւղաւորէր մէկը դէպի Պարկաթ և միւսը «Սեւ Ծայր» նաւահանգիստը : Որոշած էինք որ սայլերու հետ ես «Սեւ Ծայր» երթամ, իսկ Սերոբ Պարկաթ : Պարկաթի մէջ դրամի պէտք կար, ուստի ունեցած ամբողջ դրամն իս Սերոբ Պարկաթ կը տանէր :

Պարկաթ «Սեւ Ծայր»էն հինգ վայրկեան հեռու էր : «Սեւ Ծայր» հասած ցորենները նաւին մէջ փոխադրելու սկսած էինք, յանկարծ քանի մը տղաքներ շնչասպառ «Սեւ Ծայր» հասան և գուժեցին թէ՛ «Համզօն «Դեռ արշալոյս չծագած իր մարդիկներով գիւղ եկաւ, «այրեր, կիներ ու աղջիկներ կապելով զատ զատ երկու տուններու մէջ բանտարկեց և մեր վրայ պահապաններ դրաւ : Մ. Կարապետ որ յաջողած էր իր «բանտարկուած տեղի ընկերներուն միջոցաւ ոտքի և «ձեռքի կապանքները քակել տալ, պատուհանէն դուրս «ցատկելով Քիւրտերու մէկ ձին հեծած Առէն (Պար-

«կաթէն 15 վայրկեան անդին զուտ Հայաբնակ բազմամարդ գիւղ մը) կ'երթար օգնութիւն կանչելու. «Քիւրտերն ետեւէն գացին, ետ դարձուցին, գիւղ «բերին և մահամերձ աստիճան վիրաւորեցին ու հոն «ձգեցին, Համզօն թէև մեզի իբր անխեղամանք չը «բանտարկեց, բայց չէր թողուր որ գիւղէն հեռանա. «յինք: Համզօն Րէս Մկրէի հարսը և քանի մը աղջիկ- «ներ առեւանգեց և իր քանի մը մարդոցմով ճամբայ «հանեց կողոպուտին հետ. արդէն գիւղին մէջ ոչինչ «չթողուց և ոչ ալ ձեր ապրանքները: Համզօն Րէսին «կ'սպաննար երկու հարիւր ոսկի տալ. եթէ ոչ զինք «պիտի սպաննէր: Սերոբ եղածէն անտեղեակ գիւղ «մասւ, Համզօն զինք մերկացնելու հրաման տուաւ. «երբ Սերոբի վրայէն կարմիր ոսկիներ ելոն, այն ժա- «մանակ Համզօն դրամներն առնելով, իր մարդոց հետ «մեկնեցաւ և մենք եկանք ձեզի լուր տալու: Համ- «զօն դէպի Գաղուհի Քուէն գնաց:»

Լուրն ինքնին շանթահարիչ էր, մանաւանդ որ «աներս մահամերձ էր և ամբողջ ունեցածնիս տարած էր: Պարկաթ 30—35 տունէ բաղկացեալ զուտ Հայա- «բնակ գիւղ մըն էր, գիւղը մտած միջոցնիս անկարելի էր որ չարտասուէինք ամբողջ գիւղի բնակիչները մեծ և սղտիկ մերկ նստած իրենց մերկութիւնը կ'ողբային Րէսի տուն իր հարսի առեւանգումը կողբար, նոյն- «պէս և մուսնները, իսկ թամոյի (թովմաս) տունը մէկ քանի հօգի Մ. Կարապետի շուրջն հաւաքուած արիւ- «նաթաթախ շորեր կը հանէին, վէրքերու արիւնը դադ- «րեցնելու միջոցն ի գործ դնելու. սուրի վէրքերն այն- «չափ խորունկ էին որ, բաւական աշխոյժ Մ. Կարա- «պետ նուազկոտ վիճակի մը մէջ կը աքար: Ուռաջին «գործն եղաւ ստուգել թէ ուրիշ վիրաւորներ ալ կա-

յին. պէտք էր անոնց ալ դարման տանիլ և ստուգել թէ Համզօն իրօք Գաղուհի Քուէն կ'երթար:

Գիւղին մէկ բլուրէն որոշ կերպով կ'երևար նոր ծագած արեւի ճառագայթներուն մէջ Համզօյի խումբին ճամբուն վրայ յարձրացուցած փոշին:

Համզօն ոչ զէնք և ո'չ ալ ձի թողուցած էր Պարկաթի մէջ, որովհետեւ այնպիսի ժամու մը յարձա- «կած էր գիւղին վրայ որ ամբողջն ալ կը քնանային դեռ:

Իսկոյն Սուէն գիւղէն քանի մը ձիեր բերել տուինք և նստելով ուղղակի Ռաիւճէվազ (Արձկէ) գացինք «գայմագամին բողօքելու, յուսալով որ իսկոյն կարող է Համզօն ձերբակալել և մեր աւարները մեզի վերա- «դարձնել:

Աղերսագրին մէջ մանրամասն կերպով պարզած էինք տեղի ունեցածը. կը կարծէինք որ գայմագամը աղերսագիրնիս կարդալուն պէս մեզի ներս պիտի կանչէ: Տասը վայրկեան համբերած էինք. սկսանք կասկածիլ որ կարեւորութիւն չպիտի տրուի. ուստի «դրան վրայի պահապանը հեռանալուն պէս ներս խուժե- «ցինք և տեսանք որ գայմագամը մեր աղերսագիրը սե- «ղանին մէկ ծայրը դրած ուրիշ գործով կ'ըրաղէր, իր «գործն ընդհատելով ըսինք:

— Ի՜նչ հրաման ունիք մեր աղերսագրի մասին:

— Կ'ըսէք թէ Համզօն «Գաղուհի Քուէն» է, կրնայ «ըլլալ, բայց քանի որ տրամադրութեանս ներքեւ զինք «ձերբակալելու չափ ոյժ չունիմ, ոչինչ չեմ կրնար «ը- «նել, ըսաւ գայմագամը:

— Ուրեմն մենք ի՜նչ պիտի ընենք:

— Ատիկա ձեր գիտնալիք գործն է (ուսերը թօթ- «ուելով):

Գայմագամն դէպի Րէս և ինձ ունեցած սառ-

նութիւնն և անտարբեր վարմունքը մեզի ստիպեց իրեն առաջարկել :

«Մենք ձիեր ունինք . միայն հրացան և փամփուշտ չունինք . մէյմէկ հրացան և քանի մը հարիւր փամփուշտ տուէք մեզի . մենք հիմա «Գաղուհի Քուէն» կ'երթանք և աւարն ետ կ'առնենք . կուռի միջոցին մեռածներուն պատասխանատուութիւնը մենք մեր վրայ կ'առնենք . մենք ձեր տալիք ոյժերուն (ոստիկաններուն) պէտք չունինք :

Գայմագամը մերժեց մեր առաջարկն ըսելով որ հակօրինական է . այն ատեն սպառնական ձեւով իրեն ըսինք .

Ուրեմն մենք ստիպուած ենք հեռագրել թէ Վան և թէ Պոլիս . ուրեմն դուք բացարձակապէս չէք ուզեր որ մենք մեր աւարն ետ առնենք :

Գայմագամը տեղի տուաւ և ստիպուեցաւ մեր ներկայութեան դէպքը հեռագրել Վան , յիշելով նաեւ թէ Պարկաթի բնակչութիւնը հոն լեցուած պատասխանի կ'սպասէ :

Երկու ժամ վերջ Վանէն եկաւ պատասխան .

«Կառաւարական զէնքեր պաշը պօղուքներու տրամադրելի չեն կրնար ըլլալ . այդ տեսակ առաջարկներ ինքնին ապօրինի են . Եթէ կարող էք դուք ձեր ունեցած ոյժերով ձերբակալեցէք Համզօն :»

Հեռագրին պարունակութենէն կ'երեւէր որ կուսակալութիւնը համամիտ չէր Համզօն ձերբակալել տալու , քանի որ կողոպտուածը Հայ գիւղ մը և Հայեր էին : Ամբոններ անցնելէ վերջ Մ . Կարապետ շուկայի խանութներէն միոյն մէջ տեսած էր զինքը վիրաւորող Քիւրտերէն մէկը :

Մ . Կարապետ իր առած վէրքերուն պատճառաւ

մէկ թեւը բոլորովին անգործածելի եղաւ . այդ լուրը ինծի տալէ վերջ՝ իսկոյն Կորկոտեանենց խանութը գացի և Քիւրտին օձիքէն բռնելով կառավարչատուն տարի և կառավարութեան յանձնելով բանտարկել տուի :

Պարկաթէն 3—4 վկաներ բերել տալով հաստատեցինք որ Քիւրտը Համզօյի ընկերներէն էր :

Դատաւարութիւնը դիտումնաւոր կերպով կ'ուշանար , իսկ օրին մէկը դառն իրականութեան հանդէպ գանուեցանք . ծանօթ ոստիկաններէս մին ինծի կը հաղորդէր թէ ոճրագործնիս երէկ բանտէն արձակած են , փոխան Եղեռնադատ Ատեանի նախագահին տրուած 35 ոսկիին :

Ոստիկանին ըսածները ստուգելէ վերջ ստիպուեցանք կրկին բողոքել . ատիկա պարզ ձանձրութիւն տալ էր Կառավարութեան՝ աղերսադիրնիս աչքէ անցընելու համար . քանի որ մեր փնտաւած թռչունին վանդակին դուռը բաց թողուցած էին դիտամբ և թռչունը փախած էր :

Ը.—ՄԷՀՄԷՏ ՊԷՅԻՆ ՀԱՅՈՅՄԻՆ ՊԱՏԺՈՒԻԼԸ

Թուրքիոյ ղինուորականութեան մէջ սովորութիւն եղած է որ յիմնապետէն սկսեալ մինչև բարձրաստիճան ղինուորականն եթէ ուզէ , իր քով մէկէ աւելի ղինուոր կը պահէ՝ իբր սպասաւոր . անոնց բացառիկ ամսական մը չեն վճարեր , այլ զօրքն իրեն սեպհական օրական հացը ծախելով դրամը կ'առնէ . ուրիշ ոչինչ . ուրեմն խեղճ ղինուորներուն չարաչար աշխատութեան փոխարինումը կ'ըլլար օրական 300 տրամ հաց :

Մէհմէտ պէյ իբր գնդապետ և փոխ-հրամանատար ,

իր տան մէջ ունէր երեք հատ զինուոր. զինուորներէն մին ենթասպայ էր, որ թիկնապահի պաշտօն ունէր:

Մէհմէտ պէյ իր քով ունեցած երեք զինուորներէն զատ, ունէր նաեւ Սալման անուանով Պարսիկ մը. վանէն դէպի Կարն մեկնած ատեն Սալմանը իրեն հետ տարած էր:

Մէհմէտ պէյ բաւական ատեն Կարնոյ բանակին մէջ մնալէ յետոյ, վերէն տրուած հրահանգի մը համաձայն, Կարսի բանակը գացած էր. Կարսի բանակին մէջ արիարար կռուած էր թշնամիին դէմ, բացառու-ռութիւն ըլլալով ինք՝ ոչ թէ միւս զօրապետներուն նման կռուէն քալած էր, այլ տրեխներ հագած զօրքերուն առջեւէն քալած էր առ ի խրախուսութիւն: Մինչեւ վերջ թուրք զինուորները ոգեւորութեան և յարձակողական վիճակի մէջ պահած էր, և այդ պատճառաւ կիվայութեան աստիճանին բարձրացած էր «Կախսան Փաշա» մակղերով:

Մէհմէտ պէյ իր ընտանիքը վան թողուցած էր, և քանի որ պատերազմը վերջացած էր, այլ ևս ընակա-նաբար վան պիտի վերադառնար:

Մէհմէտ պէյ իր ամբարտաւանութեան և յանդգ-նութեան ապացոյցն անգամ մը ևս ցոյց տալու և իր ստացած լիվայութեան աստիճանէն արբշխո՛ղ գինով վի-ճակի մը մէջ կ'ըսէ.

«Կը փափաքիմ օր առաջ վան հասնիլ և Հայերուն հարստութեան փռչիլի վերածուիլը տեսնել և հրճուիլ:»

Մէհմէտ պէյին այս նախատական խօսքերը Կար-նեցի Հայոց ականջը կը հասնի և թէ իրենք գիտէին արդէն որ վանայ հրդեհին գաղափարը յղացողն և ծրագիրը գործադրողը Մէհմէտ պէյն եղած է:

Մէհմէտ պէյ իր անվախ և յանդուգն յատկութեան

վստահելով, կորոչէ առանձինն իր Սալման ծառային հետ մեկնիլ դէպի վան. Կարնեցի 6 Հայերը Մէհմէտ պէյի մեկնելէ առաջ Կարնէն կը մեկնին և ճանապարհին վրայ դարանակալ իրեն գալուն կ'սպասեն. ճիշտ որոշեալ ժամուն Մէհմէտ պէյ կը հասնի. Յանկարծ վեց գինեալ Հայեր դէմը կ'ելլեն՝ ու գինքը ձիէն վար առ-նելով կ'ըսեն. «Դուն կը փափաքիս եղեր օր առաջ վանեցուց հարստութեան մոխրի վերածուիլը տեսնել և հաճոյք զգալ. մենք ալ փափաքեցանք ժամ առաջ քեզ յոշոտել. ուրեմն մերն աւելի գործնական է, որ պէս զի այդ աւերակները տեսնելու բախտին չարժա-նանատ ու մենք ալ մեր արիւնակիցներուն վրէժը լուծած ըլլանք:»

Մէհմէտ պէյ պէտք եղածին պէս կը յօշոտուի Սալմանի ներկայութեան, և իրեն կը պատուիրեն որ վան հասած ատեն իւր ականատես՝ պատմէ Հայոց վրէժանդութիւնը:

Խեղճ Սալման համակերպելէն զատ ուրիշ ճար չունէր, որովհետեւ սկիզբէն նախ երկու Հայերը յատ-կացուած էին Սալմանին համար, պատուիրելով որ ե-թէ երբեք դիմադրէ վինքը պիտի սպաննեն:

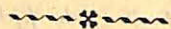
Մէհմէտ պէյի Կարնեցուց կողմէն յօշոտուելու լուրն ուրախութեամբ լեցուց վանեցուց սիրտը. մա-նաւանդ այն պատճառաւ թէ՛ քանի որ վան կը վե-րադառնար, ո՛վ գիտէ դեռ ինչ գիււային ծրագիրներ պիտի գործադրէր, և թէ վանեցուց կատարեալ պա-տուհաս մը պիտի ըլլար նորէն:

Սալման վան հասնելէ վերջ դէպքն իսկութեամբ պատմած էր պէտք եղած տեղը. վանէն տրուած տե-ղեկութենէն վերջ Կարնոյ կուսակալը կ'աշխատի ոճ-րագործները ձեռք բերել, բայց ի զո՛ւր, այն պարա-

գային շատ դժուար էր, քանի որ պատերազմէն վերջ
յայտնի էր թէ կարին ի՞նչ վիճակի մէջ էր:

Սալման իր հիացումը վեց Հայերուն մասին յայտ-
նելէ վերջ կ'ըսէ:

«Փաշա յօշոտելէ վերջ կարող էին զիս ալ յօ-
«շոտել, որ իբր գերի իրենց ձեռքն ինկած էի, բայց
«իրենք ըսին թէ՛ ես իբր ծառայ մեղաւոր չեմ: Փա-
«շայիս ատրճանակը, ձին ու սուրը առնելով՝ մեկնե-
«ցան, զիս կապուած վիճակի մէջ թողլով: Այնչափ
«վիհանձն էին որ փաշայիս ժամացոյցին ու դրամնե-
«րուն չդպան: Տարբեր տարբեր ճամբով մեկնեցան,
«արդէն եթէ երբեք իրենց հանդիպող մ'ըլլար, ընա-
«միտքէն չպիտի անցնէր թէ անոնք Հայ են: Այնչափ
«լաւ ծպտուած էին որ ճիշդ կ'զգեցու կը նմանէին:

Ծ. — ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒ ԸՄԲՈՏՈՒԹԻՒՆ

Պայազլիտէն վերադարձող Քիւրտերուն մէկ մասը,
հիւանդութեանց ենթակայ եղած էր, նոյնչափ ալ զին-
ուորներ ենթակայ էին: Զօրքերուն հիւանդութիւնը
կը վերագրէին իրենց անօթի և թշուառ վիճակին, ինչ
որ արդէն կը կարդացուէր իրենց դէմքերուն վրայ:
Շատ բնական էր, քանի որ Պայազլիտ մեկնելէն ի
վեր գրեթէ իրենց ամսական վճարուած չէր, իսկ սպա-
ներն առանց բացառութեան զրեթէ իրենց ամսական-
ներն առած էին:

Զինուորին ամսական կը տրուէր 20 զրուշ. ամիս-
ներէ ի վեր երբ ամսական չէր տրուեր, ասոնք իրենց
առօրեայ, բաղնիքի, ծխախոտի, ատեղի և դերձանի
պէտք եղածն ուրկէ պիտի ունենային: Վիճակ մը

որ ամիսներէ ի վեր կը շարունակէր. ուստի այդ զօր-
քերն ստիպեալ և ճարահատեալ պիտի ըմբոստանային
և զեղծումը պիտի դիմէին:

Զօրքերուն թշուառ ու անկուտի վիճակն ինքնին
երեւան կ'ելլէր, երբ ուրբաթ օրերը շուկայ ելլէին ու
գնում չընէին:

Զօրքերն ոչ թէ իրենց տրուած հրահանգները չգոր-
ծադրել սկսած էին, այլ իրենց տրուած և յանձնուած
իրեղէններուն դէմ սկսած էին զեղծումներ գործել, ի-
րեղէններն էին հրացան, փամփուշտ, վերարկու, գա-
սաթուրա ևն.:

Զօրքերու չքանորութիւնը գիրենք բռնի կերպով
կը մղէր զսղութեան՝ և արդէն սկսած էին քանինք
իրարու հետ համաձայնիլ հրացան, փամփուշտ գողնալ
և ծախել շատ ոչինչ և աննշան գինով: Իրդէն եթէ
աննշան գինով չծախէին, ո՞վ պիտի գնէր. չէ՞ որ հա-
կառակ պարագային գնողները անագին տուգանք վճա-
րելէ ի վաս պիտի բանտարկուէին ալ:

Թէեւ այդ տեսակ չշուկներ կը լսուէին հրապա-
րակի վրայ, բայց դժուար էր այդ չշուկներուն հաւատ
ընծալի: Շատ երկար չտուեց, չշուկները իրականու-
թիւն դարձան և վանեցին այդ իրականութեան հան-
դէպ կը գտնուէր:

Մարթինի հրացանը 4—5 մէճիտիէի (80—100 զրուշ.)
սկսաւ ծախուիլ և փամփուշտի հատը 5—10 փարայի,
իսկ վերարկուներ 15—20 զրուշի:

Գողտնները նախ սկսան գնել թուրքերը, Քիւր-
տերը, իսկ անկէ յետոյ Հայերը և ամէն վերջ Պար-
սիկները, որոնք Պարսկաստան կը փոխադրէին:

Հետզհետէ գողութիւնը սկսաւ ծաւալ գտնել, ու
րովհետեւ զօրքերուն համար միակ դժուարութիւնն էր

գորանոցի դուռնէն կամ պատուհաններէն դուրս հանել։ Այլ եւս խնդիրը վերջացած կը նկատուէր։ Իսկ փամփուշտին համար դժուարութիւն չկար։ Քանի որ դուրս ելլող զօրքերը չէին խուզարկուեր և զօրանոցէն վերարկուով դուրս ելլող զօրքը կարող էր առանց վերարկուի զօրանոցէն ներս մտնել։ Չէ՞ որ քանի մը զօրքերն իրարու հետ համաձայնած էին՝ ծախուածին արժէքը հաւասար բաժնել, այլ եւս ի՞նչ դժուարութիւն կար։ Գողութիւնը տեղի կ'ունենար առ հասարակ գիւղերնորը, սպանները զօրանոցէն մեկնելէն վերջ։ Հրացանները դիւրութեան համար երկու մասի կը բաժնէին։ որպէս զի փոխադրութեան ժամանակ ուշադրութիւն չը գրուէր։ այս գործողութեան պէտք կ'ունենային երբ սենեակին պահապան տասնապետն և զրան առջեւ կեցող պահակներն իրենց հետ համաձայնողներ չըլլային։

Զօրանոցներուն մէջ այս փոքրիկ ձեռնարկն իսկոյն մուտ գտաւ մթերանոցներուն պահապաններուն և պետերուն մէջ։ Վանայ մէջ մէկէ աւելի մթերանոցներ կը գտնուէին և քիչ ատենէն ամենքն ալ սրոշ չափով վարակուեցան այս ախտով։

Մթերանոցներոն մէջ հազարաւոր հրացաններ և միլիոնաւոր փամփուշտներ կը գտնուէին։ Քանի որ զինուորականութիւնը չէր կրնար երեւակայել թէ զօրքերը կարող են մթերանոցներու պետերուն և պահապաններուն հետ համաձայնելով զէնքերը դուրս հանել և ծախիլ։ արդէն զինուորները փառաւորապէս իրենց գործը յառաջ կը տանէին։

Փաղանիքը երեւան ելլել շատ դժուար և գրեթէ անկադելի էր։ որովհետեւ նախ որ զօրքերուն մէջ համաձայնութիւն կար։ ևրկորդ՝ զօրքերը շատ զգուշու-

թեամբ կը փոխադրէին, և երրորդ՝ գնողներն եւս ամենէն աւելի զգոյշ կը վարուէին։ Քանի որ հակառակ պարագային՝ երկու կողմն ալ խիստ դատիժի պիտի ենթարկուէին։

Չէնքի և փամփուշտի առուծախսը ճիշտ սակարանի ձեւ առած էր։ այն օրը որ զօրքերուն կողմէն գնողներուն շատ դիմում ըլլար, գինը աւելի պակաս կ'ըլլար, իսկ երբ դիմումը քիչ ըլլար, գինը բարձր կ'ըլլար, և ընականաբար զօրքերը միշտ կ'առարկէին թէ փոխադրելը դժուարացած է, և գնողները կ'առարկէին թէ իրենց դիմողները շատցած են։

Զօրքերը շատ դիւրութեամբ վստահելի գնողներ գտած էին, այնպէս որ ո՛ր և իցէ վստահի չէին սպասեր, քանի որ Հայոց ուղղամիտ վստահի և ճարպիկ ըլլալը գիտէին զօրքերը, և հաւանական էր որ Հայերուն ալ առաջարկէին գնել։

Չգիտցուեցաւ թէ կառավարութիւնն ի՞նչ միջոցաւ իմացած էր թէ Պարսիկները զէնքեր գնած և իրենց խանին սալայատակներուն ներքեւ պահած էին։ Յանկարծ Պարսիկներուն խանը զօրքերով և սօսիկաններով պաշարուեցաւ։ Ուղարկութիւնը սկսաւ նախ Պարսիկներուն սենեակներէն, ուրկէ քանի մը հազար փամփուշտ և քանի մը հրացաններ գտնուեցան։ Երկյարկանի խանը։ 60—70 սենեակներէ կը բաղկանար, խանին սալայատակներուն ներքեւէն 300է աւելի հրացաններ գտնուեցան, որովհետեւ փորձած էին թէ կարճ ժամանակի մը համար հողի ներքեւ թաղուած հրացանները չէին վնասուեր։

Կառավարութիւնը այս խուզարկութենէն վերջ սկսաւ իր մթերանոցներուն հաշիւները քննել։ Լսուեցաւ թէ մթերանոցներուն տօմարներն այնչափ խառ-

նակ վիճակի մը մէջ կը գտնուէին որ մէջէն ելլելիք գործ մը չէր, և բնականաբար այսպէս պիտի ըլլար, քանի որ առանց խմբակի և մեղսակցի չէր կարելի այդ տեսակ գործ մը գլուխ հանել:

Խուզարկութենէն վերջ ժամանակ մը բոլորովին դադրեցաւ զինավաճառութիւնը: Այս պարագան շատ որոշ էր, քանի որ ծախողներն և գնողներն ո՛չ թէ իրարու պարզ ծանօթներ, այլ մտերիմներ էին և իրենց նախկին ժամադրավայրին մէջ կրնային տեսնուիլ:

Վանայ նոր զօրանոցին քով կը գտնուէր Պիթ Բազար չուկան, ու մասնաւորապէս ուրբաթ օրերը անպատճառ աճուրդ տեղի կ'ունենայ միջնորդներուն միջոցաւ. կէս օրէն վերջ կ'սկսէր աճուրդը. հետաքրքրուող զինուորականներ շուկային խանութները նստած ժամանակ կ'անցնէին կամ դնումներ կ'ընէին:

Կառավարական ձերբուն և ջորիներուն վրայ տաք շամփուրներով դրոշմուած նշաններ կ'ըլլան որ մինչև վերջը չեն եղծանիր: Քանի մը ենթասպաներ միացած և իրենց բողոքն աւելի ազդու կերպով լսելի ընել տալու համար, կ'որոշեն կառավարական մէկ ձի և մէկ ջորի միջնորդներուն տալ. որպէս զի ծախսն: Միջնորդներն անոնց վրայ նստած, արժէքը պահալով, կ'երթեւեկեն: Հազարապետին մէկը կը տեսնէ որ իրենց վաշտին նշանը կրող ձի մը և ջորի մը կը ծախուի, մինչդեռ ինքը իբր հազարապետ ոչ որոշումէն և ոչ ալ ծախելէն տեղեկութիւն ունէր. իսկոյն միջնորդը կը կանչէ և բարկութեամբ կը հարցնէ.

— Այս ձին ո՞վ տուաւ քեզ ծախելու:

Նոյն միջոցին կ'անցնի նաեւ ջորիի միջնորդը, որով երկուքը մէկէն կը պատասխանեն.

— Ենթասպայ մը և տասնապետ մը:

Հազարապետն երբ կը հրամայէ որ ձին և ջորին իրեն սպասաւորին յանձնեն, որպէս զի զօրանոց տանի. ենթասպան և տասնապետն իսկոյն միջնորդներուն կը մօտենան և կ'սպառնան ծախել, և ո՛չ թէ զինուորին յանձնել:

Արդէն շուկան բազմութեամբ լեցուած կ'ըլլայ, իսկ երբ ծախելու և չծախելու ազմուկը կը բարձրանայ, բազմութիւնը կը խտանայ ձիին և ջորիին շուրջը:

Ենթասպան և տասնապետը միաձայն կը պատասխանեն հազարապետին.

«Այո՛, մենք տուինք ծախելու. որպէս զի արժէքն «առնենք և մեր ամսականներուն սեպենք. մենք ար-
«տօնութեան պէտք չունէինք. քանի որ դուք ամէն
«ամիս ձեր ամսականները կ'առնէք և մենք ամիսներէ
«ի վեր ամսական առած չունինք և անկուտի ենք,
«ուրիշ կերպ կարելի չէր ընել»:

Հազարապետն և հաւաքուած սպաներն իսկոյն կը հասկնան թէ եղածը կանխամտածուած գործ մը է: Վերջապէս ձին և ջորին զօրանոց կը վերադարձուի և ենթասպային ու տասնապետին ու իրենց համախոհներուն գոհացում կը տրուի քանի մը ամսական վճարուելով:

Իմացուեցաւ թէ մանրավաճառութեամբ զբաղող երկու եղբայրները՝ Պ. Գ. Թ. զէնք կը դնէին զօրքերէն: Կազմակերպութիւնը բնականաբար իրենց գործին արգելք չէր կրնար ըլլալ, քանի որ Հայ էին, իսկ երբ փորձով ստուգուեցաւ որ գնած հրացաններն և փամփուշտներն Պարսիկներուն և Քիւրտներուն կը ծախէին, Կազմակերպութիւնն իր մէկ ժողովին մէջ կ'որոշէ, նկատելով որ Պ. Գ. Թ. ծախած զէնքերն ապագային կրնան Հայոց դէմ գործածուիլ, համաձայնիլ իրենց հետ և իրենց գնած զէնքերը Կազմակերպութեան հաշ-

ւոյն գնել կամ միայն Հայոց ծախել, հակառակ պարագային 50 իրենց չափ տալով:

Պ. Գ. կը դժկամակի ընդունիլ իրենց եղած առաջարկը, անշուշտ նկատելով որ Հայերուն կամ կազմակերպութեան ծախսածին՝ Պարսիկներուն և Քիւրտներուն շատ աւելի բարձր գինով կը ծախեն արդէն:

Պ. Գ. գիտէին որ Սեւ խաչ անունով կազմակերպութիւն մը կայ քաղաքին մէջ, բայց գլխաւոր անդամներն և վարիչներն իրենց ծանօթ չէր, իրենց վարիչ կարծած անդամն իրենց կը պատասխանէր թէ՝ ինքը շատ պարզ մէկ անդամն է և գաղտնիքին բոլորովին անտեղեակ, մինչդեռ Գ. ին պատասխանողը վարիչ մարմնոյ անդամ էր և իրենք սխալած չէին, բայց իրենք չէին կարող բան մ'ընել՝ վստահ ըլլալով թէ Կազմակերպութիւնը կարող է և կրնայ ամէն ինչ ընել առանց փոքր հետք մը իսկ ձգելու:

Կազմակերպութիւնն երբ կը տեսնէ որ իր ընկերներուն բանակցութիւնները ունենալ արդիւնք մը չտուին, և Պ. Գ. կը յամառէին միշտ կ'որոշէ դարանակալութեամբ լաւ մը ծեծել տալ Պ. Գ. և եղբայրը և իրենց հասկցնել թէ Պարսիկներուն և Քիւրտներուն գէնք ծախելնուն պատճառաւ է:

Հրացաններն որ առ հասարակ գիշերները կը փոխադրէին, Կազմակերպութիւնը շատ հեշտութեամբ կ'իմանար թէ որ գիշերը պիտի փոխադրեն. իսկոյն ճիշդ վայրկեանին հրացաններն և փամփուշտները ձեռքերնուն կ'առնէին և լաւ մը ծեծելէ վերջ օձիքնին թող կուտային:

Գիշեր մը երեք դիմակաւորներ կ'ըսպասեն Պ. Գ. ի և եղբոր ճամբան, լուսն մը կը ծեծեն և ժամացոյցն կ'առնեն. յանկարծ յարձակողներէն միոյն դիմակը վար

կ'իջնայ և Պ. Գ. կը ճանչնայ զիրենք ծեղողներէն մէկուն ու՛ր ըլլալը: Իրենք որ կասկածով գիտէին անոր Սեւ խաչի անդամ ըլլալը, այն ատեն որոշ կ'երպով կը տեսնեն, բայց ինչ կարող էին ընել. կառավարութեան դիմէին, չէ որ այդ բանը իրենց շատ սուղի պիտի նստէր և օձիքնին չպիտի կարենային ազատել:

Ժամացոյցն երկու օր վերջ իրենց վերադարձուցաւ հասկցնելու համար թէ աշխույժները աւագակներ չեն:

Կազմակերպութիւնը Պ. Գ. և եղբայրը այդ գործէն ձեռնթափ ընել տալու և իրենց հրացաններն անկէց վերջ միշտ Հայերուն տալու համար հինգ օր պայմանաժամ կուտայ, որոշ կերպով իրենց հասկցնելով թէ հակառակ պարագային Կազմակերպութիւնը պիտի դիմէ ամենաճայրայեղ միջոցին:

Հինգ օրը կը լրանայ. քանի որ Պ. Գ. և եղբայրը, հայրն ու մայրը գիտակ էին բոլոր անցուդարձերուն, և քանի որ տրուած որոշումը Սեւ խաչ ստորագրութեամբ իրենց ղրկուած էր, Կազմակերպութիւնն այլ ևս ինքզինքն ազատ կ'զգայ իր որոշումը գործադրելու:

Գիշերուան ժամը Յին Պ. Գ. ի տան դիմաց գլուխուղ դրացի Կ. Մ. ր կը տեսնէ որ Պ. Գ. անց փողոցին դուռը կ'այրի. եթէ օգնութեան չ'հասնին՝ քանի մը վայրկեան վերջը ամբողջ տունը պիտի այրի:

Կ. Մ. այգիին կողմէն իրենց լուր տալ կը փութայ, և անոնք հանգիստ կը քնանան եղեր: Դրացիներու հասած օգնութեամբ կարելի կ'ըլլայ հրդեհը մարել. Վանայ հրդեհները շուտով չեն ծաւալիր, քանի որ պատեր հողէ աղիւսներէ չ'նստած են:

Պ. Գ. ի աչքին կը զարնէ գետնէն երեք չորս մէդր բարձրութեամբ պատին վրայ փակցուած մեծկակ

թուղթ մը, որուն վրայ խոշոր տառերով գրուած էր.
Պարսիկներուն եւ Բիւրսերուն՝ կառավարական
գեներ ծախողի մը վախճանն ու պատժմն այս ըլլալ
որոշեց

ՍԵԻ ԽԱՉԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

Պ. Գ. իսկոյն սանդուխ մը բերել կուտայ եւ պա-
տին վրայ գամուած թուղթը վար առնելով, բզիկ բզիկ
կ'ընէ. իրեն բնաւ նպաստաւոր չէր որ ուրիշները կար-
գային եւ խմանային այդ տեսակ թուղթի մը եւ յայ-
տարարութեան պարունակութիւնը:

Պ. Գ. չէր կարող կառավարութեան դիմել, եւ
նոյն իսկ կառավարութեան կողմէն իրենց եղած հարց-
ման կը պատասխանեն թէ չեն գիտեր որո՞նք են հրդե-
հին հեղինակները եւ ու իցէ մէկէ մը կասկած չունին:
Իսկ բուն իրողութիւնն այն էր թէ Պ. Գ. լաւ գիտէր
թէ որո՞նց կողմէ պատրաստուած եւ ծրագրուած էր,
բայց ստիպեալ կը լռէր եւ մի անգամ բնութիւնն այլ եւս
վերջ կուտար զինավաճառութեան գործին:

Վանայ խաղախորդարանին կողմը փոքրիկ միջե-
րանոց մը կար. որուն հսկողութիւնն յանձնուած էր
Տիգրանակերտցի ենթասպայ Մէհմէտին. Պաշ Զավուշ
Մէհմէտին տրամադրութեան ներքեւ դրուած էին 3
զինուորները: Պաշ Զավուշը վաղուց սկսած էր արդէն
զինավաճառութեան. որմէ տեղեակ էին իր երեք զին-
ուոր ընկերները: Պաշ Զավուշն իրեն յանձնուած ապ-
րանքներուն գրեթէ կէսէն աւելին ծախած էր: Նկա-
տելով որ օր մը անպատճառ դադարն ան կրնային
ելլէ, երկու օր առաջ իր երեք ընկերներուն խոր-
հուրդ կուտայ իրենց ունեցած դրամով փախչիլ ու
երթալ. ընկերները կը համակերպին անշուշտ իրենց
բաժին ինկած ստակները Պաշ Զավուշէն առնելով:

Պաշ Զավուշը որսորդի հագուստով կը ծախի,
կողկաս անցնելու եւ քովն ունեցած 150 ոսկիի չափ
դրամով դործ մ'ընելու, քանի որ անպատճառ օր մը
գործն երեւան պիտի ելլէր եւ ինքը ծանր դատապար-
տութեամբ պիտի պատժուէր:

Պաշ Զավուշը դեռ սահմանադրութեն չանցած կը
ձերբակալուի: Իրեն եղած հարցումներուն միշտ կը
պատասխանէ եղբր. «Պարսիկներու, թուրքերու եւ
Դիւրտերու ծախած եմ հրացանները. Հայերու հետ
բնաւ գործ ունեցած չեմ»:

Երկու ամսուան անուր չարչարանաց կը տուկայ:
բուն խոշտանգումներու միջոցին թալկացած էր, մա-
նաւանդ օրերով զինք անօթի ծարաւ թողուցած էին,
խոստովանցնել տալու համար: Անկարելի կ'ըլլայ իր
բերնէն տարբեր խոստովանութիւն մը առնել մինչեւ
որ գաւազաններու եւ մարակներու ներքեւ կը մեռնի:

Ժ.- ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԵԳԱՐՁ

1882ին Սեւ Խաչի կազմակերպութիւնն որոշած էր՝
Սահմանադրութեան 22րդ Տարեդարձը կատարել Վա-
րագայ վանքին մէջ: Հանդէսին պատրաստութիւնը
երկու ամիսէն աւելի տեւեց, որովհետեւ 80ի չափ
զինուորական հագուստներ պատրաստուեցան, որոնց
կէսը հեծեալ եւ կէսը հետիոտներու կը վերաբերէին իբր
ուստիկան-զինուորներ, Հեծեալները թափօրին երկու
կողմէն պիտի քալէին՝ իբր կարգապահութեան հսկիչ-
ներ: Ամենքն ալ գրեթէ զինուորական մարզանքներով
վարժուած էին իբր զինուորներ, ունենալով իրենց
սպաները, ենթասպաներն եւ տասնապետները:

Վարազայ վանքին պարտէգին մէջ սեղան մը պիտի պատրաստուէր, որուն պիտի մասնակցէին 100է աւելի Հայեր՝ վճարումով:

Կիրակի առաւօտ, ըստ որոշման, Վանայ մէջ գտնուած ինն Ընկերութիւններ Արծրունեան, Խորէնեան, Լայն, իրենց անդամներով և դրօշներով պիտի հաւաքուէին Այր Յարոյց եկեղեցիին հրապարակը: Որոշեալ ժամուն կը հասնէին Ընկերութիւնները՝ իրենց դրօշներով և ամբողջ անդամներով: Թափօրին առջեւէն կ'երթային քանի մը սրինդ զարնողներ՝ իբր նուագախումբ, ուրկէ վերջ կուգային հետեւեւ զինուորները կամ ոստիկանները՝ իրենց ղէնքերով: անկէ վերջ կուգային Ընկերութիւնները խումբ խումբ, իսկ հեծեալ զօրքերը՝ Թափօրին չորս կողմէն, նորէն իրենց հրացաններով, ու Թափօրը ճամբայ կ'ելլէր դէպի Վարազայ վանքը՝ իրեն առաջը պարզելով օստ, մեծ դրօշ մը, ուրկէ անմիջապէս յետոյ ուրիշ դրօշ մը, որուն վրայ մակագրուած էր Կեցցէ Սահմանադրութիւն: Թափօրը ծանր ծանր, երբեմն նուագելով և երբեմն Հայկական երգեր երգելով կը յառաջանար դէպի Վարազ, իրեն շուրջն ունենալով, հարիւրաւոր Հայեր:

Թափօրը Վարազ հասնելէն վերջ, անմիջապէս կը սկսի զօրանցք մը և ժողովուրդը միաբերան միշտ կը գոռայ. «Կեցցէ՛ Հայութիւնը, Կեցցէ՛ Ազգ, Սահմանադրութիւնը»: Երկու երեք հազար Հայերուն այս միանուագ բացազանցութիւնը օդը կը թնթայնէր: Երկուսն բազմութեան թիւը անհամեմատ մեր կարծածէն շատ աւելի էր, որովհետեւ Կազմակերպութիւնը մէկ շարքի առաջ յայտարարած էր ժողովուրդին որ Կիրակի Սահմանադրութեան տարեգարծպիտի կատարուէր:

Թէեւ Հայրիկը հրաւիրուած էր սեղանին նախագահելու, բայց իր բացակայութեան պատճառաւ Երեմիա եպիսկոպոսը նախագահեց: Սահմանադրութեան հիմնադիրներուն համար հոգեհանգիստ մը կատարուելէն վերջ սեղանն սկսաւ: Սեղանին վրայ բաժակաճառեր առաջարկուեցան Կաթողիկոսին, Սուլթանին, Պատրիարքին, Խրիմեանին, Կամսարական պէյինն և Հայութեան կենաց: Սեղանէն մէկ ժամ վերջ խոյն սկսան ճառախօսութիւնները, բանախօսութիւններն և հայկական երգերը, որ տեւեցին մօտաւորապէս երեք ժամ: Անկէ վերջ սկսան պարերն և զբօսանքը: Ըստ որոշման, ժամը ճիշտ 10ին (Ը. Թ.) երեկոյեան թափօր մը կազմուելով Խրիմեանց տան առջեւն հասած էր. Խրիմեանին ձօնեալ մասնաւոր երգն երգուելէ և «Կեցցէ՛ Խրիմեան» ըսելէ վերջ Թափօրը մեկնեցաւ: Կոստոնդին Կամսարական պէյի տան դիմաց նորէն մասնաւոր երգն և «Կեցցէ՛ Կոստանդին Կամսարական պէյը» ըսելէ վերջ, այլ եւս Թափօրը ցրուեցաւ: Թափօրին մեկնելու պահուն Թուրքերն հետաքրքրուած էին թէ այդ զինուորներուն հագած հագուստներն ո՞ր կառավարութեան հագուստներն են. իրենց կ'ըսուէր թէ ասոնք բուն Հայկական զինուորական հագուստներ էին:

ԺԱ. — ԱՂԱՔԷՊԵՆՆԻ ՀՐԱԺԵՇՏԷ

Հրդեհին և Քիւրտերուն ի գործ դրած աւերումներէն վերջ, Վանայ կառավարութիւնն և Թուրք ժողովուրդը փոխանակ բացուած խրամատին հետքը կորսնցնելու և կամ մոռցնելու, ընդհակառակն աւելի խորունկցնելու կը օրհնային, և իրենց այս զազրելի մտածումներն առանց վարանելու երեւան կը հանէին:

Վանայ շուկան գրեթէ ամբողջովին շինուած էր. հինէն աւելի փառաւոր կերպով, ինչ որ թուրքերուն զարմանք և ցաւ կը պատճառէր:

Հայերն հետզհետէ իրենց առեւտրական նախկին դիրքը գրաւած էին 6—7 տարուան մէջ: Բնականաբար գտնուեցան ցանցաւ թիւով Հայեր որոնք հրգեհի պատճառաւ չկրցան իրենց նախկին դիրքը գտնել:

Թուրքերը Հայոց այս զարմանալի յաջողութիւնն ու յառաջդիմութիւնը տեսնելով չէին վարաներ կեղծ ցաւակցութեամբ ու ափսոսանքով մը բացագանչել:

«Մենք սխալ ըրինք, փոխանակ շուկան վաւելու, «ձեզի սուրէ անցնելու էինք, որպէս զի այսօր կրկին նախկին դիրքերնիդ չգտնէիք:»

Ահա երկիր մը որուն թուրք ժողովուրդը իր զգացումները բացէ ի բաց կը յայտնէր: Վասպուրականը սել է դժոխքի մը վերածուած էր, ուրեմն իր Հայ ժողովուրդին անզգայ և անտարբեր գտնուիլը ոճիր կրնար սեպուիլ. ուրեմն անոր կը մնար գործել ու գործել...:

Շատ բնական էր որ Աղաբէգեան Մարկոս Էփ. ի նման անկեղծ հայրենաստէր մը իբր պաշտօնեայ Վանայ մէջ պահել՝ թուրքերուն բնաւ ձեռնտու չէր: Երկրորդ անգամ պատրաստուած հանրագիր մը Պոլիս հասնելէն քանի մը օր վերջ, իր պաշտօնանկութեան հեռագիրը Վան հասաւ: Արդէն Աղաբէգեան դիտէր թէ օր մը այդ հեռագիրը պիտի հասնէր, և թէ ինքը այլ եւս յաւաստած էր. նկատելով որ այդ տեսակ դժոխքի մը մէջ դժուար է պաշտօն վարել, որով քանիցս իր մտերիմներուն ըսած էր.

«Եթէ ականատես չըլլայի, դժուար պիտի համոզուէի թէ դուք այս դժոխային կեանքով կ'ապրիք,

«դուք գովելի էք որ կը տոկաք և կը տանիք կեանքի «այս դառնութիւնները, ինչ որ շատ քիչեր կարող են «տանիլ: Ափսոս, շատ կը ցաւիմ որ ո՛ւշ մնացած էք. «տարիներ առաջ պէտք էր ձեր քունէն արթնցած ըլլա՛յիք և գիտնայիք իբր մարդ ապրելու միջոցներուն «վրայ խորհիլ. եթէ օր մը այս երկրէն մեկնիմ ուրախ «պիտի ըլլամ գոնէ ըսելու. «Լաւ է ուշ քան երբէք:»»

Աղաբէգեանի ողջերթի գացողները բոլորն ալ Հայեր էին՝ բաւական ստուար թիւով. երբ ողջերթի գացողներուն վերջիները կը մնային իբր մտերիմներ, ահա՛ այն ատեն Աղաբէգեան կ'սկսի լալ ու կ'ըսէ. «Չկարծէք թէ պաշտօնանկութեանս համար կուլամ. «ո՛չ, լալուս պատճառը ձեր դժոխային կեանքն է, և «թերեւս ձեզի աւելի սոսկալի կեանք պահուած է...» Աղաբէգեան առանց կարենալու իր խօսքն աւարտել, հրաժեշտ կ'առնէ ու կը մեկնի:

Կազմակերպութիւնն աւելի կորով առաւ երբ գիտցաւ թէ Կարնոյ մէջ զօրաւոր Կազմակերպութիւն մը կայ որ կանոնաւոր կերպով կը գործէ, և իսկոյն սկսաւ թղթակցիլ, բայց, ափսոս, որ շատ երկար չը տեսնէ և մատնութեան գոյծն Վան հասաւ:

Կարնոյ Կազմակերպութիւնը շատ ուշ սկսաւ թղթակցութեան, որովհետեւ Վանայ Կազմակերպութիւնն իրեն ծանօթ չէր: Կազմակերպութիւնն իր մէկ ժողովին մէջ կ'որոշէ որչափ կարելի է ոյժ տալ ու Վանէն դուրս փնտռել և գտնել ուրիշ Կազմակերպութիւններ և անոնց հետ կապուիլ կամ թղթակցիլ:

Ահա՛ ելլողդի բռնապետը սխալ համոզում գոյացուցած չէր, իր բռնապետութեան առաջին քայլը Վանէն կամ Վասպուրականէն սկսելով. Վասպուրականը ձեռք էր որ Յեղափոխական Կազմակերպութիւ-

նը սարքողներէն առաջինն եղաւ, և թերեւս Յեղա-
փոխութեան համար ալ անդրանիկ զոհերնքը տար:

Բաղէշի Հայերն ուսումնասիրելու համար օրերով
հոն մնալու բնաւ պէտք չկար. հետաքրքիր այցելու մը
կամ չըջիկ մը շատ հեշտութեամբ կարող էր քանի մը
օրէն իրենց ըմբռնումներն հասկնալ և հոգեբանութեանց
գիտակ ըլլալ: Բաղէշի Հայութիւնն հանրային կարծի-
քով զբաղելու և հետաքրքրուելու բնաւ տրամադրու-
թիւն չունէր. չնայելով որ Վասպուրական իրմէ քանի
մը օրուան հեռաւորութիւն ունէր և արեան ճապաղիք-
նեռուն մէջ կը լողար: Բաղէշի Հայութեան այդ դրու-
թիւնը թէեւ ցաւալի բայց յուսահատական չէր, թե-
րեւս օր մը սթափէր իր խոր քունէն և արթնութեան
նշան մը տար:

Մուշ և Սասուն անհամեմատ շատ բարձր էին ի-
րենց դրացին Բաղէշէն:

Այդ թուականներուն Վասպուրականին բոլորովին
բացառիկ դերք մը պէտք էր տալ և կարելի չէր հա-
ւատալ և սպասել որ ուրիշ քաղաքներ իրեն համա-
պատասխանէին:

Մուշ իրեն այցելուին քանի մը օրէն վերջ կրնար
տալ յոյս մը. որչափ որ կազմակերպութիւն մը չկար
Մուշի մէջ, ինչ որ անհրաժեշտ պայման մը չէր, բայց
ապագային խոստումալից ըլլալն ինքնին ակնբերեւ էր:
Օնշուշտ յուսահատելու տեղի չկար կարծելու թէ,
ինչո՞ւ Առաքելոց և ուրիշ վանքերու Վանահայրերուն
նման չէին խորհիր Ս. Կարապետի Վանքին Միաբանու-
թիւնն և թէ բոլորովին հակապատկերն էր. վանք մը
որուն բազմաթիւ միաբանները պէտք էր գերազանցէին
Առաքելոց և միւս վանքերը, բայց դժբախտաբար
այդ միաբանութիւնը, առանց բացառութեան, երկու

ճիւղի բաժնուած էր, իրիմեան և Հակախրիմեան:
Այդ երկու կուսակցութիւններն իրենց պայքարն այն
աստիճանի հասուցած էին որ այցելու մը իր ականջ-
ները գոցելու և ժամ առաջ հեռանալու նշանաւարէր,
պարզապէս նողկալով կղերական դասի այդ ղանդուա-
ծէն:

Սասուն իր դիրքով, իր կարիճ և անվախ Հայ
բնակիչով, ինքնին հրաշալի տպաւորութիւն մը կը
թողուր իր այցելուին վրայ, և այդ տպաւորութիւնն
ունենալու համար օրերով սպասելու պէտք չկար:
Ոտքը Սասունի սահմանագլուխը դնելուն պէս, մինչեւ
վերջ ո՛ւր որ երթար, տպաւորութիւնը նոյն կը մնար:
Սասուն եթէ գէշ տպաւորութիւն մը պիտի թողուր,
ժողովուրդին ազգաստութիւնն էր. Բայց ինչ փոյթ այ-
ցելուին և ի՞նչ յուսահատութիւն, չէ՞ որ զգացումները
կարող են աղքատ և թշուառ վիճակէ մը դէպի լաւ,
դէպի հանգիստ տանիլ, իսկ անզգայութիւնը կարող է
հանգստութիւնն և հարստութիւնը փճացնել: Ուրեմն,
Սասունէն մեկնող մը կրնար բացագանչել. «Երանի
քեզ Սասուն, որ լաւ և նախանձելի ապագայ մը պահ-
ուած է քեզ համար»:

Հայ քահանային մատնութեան Հայ զոհերը դեռ
Կարնոյ բանտին մութ անկիւններուն մէջ չըլծայակապ
կը հեծէին, որոնց վախճանը դեռ անորոշ կը մնար:
Հայ բանտարկեալներուն այցելել բացարձակապէս ան-
կարելի էր. միայն սովորական յանցանքներով բան-
տարկեալներուն կարելի էր այցելել:

Կարնոյ Կազմակերպութեան բանտարկուած Հայ
անդամները դեռ կը պահէին իրենց յանդուգն և սէգ
դէմքերը. պատրուակով բանտ այցելող մը միայն այս
բանը կրնար տեսնել, ուրիշ ոչինչ:

Հայ քահանային այդ զգուհիլի արարքը, առանց բացատրութեան, շատ գէշ ազդած էր Կարնեցւոց վրայ, այնպէս որ, ամէն բերնէն նողկանք և նախատինք կը թափէր այդ չքահանային հասցէին: Եթէ իր առած քայլէն միայն քանի մը Հայեր վտանգուէին, այնչափ փոյթ չըլլար թերեւս, բայց ցաւալին այն էր որ այդ մատնութեանը պատճառաւ Կարնոյ Հայութիւնը սրմքած էր. քանի որ կառավարական պաշտօնեաներ զիչեր ցորեկ բանտարկելիք կը փնտռէին, որով ամբողջ Կարնեցին կասկածելի դարձած էր յաչս անոնց: Ահա այս տեսակ ցաւալի տպաւորութիւն պիտի կրէր Կարին այցելող մը:

Վանայ այն խորամանկ և կեղծաւոր կուսակալ Հասան փաշան, որ սխառած էր առանց իրիմեանն և Կոստանդին Կամարական պէյը Վանէն հեռացնելու ինքը Վանէն չմեկնիլ, պաշտօնանկ եղած Պոնտոսէն չոգենաւ կը նստէր գէպի Պոլիս երթալու, Վանայ մէջ թողլով իրիմեան և Կոստանդին պէյ Կամարականը:

ՎԵՐՋ Ա. ՄԱՍԻՆ

ՄԱՍԻՆ Բ.

Ա. — ՀԱՅ ԱԶԳԻ ՄԵՐ ԿԱՐՈՒՍԵ

1884 Յունիսի ամսուն Պոնտոսէն մինչեւ Պոլիս, Սեւ ծովը իր մոլեգնած ալիքներով երկծխնելոյց վիթխարի շողենաւին ճամբորդները կ'օրօրէր, և ա'յն աստիճան կատաղի ալիքներ կը բարձրանային որ կամրջակին վրայ գտնուած քանի մը ճամբորդներ մազապուր ազատած էին ալիքներուն հետ ծով թափուելէ:

Հասան փաշան իր սրտին վախէն առանձնաձած էր առաջին խուցերէն մին, միշտ հետաքրքրուելով իր ծառաներէն իմանալու թէ փոթորիկն ի՞նչ աստիճանի է և թէ վտանգ մը կ'սպառնայ: Ծառաները կը պատմէին թէ Վանը իրենց տիրոջը վրայ այնչափ լաւ տպաւորութիւն է ըրեր և զմայլած է եղեր որ մեկնիլ չուզեր եղեր և շատ անգամ թուրքերէն նշանաւոր առածը կը կրկնէ եղեր. «Տիւնհատա Վան, ախրէթտէ իման»: Հասան փաշան շատ զայրացած է եղեր իր պաշտօնանկութեան պատճառ եղող Կոստանդին Կամարական պէյին: Կարծես բնութիւնը կը հաւածէր Հասան փաշան. իր պաշտօնանկութեան ցաւը իր սիրտն ու հոգին խռոված էր, իսկ վերջին պահուն Սեւ ծովը զինք հանգիստ չէր թողուր, ուստի նաւապետը հազիւ վեց օրէն կարողացաւ չոգենաւը խարսխել Պոլսոյ առաջ:

Հասան փաշան Վանայ մէջ 5—6 թիկնապահներով ու երկու ոստիկաններով և մէկ սպայով կը բերթեւեւէր : Բայց Պոլսոյ մէջ շատ աննշան մէկն էր Հասան փաշա :

Որչափ որ կը խօսուէր երջանկայիշատակ Ներսէս Վարժապետեանի հայրենասիրութեան և ազգասիրութեան մասին, բայց Խրիմեանի վկայութիւնն ու գովեստն ամենէն գեր ի վեր կրնար նկատուիլ, այնպէս որ, փորձելու և կասկածելու տեղի չէր մնար. նմանապէս Վարժապետեանը չէր կրնար կասկածիլ Խրիմեանի մը յանձնարարուած ո՛ր և իցէ մէկու մը վրայ :

Պատրիարք Ներսէս Վարժապետեան

Վարժապետեան շատ հետաքրքրութեամբ կ'ուզէր լսել ականատեսէ մը Հայաստանի Հայութեան ցաւալի և անտանելի վիճակը : Աչքէ չէր վրիպեր իր վշտակցութիւնն և հառաչները : Վարժապետեան կը յուսար և կը հաւատար թէ դիւանագիտութեամբ խնդիրը պիտի կարգադրուի : Եթէ երբեք ինք այնչափ յեղափոխութեան կողմնակից չէր, ասոր պատճառը ուրիշ բան չէր այլ ժամանակի կարօտ ըլլալը, ու կ'ըսէր .

« Լաւ է Յեղափոխութեամբ ձեռք բերել, բայց աւել որ շատ ժամանակի կը կարօտի ժողովուրդը այդ « շրջանին հասցնել, մինչեւ այդ օրը ժողովուրդը այս « վիճակին մէջ մնայ » : Խրիմեանէն իրեն հասած տեղեկութիւններէն ինքը շատ լաւ ճանչցած էր Վասպուրականը, որով վստահ և համոզում գոյացուցած էր թէ Վասպուրականը ապագայ պատմութեան մէջ իր որոշ տեղն ունենալու կոչուած է արդէն : « Եթէ Յեղափոխութեամբ սկսինք, հաւատացած եմ որ առաջին քայլը ան պիտի առնէ » կ'ըսէր :

Կարնոյ դէպքն անհուն վիշտ պատճառած էր իրեն : Եթէ կարելի ըլլար իսկոյն կախաղան պիտի բարձրացնել տար այդ չքահանան, ուրիշներու դատ մը և օրինակ ըլլալու համար, ոչ թէ այդ չիքին իբր պատիժ, որովհետեւ քահանան այլ եւս իրեն համար փճացած էակ մը դարձած էր : Պէտք է խոստովանիլ թէ Վարժապետեանը ըրաւ այն, ինչ որ կարող էր, ուրեմն անկեղծ հայրենասէր մ'էր : Բայց աւել. կարծես ինք զգացած էր որ չպիտի կարենայ այդ հիւանդութեան ճիրաններէն աղատիլ ու մեռնելէն քանի մը օր առաջ կ'ըսէր .

« Կը փափաքէի Աղգիս ծառայել և պարտականութիւնս կատարել իբր ազգին մէկ անհաւը . դժբախտութիւնն հոն է որ փափաքիս չպիտի կարենամ հասնիլ : արդեօք ըսե՛մ, Հոգիս յօժար է, բայց մարմինս « տկար » :

Աւելորդ է նկարագրել այն մեծ սուգն և անհուն վիշտը զոր Հայ ազգը կրեց Վարժապետեանի մահուան առթիւ :

Խրիմեան և Վարժապետեան այնպիսի անկեղծ սիրով իրարու կապուած էին, որուն անվերապահօրէն անգուգական կրնանք ըսել :

Վարժապետեանի մահուան դոյժն այն ժամուն կը հասնի Վան Խրիմեանին որ ինքը Խառն ժողովին կը նախագահէ եղեր: Հեռագրին ընթերցումէն վերջ Խրիմեան իսկոյն ձեռքերը կ'սկսի գլխուն դարնել ու մազերը քաշել: Վարչութեան անդամները զինքը կը հանդարտեցնեն: Ա'ն հառաչէ մը վերջ կ'սկսի լալ, ոտքի կելլէ և Առաջնորդարանին մէջ երկու ձեռքերը ետին դրած անդադար կը դառնայ ու կը դառնայ և լալով կ'ըսէ եղեր:

«Ներսէս մեռաւ, Հայրիկ մեռաւ,

«Ներսէս մեռաւ, Խրիմեան մեռաւ,

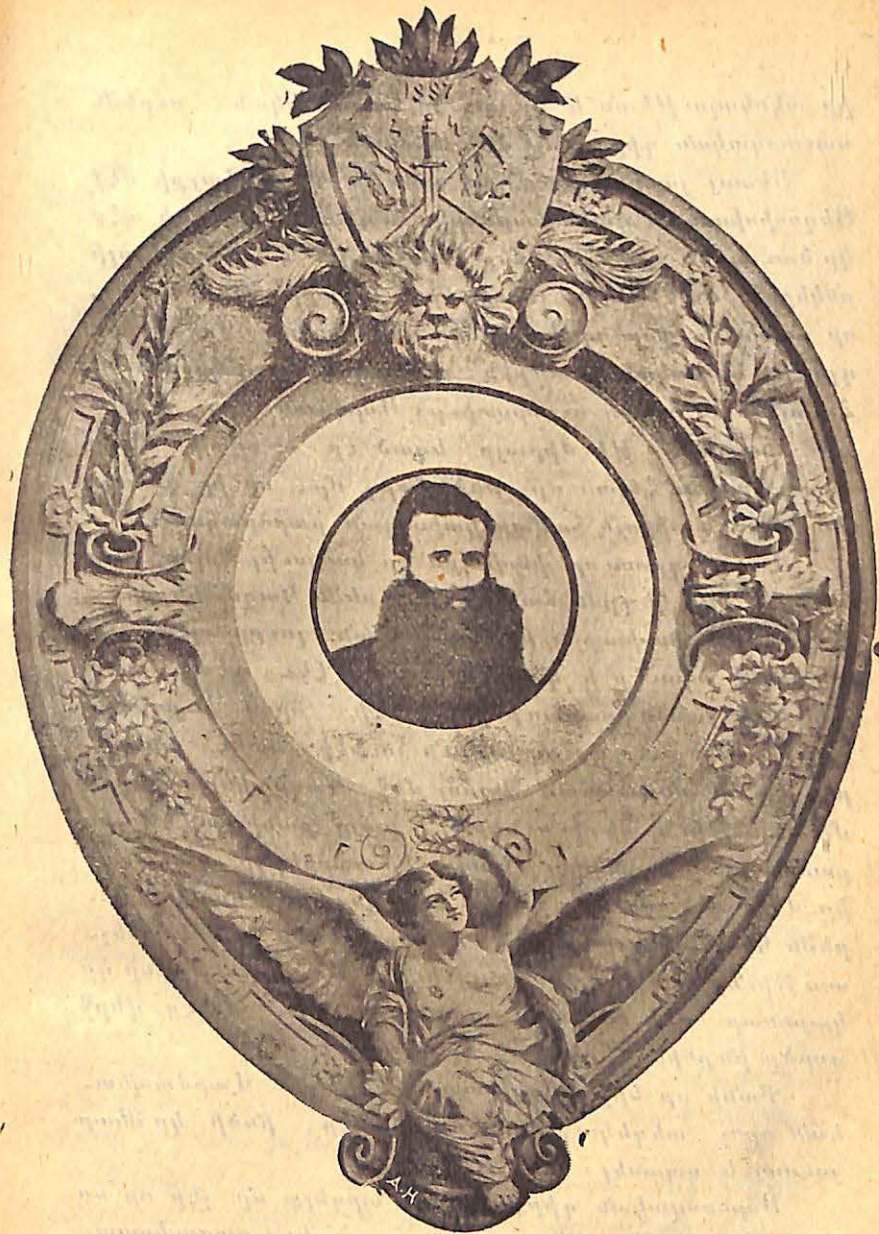
«Ներսէս մեռաւ, Խրիմեան ինչո՞ւ կ'ապրի:»

Խրիմեան Վարժապետեանի մահուանէն վերջ կ'սկսի պատմել թէ Վարժապետեան ի՞նչ կարգի նեցուկ մ'էր իրեն և ի՞նչ հայրենասիրական կապերով իրարու կապուած էին և թէ Վարժապետեանի մահուամբ Հայ ազգն ո՞րքան մեծ կորուստ ունեցաւ:

Բ. — ԿԵԴՐՈՆԻ ՊԱՌԱՅՏՈՒՄԸ

Վանայ կաղմակերպութիւնը կը փափաքէր որ առաջ կապուիլ Վանէն դուրս գտնուած Կաղմակերպութեանց հետ և յարաբերութիւն հաստատել: Վան բնաւ յաւակնոտ չէր որ ուրիշ Կաղմակերպութիւններ իրմէ առնէին հրահանգները: Վան այն յոյսն ու հաւատքն ունէր թէ իրմէ զատ կը գտնուին աւելի լուրջ և ուժեղ Կաղմակերպութիւններ. բայց դժբախտաբար Վանի Կաղմակերպութիւնը մինչեւ 1885 թուականին չկարողացաւ իր ընկերներէն այդ տեսակ լուր մը առնել. անշուշտ այս պարագան այնչափ խրախուսիչ չթուեցաւ:

Փիւայր

իր ակնկալութեան և ոչ ալ յուսահատական . ուրեմն սպասողական դիրքի մը մէջ մնացած էր :

Յետոյ յայտնուեցաւ որ՝ անդին Փոքր-Հայքի մէջ Յեղափոխական գաղափարները հոսանուտ հեղեղի պէս կը ծաւալէին շնորհիւ մեր պաշտելի և անմոռանալի ընկերոջ ԺԻՐԱՅՐԻ (Մարտիրոս Ղարիպ-Պոյաճեան), որ բանիւ և գործով կը աքնէր յեղափոխել ժողովուրդը , իր սեփական կեանքին օրինակովը բարձրացնելով Հայութեան հոգին ու պատիւը : Ապագան եկաւ ստուգելու հաստատել թէ ժիրայր եղած էր և պիտի մնար անզուգական Հերոս մը , մեծ մարդ մը , որ իր գաղափարներուն սիրոյն համար կախաղան բարձրացաւ :

Վանայ գլխաւոր փափաքն էր կապուիլ Պոլսոյ հետ և Պոլիս իբր կեդրոն ճանչնալ : Ուրեմն Կազմակերպութեան այդ փափաքին իրականացման լուրը պէտք էր իմ կողմէ տրուէր և կ'սպասուէր : Թէեւ պէտք եղած զօրաւոր յանձնարարադրերն ունէի , որով ինքզինքս ծանօթացնելու դժուարութիւն չունէի . նաեւ աներկբայ էի որ անպատճառ Պոլսոյ մէջ Կազմակերպութիւն մը գոյութիւն պիտի ունենայ , բայց քանի որ Պոլիս բառին բուն նշանակութեամբ կը տարբերէր գաւառէն իր մեծութեամբ և ստուար Հայ բնակչութեամբ , ուրեմն Կազմակերպութիւնն գտնել ունէր իր թէ՛ հեշտութիւնը և թէ՛ դժուարութիւնը . դժուարութիւնը կը կայանար մէկ անդամը գտնելուն մէջ . անկէց վերջ գործը ինքնին վերջացած կը նկատուէր :

Քանի որ երջանկայիշատակ Ներսէս Վարժապետեան որոշ տեղեկութիւն մը չունէր , ինծի կը մնար յուսալ և սպասել :

Սպասողական դիրքը բնաւ արգելք մը չէր որ ես հետզհետէ չաշխատէի շուրջս հաւաքել գաղափարա-

Աիցներ և զանոնք պատրաստել օր ըստ օրէ : Յուսահատական բոպէներ չունեցայ , որովհետեւ կը հաւատայի և վստահ էի թէ՛ վաղ կամ անագան պիտի կարենամ Պոլսոյ մէջ Կազմակերպութեան հետքը գտնել :

Ներսէս Վարժապետեանի մահուամբ Խրիմեան և կամ Վան կորսնցուց իր երկաթէ նեցուկը , որով բռնապետ Համիտը սկսաւ իր արհաւիրքը գործադրել և գործի սկսիլ :

18օ5 Մարտ 29ին կառավարութիւնը Վանայ մէջ իբր Յեղափոխական ձերբակալած էր մեր ընկերներէն Մկրտիչ Սէֆիլեանը թէեւ ինքը այնչափ զարգացեալ չէր , բայց պատրաստախօս և յանդուգն երիտասարդ մը էր :

Ելլալդի բորենին Վարժապետեանի կենդանութեան Խրիմեան Պոլիս բերել այնչափ դիւրին գործ մը նկատած չէր . ուստի Վարժապետեանի մահուանէն վերջ Խրիմեան Պոլիս ղրկելու իրատէն ելած էր և Մարտ 30ին Վանէն ճամբայ հանած էին դէպի Պոլիս , ինչպէս նաեւ քանի մը օր վերջ Մկրտիչ Փորթուգալեանը :

Յունիս 3ին կառավարութիւնը կը փակէ և կը կնքէ Վարազայ վանքի տպարանը , ինչպէս նաեւ փակել կուտայ Կեդրոնական վարժարանը և աշակերտները ցրուել կուտայ : Յունիս 13ին իբր յեղափոխականներ կը բանտարկուէին Խաչատուր Սօլախեան և Շիրակեան : Գոնիա կ'աքսորէին Միքայէլ Նաթանեան , Գէորգ Օտեան և Քանքան Փանոյեան . իսկ Շատուրեան , Գրիգոր Պողիկեան և Սեւիկեան Արիստակէս բանտէն ազատ կ'արձակուէին , իսկ քանիներ ալ կ'աքսորուէին Տիգրանակերտ :

Մկրտիչ Փորթուգալեան իր անխոհեմ մէկ քայլին պատճառաւ բնական էր որ կառավարութեան աչքին

կանկածելի պիտի նկատուէր, և այդ պատճառաւ էր որ կառավարութիւնը զինքը դուրս հանած էր Վանէն, Փորթուգալեան որ իրը ուսուցիչ և Վարժապետանոցի տնօրէն շատ օգտակար եղած էր Վանայ մէջ և ոչ մէկ Վանեցի չուրանար այս պարագան:

Փորթուգալեան Պոլիս հասած և իրը նախկին ծանօթներ տեսնուած էինք. ինք մտադիր էր Մարսիլիա երթալ և Արմենիա անունով թերթ մը հրատարակել, և թերեւս հայրենասիրական կազմակերպութիւն մը ընել: Ի հարկէ ես չպիտի մերժէի իր առաջարկը՝ Արմենիան Պոլսոյ մէջ տարածելու համար. հասցէն տալի որ առաջին առթիւ զրկէ քանի մը օրինակ, եթէ երբեք Պոլսոյ մէջ կարենայի սպառել և տարածել. ի հարկէ Պոլսոյ մէջ այս տեսակ թերթ մը շատ տարածել դիւրին գործ մը չէր:

Քնական էր որ իսկոյն ընկերներուս պիտի հաղորդէի մեր տեսակցութիւնը, և եթէ իրականանար լաւ էր և թէ պէտք էինք շատ զգոյշ ըլլալ:

Վերջապէս 1885 Յուլիս 20ին Արմենիան սկսեց հրատարակուիլ. Արմենիայի երեւումն ուրախալի էր և պակաս մը կը լրացնէր Հայաստանի վիճակն և տեղի ունեցած հարստահարութիւններն և լուրերն հրատարակելով:

1886 դեկտ. 15ին Ալաշկերտի մէջ իրը Յեղափոխական կը ձեռնարկուէր Հայոց Միացեալ Ընկերութեանց տեսուչ Մկրտիչ Սարրեան և ճիշտ նոյն օրը Մուշի մէջ կը ձեռնարկուէր Միացեալ Ընկերութեան փոխ տեսուչ Մարկոս Նաթանեան: Վանեցի Թաշ Վարդանը ոտսիկանութեան նախարար հայասէր Քեամիլ պէյի բարեկամն ըլլալով Թաշ Վարդանի բարեխօսութեամբ Մարկոս Նաթանեան կ'աքսորուի Երուսաղէմ:

Խրիմեան զիս միշտ կը խրախուսէր և կը յանձնարարէր սպասել սրովհետեւ ինքը կը կարծէր թէ Պոլսոյ մէջ Յեղափոխական կազմակերպութիւն մը անպատճառ գոյութիւն ունենալու է կամ պիտի ունենայ:

Նաթանեանի Երուսաղէմ քսորութիւնը պարագան Վանայ մէջ կ'իմացուի և այդ միջոցին Նաթանեանի Վան գրած նամակն կառավարութիւնը ձեռք կ'անցունէ և Պոլիս կը զրկէ: 1887 Դեկտ. 13ին յանկարծ Պոլսոյ մէջ գիշերանց ձերբակալուեցան Վանեցի Գարեգին Իսահակեան, Մկրտիչ Թէրլէմէզեան և Գրիգորիս Աղաւնեան և Երլտրդի մէջ բանտարկուեցան իբր Յեղափոխականները կամ քաղաքական յանցաւորները. իսկ 1888 Ապրիլ 7ին Իսահակեան Գարեգին, Մկրտիչ Թէրլէմէզեան, Գրիգորիս Աղաւնեան, Մկրտիչ Սարրեան և Բազպանեան Գէորգ քսորուեցան Տրիպոլիս:

Շողեհաւր Պիրէտն մօտեցած ատենը Թէրլէմէզեան ինքզինք ծով կը ձգէ լողալով Պիրէտն ելնելու համար, բայց չողենաւէն իսկոյն մակույկ մը ծով կ'իջեցնեն և Թէրլէմէզեան դեռ դամաք չելած նորէն կը ձերբակալեն:

Հայասէր Քեամիլ պէյի ազդեցութիւնը Երլտրդի մէջ բարձր ըլլալով անոր շնորհիւ Թաշ Վարդան և Երլտրդ խանի Սենեկապետ Յարութիւն Աղաւնեան փոխանակ հեռաւոր վայրեր քսորուելու Վան իրենց հայրենիքը զրկուեցան:

1888ի Ս. Խաչի տօնին Խրիմեան պիտի քարոզէր և Պատարագէր Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցին. բնական էր որ գաւառացիներ և մասնաւորաբար Վանեցիներ խումբ խումբ պիտի դիմէին Ս. Խաչ եկեղեցին, Խրիմեանի քարոզը լսելու:

Պալթաճի խանի հայրենակիցներովս շաբաթ երեկոյ որոշած էինք միւս առաւօտ Ս. Խաչ երթալ. խումբ մ'էինք և ամբողջս ալ գաղափարակիցներ:

Շոգենաւը ճամբայ կ'ընէր քիչ վերջը շատ որոշ կերպով նկատեցի որ երիտասարդ մը կը հետեւի մեզի . քանի մը փորձերէս վերջ ալ եւս տարակուսելու պէտք մնացած չէր . խնդիրը կը մնար գիտնալ թէ այդ երիտասարդը Հայ էր , Յոյն էր , Թուրք էր , ինչ էր . հետաքրքրուեցայ՝ շոգենաւը դեռ Սկիւտար չհասած երիտասարդին ինքնութիւնը հասկնալ :

Մտադրութիւնս զգուշաւոր կերպով յայտնեցի ընկերներուս , որոնցմէ մէկ երկուքը հետս առնելով շոգենաւին ծայրը գացինք . երիտասարդը նորէն հետեւեցաւ մեզի : Դիտմամբ ժամացոյցս սխալ ըսի ափսոսաւով թէ չպիտի կարենանք Հայրիկին քարոզին հասնիլ :

Երիտասարդը ետեւէս Հայերէն լեզուով ըսաւ . «Ժամացոյցնիդ սխալ է եղեր» : Ուրեմն կիսով չափ գիտցանք իր Հայ ըլլալը : Թէեւ փոխանակուած տարբեր նիւթերու վրայ քանի մը խօսքեր համակրութիւնս դէպի զինք քաշած էր , բայց բնաւ խոհեմութիւն չէր աւելի առաջ երթալ , մանաւանդ որ Սկիւտար ալ հասած էինք արդէն :

Նաւամատոյցին նեղ անցքին ու բազմութեան մէջէն երիտասարդը նորէն մեզ կը հետեւէր , թէեւ ինքն ալ Հայրիկի քարոզը յսելու կ'երթար , բայց ատիկա պատճառ մը չէր որ մեզմէ չբաժնուէր : Առիթ գտայ ընկերներուս հաղորդելու որ ճամբան խմբովին չերթանք . Գասպար և Համլադձում հետս առած՝ կամացուկ մը կառապաններու կեցած տեղէն ճամբանիս շնորհեցինք . երիտասարդը նորէն մեզ հետեւեցաւ : Մեզի կը մնար հակառակը խորհիլ , քանի որ քանի մը անգամ որոշ կերպով իրեն հասկցնել ուզած էինք որ մեզի չհետեւի կամ մեկուսանայ , ուրեմն մենք իրաւամբ կարող էինք կասկածիլ իրմէ :

Երիտասարդը որոշ կերպով հասկցած էր որ առաւելութիւն մ'ունիմ միւս ընկերներէս . ուստի ճանապարհին որոշած էր ջուրն աղբիւրի ակէն խմել ու քովս եկաւ և ներողութիւն խնդրելէ վերջ՝ ուզեց ո՛ւր տեղացի ըլլալս հասկնալ :

Յայտնութենէս քաջալերուած սկսաւ ազգային խնդիրներու վրայ խօսիլ և ի մէջ այլոց յայտնեց անմահ Ռաֆֆիի մահը : Որչափ որ խօսակցութիւննիս կը շարունակուէր , այնչափ ալ ներքնապէս համակրութիւնս դէպի զինք կը քաշէր : Եկեղեցին հասած էինք . դիտմամբ անշմարելի կերպով աջ դասը գացի կեցայ . քանի մը վայրկեան վերջը երիտասարդը քովս կեցած էր :

Սրճարանին մէջ նորէն մեզ գտաւ . իսկ ամիսէն ուշագրաւն էր երբ խմբովին ճաշելու կ'երթայինք , մեր հրաւերը չմերժեց : Կը մտածէի թէ արդեօք ինքն ալ կը համակրէ՞ր , որչափ որ ես անոր համակրած եմ :

Գաւառական համեստ սեղանին վրայ ինքն եղաւ առաջին բաժակն առաջարկողը «Հայրիկ»ի կենաց , ձաշերնիս աւարտած էր , և որովհետեւ ընկերներս գիտէին որ կանխօրօք ժամադրութիւն ունէի «Հայրիկ»ի հետ , ընկերներս ժամադրութիւնս գաղտնի պահելու և զիս անքաղաքավարութեան չենթարկելու համար իրենցմէ ոմանք ըսին .

«Ուրեմն մենք Պոլիս պիտի մեկնինք , քանի որ դուք ձեր մէկ բարեկամին այցելութեան պիտի երթաք :»

Ընկերներս մեկնեցան , իսկ երիտասարդը ինձմէ չբաժնուեցաւ , որոշեցի հակառակ պարագային իրեն ազգարարել որ բաժնուի ինձմէ :

Երիտասարդը բաժնուելու տրամադիր չէր . որոշեցի զինքը առանձին տեղ մը տանիլ իր ինքնութիւնն և նպատակը լաւ մը հասկնալու համար : Ուստի քայլերս

ուղղեցի դէպի դերզմանատուն և անկիւն մը առանձնանալով քարի մը վրայ նստեցանք և սկսանք խօսիլ :

Սերաստացի Գրիգոր Անպարճեանն էր, մանուկ հասակին Պոլիս եկած երկաթուղւոյ մաքսատան մէջ եւրոպական բաժինի թարգման քարտուղար էր :

Սոսակցութիւնն իս երկու ժամու չափ տեւեց . այդ

Գրիգոր Անպարճեան (Վարդգէս)

միջոցին կարողացայ կարծել թէ կը գտնուին իրմէ աւելի զարգացեալ և մեծ ընկերներ, որոնք պիտի կարենան հետաքրքրութեանս գոհացում տալ : Սոսակցութիւնն իս կը յանգէր հոն թէ կարծեցեալ համակրութիւնը երկուստեք է եղեր, և բաւական չատ : Որչափ որ Գրիգոր դէպի ինձ տածած համակրութենէն վստահած էր ինձ ըսելու թէ Պոլսոյ մէջ կայ կազմակերպութիւն

մը և ինք խոստացաւ անոր մէկ երկու անդամին ներկայացնել զիս, բայց ես վաղահաս նկատեցի նպատակս և մտածումներս իրեն յայտնել, այլ փափաքեցայ որ եթէ կարելի էր իր խոստումը չուտով կատարէ : Գրիգոր ուրախութեամբ ընդունեց առաջարկս, որով դէպի զինք ունցած համակրանքս աւելի սաստկացաւ : Գրիգորի այդ սիրայօժար խոստումն ի նկատի ունենալով՝ այլ եւս իրեն առաջարկեցի որ սրճարան մը ինձի սպասէ, մինչեւ Հայրիկին երթալս ու վերադարձս և միասին Պոլիս երթալն իս :

Գրիգոր խնդրեց եթէ կարելի էր զինք Հայրիկին ներկայացնէի, որուն շատ կը փափաքէր :

Սիրով ընդունեցի իր առաջարկն և զինքը ներկայացուցի Հայրիկին, որուն ի պատասխան Հայրիկը կէս լուրջ կէս կատակ ձեւով մը ըսաւ .

«Պոլսոյ պետական պաշտօնեաներ այնչափ վստահելի չեն ըլլար, ասիկա գիտցիր հա՛, և անոր համեմատ «վարուիր այս նոր բարեկամիդ հետ :»

Հայրիկ վստահ եմ որ իր ազնուութիւնը մինչեւ վերջն ալ այդ կասկածը չպիտի ներշնչէ ինձի, ըսի :

Ամպարճեանին արդէն նախապէս ըսած էի որ ինձի քիչ մը առանձին թողու Հայրիկին հետ, և Ամպարճեան այդպէս ալ ըրաւ :

Սրիմեանի հետ ունեցած տեսակցութեանս մէջ ի միջի այլոց ըսի թէ Գրիգոր Ամպարճեանի միջոցաւ թերեւս կարելի ըլլայ Պոլսոյ կազմակերպութիւնը գտնալ և թերեւս գտնալու միջոցին հասնիլ շուտով : Հայրիկ ըսաւ .

«Ուրեմն Վանայ Սեւ խաչը, այսօր խաչի տօն ըլլալով . կը հասնի իր նպատակին, գնա աշխատէ շուտ «գտնելու և Վան գրելու :»

Փափաքեցայ այն գիշերը Անպարճեանը ինծի հիւր ընել և ինքն ալ փափաքեցաւ ինծի իրեն հիւր ընել, քանի որ իրեն սենեկակիցն Արմաշ գացած էր և անկողինը պարապ էր, և միեւնոյն ժամանակ հաւանական էր որ ինծի ըրած խոստումը կատարէր, վասն զի ինձ ներկայացնելիք մարդը իրենց շատ մօտ էր: Հաճութեամբ ընդունեցի իր առաջարկն և խան գտնուող ընկերներուս լուր տալէ վերջ՝ Անպարճեանի սենեակը գացինք, որ Կէտիկ Բաշա Տոքթ. Թիբեաքեանի տան դիմաց սրճարանին վրայ էր:

Քիչ վերջը զիս առանձին թողլով կէս ժամ յետոյ վերադարձաւ, նիհար, փոս աչքերով, սրածայր մօրուքով, զինուորական բժշկական վարժախանի համալգեօտով բարձրահասակ մէկի մը հետ, զոր ինծի ներկայացուց ըսելով, ընկերս «Համբարձում Պոյաճեան (Մուրատ) գլխաւոր գործիչներէն մին»:

Մուրատի հետ մեր ունեցած տեսակցութիւնը շատ երկար չտեւեց՝ պատճառաւ մը, ուրիշ օր մը տեսնուելու խոստումով Անպարճեանի հետ վրայի սենեակը գացին, ուր կը բնակէր Մուրատը, Կարապետ Թ. Սարգիսեանի (Աղասիի) հետ: Գրիգոր վերադարձաւ տխուր, ինչ որ արդիւնք էր Մուրատի և իմ հետ եղած տեսակցութեան:

Ամպարճեան հազիւ 19—20 դարուններ բոլորած էր, իսկոյն հասկցայ որ դեռ խակ և անփորձ է այդ տեսակ գործերու մէջ, ուստի գինք հանգարտեցնելու համար ըսի.

«Քննալու ժամանակ է արդէն, ելիր հիմայ քնանք. այսօր նշանաւոր օր մը պիտի ըլլայ մեզ համար, իսկ ապագան ամէն ինչ պիտի պարզէ արդէն»:

Անպարճեանի հետ ունեցած ծանօթութեան բա-

րեկամութիւնը՝ ընկերականութեան, մտերմութեան և նոյն իսկ եղբայրութեան աստիճանին հասած էր: Մուրատի հետ մեր ունեցած երրորդ տեսակցութեան ատեն մենք երկուստեք վտաճութեան չրջանին հասած էինք արդէն, ուստի ինծի ներկայացուց իր ընկերներէն

Համբարձում Պոյաճեան (Մուրատ)

Սերաստացի Մարգար Մոմճեանը և Արարկիրցի Գրիգոր Աչքպաշեանը, որով ես ալ յայտնեցի թէ կը պատկանիմ Վանայ Կազմակերպութեան: Մուրատ միեւնոյն ժամանակ ինձ յայտնեց թէ Պոլսոյ մէջ կայ Կազմակերպութիւն մը, և անոր վարիչ Մարմնոյն անդամներն

էին, Մոմճեան, Աշքըպաշեան, Յարութիւն Չաքըրեան, Տիվրիկցի Յակոբ Արապեան և Երուանդ Պոյաճեան:

Մուրատը նկատելով որ Չաքըրեանին, Արապեանին և Պոյաճեանին դեռ անծանօթ մնալս այնչափ լաւ չաղէր իմ վրայ, վերջապէս Մուրատ նկատելով որ այդ

Մարկոս Մոմճեան (Շամփուր)

պարագան թերեւս թիւրիմացութեան մը պատճառաւ լաւ հետեւանք մը չունենայ, այլ եւս տատամսելու ժամանակն անցած համարելով՝ որ մը ցաւօք սրտի ինձ պարզեց թէ որչափ որ միասին կը դործեն, բայց ցըրտութիւն մը կայ իրենց մէջ որ թերեւս բաժանման ցանգի, ահա այս է եղեր ուշացման պատճառը: Մու-

րատի խօսքերը շատ գէշ ազդեց իմ վրայ, եթէ երբեք յուսալից բան մը կար՝ այն էր որ Մուրատ կ'ուզէր և որոշած էին որ ես միջամտէի այդ խնդրոյն:

Արդէն Հայրիկէն գաղանիք չունէի պահելու, եղածն հաղորդեցի իրեն և ինքն այլ միջամտութեանս կողմնակից էր և կը պատուիրէր որ միջամտեմ և արդիւնքը շուտով իրեն հաղորդեմ:

Գրիգոր Աշքըպաշեան (Աւամ)

Միակ նպատակս էր վեց լնկիրներն հաշտեցնել, և այդ մասին երկու ամիսի չափ աշխատեցայ, բայց ի գո՛ւր, քանի որ միջամտութեանս բերմամբ երկու կողմի առաքելութիւններն և պահանջները լսած և պէտք եղածին չափ ուսումնասիրած էի թէ՛ Մուրատի պահանջն օրինաւոր և արդարացի էր:

Խրիմեան տեղեկութիւններս լսելէ վերջ՝ Մուրատի կողմն արդարացի և պատշաճ գտաւ։ Հաշտութեան դերը ստանձնելէ յետոյ հետզհետէ տեղեկացած էի թէ Պոլսոյ Կազմակերպութիւնն ո՞րչափ տառնապետ և անդամ ունի։ Եւ որովհետեւ Մուրատ և Չաքըրեան աշխատած էին ծագած գժտութիւնը տառնապետներէն գաղտնի պահել, յուսալով թէ այդ գժտութիւնը կրնայ

Յարութիւն Չաքրեան

որ մը վերջ գտնել, և երբ համոզուեցան թէ այլ եւս բաժանումն անխուսափելի է, Չաքրեանի անուղղութեան պատճառաւ։ Այլ ևս հասած էր ժամանակն որ վարագոյրը բացուէր, քանի որ համաձայնիլն անկարելի էր և քանի որ սկզբունքի և օրինապահութեան խնդիր մ'էր։ Ուստի պարզեց խնդիրն որ կ'սպառնար վարիչ մարմինն երկուքի բաժնել անխուսափելիօրէն։

Կ'արժէ հոս հարեւանցի սկնարկ մը ձգել նախըն-

թաց դէպքերուն վրայ, որոնք Պոլսոյ մէջ ստեղծուած նախնական կազմակերպութեան վրայ լոյս կը սփռեն։

1887ի աշունը Տիվրիկցի Յակոբ աղա Սրապեան կը դիմէ Արաբկիրցի Գրիգոր (Արամ) Աչքբաշեանին և Մուրատին ու ցանկութիւն կը յայտնէ զանոնք չփման մէջ դնել յեղափոխական մեծ դէմքի մը հետ, որ այն ատեն ղեկավարը կը հանդիսանար յեղափոխական նախնական խմբակցութեան մը։ Այդ դէմքը նոյնինքն Չէյթուցի Յարութիւն Չաքրեանն էր, որ իբր Չէյթուցի յեղափոխութեան պարագլուխ, Ֆռնուզի վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսի հետ բռնուած և բերուած էր Պոլիս ու հոս Ներսէս Պատրիարքի երաշխաւորութեամբ իբր ազատ աքսորական բաց ձգուած էին։

Չաքրեան Աչքբաշեանին ու Մուրատին կը նկարագրէ մեծութիւնը իր տրամադրութեան տակ գտնուող կազմակերպութեան և նիւթական ոյժին ու այնպէս ցոյց կուտայ թէ մեծագումար դրամ ու բաղմաթիւ կուռող յեղափոխականներ ունի, որոնք ի հարկին պիտի գործադրեն իր հրամանները։

Չաքրեանի խօսքերուն ու խոստումներուն մէջ ինչ-ինչ չափազանցութիւններ կը տեսնեն թէեւ Աչքբաշեան և Մուրատ, սակայն իրենք խառնուրդով ու համոզմամբ անկեղծ յեղափոխականներ ըլլալնուն կը վճռեն չը խնայել իրենց աջակցութիւնը, այն յոյսով որ ժամանակի ընթացքին մէջ պիտի կրնային ցանկալի ուղղութիւն տալ գործին և օգտակար հանդիսանալ։

Ու հետզհետէ յարաբերութիւն մշակելով կը ծանօթանան ամբողջ կազմին հետ, իրենք իսկ դառնալով հոգին և ջիղը ցեղափոխական կազմակերպութեան։

Այնուհետեւ միտք կը յղանան դուրս գալ սոսկ Պոլսական կազմակերպութեան անձուկ չըջանակէն ու

ձեռնարկել երկրի ուսումնասիրութեան և հետզհետէ ծրագրել իսկական յեղափոխութեան քայլեր: Ասոր վրայ կ'որոշեն որ Մուրատ Կիլիկիա մեկնի, անոր կեանքն ու պահանջները ուսումնասիրելու և տեղեկագրելու Պոլիս, իսկ Չաքրեանն ալ Եգիպտոս կը ղրկեն հանգանակութիւն կատարելու և կարեւոր գումար մը հայթայթելու որպէս զի կարելի ըլլայ գործնական յեղափոխութեան ձեռնարկել:

Չաքրեանի այս առաքելութիւնը պատճառ կ'ըլլայ, որ իր բացասական կողմը հրապարակ գայ և իր գոյնը պարզուի: Չաքրեան Եգիպտոսէն կը գրէ Ալըք-պաշեանին թէ փափաքուած գումարը ձեռք բերելու համար անհրաժեշտ է ունենալ ի ձեռին Հայրիկին և Նար-Պէյլին կողմէ արուած յանձնարարականներ: Ալըք-պաշեան կ'առնէ այդ յանձնարարականները և կը ղրկէ Չաքրեանին, որ 100 օր պտտելէ ետք կը վերադառնայ Պոլիս, առանց հոգ տանելու իր համարատուութեան: Եւ երբ Ալըքպաշեան ու միւս ընկերներ կը պահանջեն անպատճառ հաշիւ ներկայացնել, Չաքրեան կը պատասխանէ թէ 100 օր պտտեցայ և 100 ոսկի հաւաքեցի ու այդ 100 ոսկին ալ ծախսուեցաւ: Ահա անկէ ծագում կ'առնէ այն մեծ կասկածն ու անվստահութիւնը, որ հետզհետէ ծաւալելով ստացաւ կազմակերպական պառակտումի հանգամանք: Այս չըջանին մէջ թէ Մուրատի և թէ Ալըքպաշեանի խաղացած դերը խիստ մեծ է յեղափոխական տեսակէտով, քանի որ անոնք եղան մաքուր ու գաղափարական հոսանքին արտայայտիչը: Չաքրեան այդ պարագաները նկատի ունենալով, կ'ուզէր միապետական գոյն տալ խնդրոյն, ինքը իբր պետ կամ նախագահ հրամայէր վարիչ մարմնոյն և անիկա համակերպէր, միաժամանակ իր հաշիւները գրեթէ հա-

կակշիռէ չանցնէին, իսկ Մուրատը և ընկերները կ'ընդունէին որ, Չաքրեան, իբր վաղեմի գործիչ, դիրքով բարձր ըլլայ իրենցմէ չէին ընդուներ որ Չաքրեան միապետական դրութեամբ հրամայող ըլլայ և հաշիւ չներկայացնէ և թէ բացարձակապէս կ'ուզէին և կը պահանջէին որ Չաքրեան վերջ տայ գինետուններու մէջ արբենալէ:

Շատ ընական էր որ Մուրատի և ընկերներու պահանջը շատ օրինաւոր նկատէինք, քանի որ ծախսուած դրամները Կազմակերպութեան անդամներէն կը հաւաքուէին իբր ամսական տուրք. պէտք էր ճշդութեամբ հաշիւը կազմուէր և իբր հանրութեան վերաբերելիք դրամ՝ խղճմտութեամբ ծախսուէր և ըստ այնմ վարուէին անոր հետ: Չաքրեան իբր յեղափոխական գործիչ բնաւ ներելի չէր կրնար ըլլար՝ թէ՛ Կազմակերպութեան և թէ ժողովուրդին գայթակղութեան տեղի տալ:

Մուրատ և ընկերները կը վարանէին խզումի գործողութիւնն օր առաջ ընելու, նկատի ունենալով Չաքրեանի նշանաւո գործիչ մը ըլլալու պարագան, կը վախնային որ մի՛ գուցէ խնդիրը տասնապետներու միջոցաւ Կազմակերպութեան անդամներուն հաղորդուելու պարագային, անդամները Չաքրեանի այսպէս աննկարագիր ըլլալով յուսախաբ ըլլային և այլն: Այլ եւս երկար սպասել իր օգուտը չունէր, ժամ առաջ պէտք էր խնդրոյն վերջ տալ, քանի որ համաձայնութիւնն անկարելի էր. ուստի, ժողովին մէջ որոշուեցաւ խընդիրն ինքնութեամբ տասնապետներու միջոցաւ հաղորդել անդամներուն:

Տասնապետներէն միայն երկուքը Չաքրեանի կողմն անցան. մնացեալ տասնէն աւելի տասնապետ-

ները Մուրատի կողմն անցան, և թէ իսկոյն ձեռնարկուեցաւ վարիչ մարմնայ ընտրութեան, և ընտրուեցան Մուրատ, Մոմճեան, Ալըքպաշեան, Անպարճեան, Գրիգոր Գըլըճճեան և ես:

Չաքըրեան խումբն որչափ որ ոգի ի բռին աշխատեցաւ մերիններէն անդամներ որսալ, ընդհակառակն հետզհետէ իրենց թիւը նուազեցաւ և մերիններուն թիւը շատցաւ:

Պ. — ԹԵՐԹԻ ԱՆՀՐԱԺԵՏՈՒԹԻՒՆ

Գործը զգալի կերպով յառաջ կ'երթար, վարիչ մարմինը ցորեկ և գիշեր անդուլ կ'աշխատէր, որովհետեւ Հայաստանի վիճակն և թէ ծայր տուած նորանոր հարստահարութեան լուրերն և կառավարութեան թոյլ և տարտամ վարմունքը մեզի այն համոզման հասցուցած էին թէ՛ միայն և միմիայն զոհողութեամբ կարելի պիտի ըլլայ մեր իրաւանց տէրն ըլլալ և իբր մարդ ապրիլ: Այդ պահանջը կուգար Հայաստանէն և մասնաւորապէս այն գաւառներէն ուր մասնաճիւղ կար և ուր որ զգացումը մաւտ գործած էր: Պոլսոյ մեր հետեւորդներուն թիւը քանի որ օր ըստ օրէ զգալի կերպով կը շատնար և մեր համակիրներու չըջանակը կը լայննար, վարիչ մարմինը նկատած էր որ Յեղափոխական օւկան մը շատ մեծ դեր կրնար խաղալ և անոր պակասը զգալի կը դառնար:

Արմենիան ծրարի մէջ դրուած իբր նամակ կ'ստանայինք, իսկ Պրօշիւրներ և գիրքեր իբր ծրարը:

Փորթուգալեան «Հայոց Հայրենասիրաց Միութիւն» անունով ընկերութիւն մը հիմնած էր և անոր ծրա-

գիրը մեզ զրկած էր բաւական քանակութեամբ: որպէս զի Պոլսոյ և Թուրքիոյ մէջ տարածենք և կամ մասնաճիւղեր կազմել տանք: Ծրագիրն ինքնին գէշ չէր, բայց Փորթուգալեան մեզ յայտնած չէր թէորո՞նք

Գրիգոր Գըլըճճեան (Պարտի)

են Վարչութեան անդամները: Միայն թէ նախագահն ինքն էր: Փորթուգալեան քովն ունեցած էր Բաֆֆիյի, Քամառ Քաթիպայի, Արովկանի և այլ հեղինակներու գիրքեր, որոնց մուտքն արգիլուած էր

Թուրքիա: Քանի որ ծանուցումներ դրած էր Արմենիաի մէջ, բնականաբար և պէտք էր այդ գիրքերը բերել, տարածել Պոլիս և գաւառները, մանաւանդ որ շահը «Հայրենեաց Միութեան»ն էր: Սկսեցինք ահագին քանակութեամբ բերել, ծախել և արժէքն իրեն դրկել:

Անշուշտ դժուար էր հրապարակի վրայ գտնուած փրանս. նամակատունէ մը այդ գիրքերն առնել առանց ուշադրութիւն դրաւելու. այդ դժուարութիւնն աչքի առջեւ ունենալով փրանսական նամակատան «Փօսդ Բէսդանդ»-ի երկու Յոյն պաշտօնեաներ ձեռք առնելու միջոցը գտանք և յաջողեցանք. և որովհետեւ Կաղմակերպութեան անդամները Ղալաթիոյ, Պոլսոյ և ամէն Հայաբնակ արուարձաններու մէջ կը գտնուէին, այդ պարագային դժուար չէր նամակատան քով գտնուող սրճեփ Վանեցի Գալիկեան Նշանի միջոցաւ ինչպէս և ուրիշի մը միջոցաւ ծրարներ առնել: Պաշտօնեաներէն Եօրկին այնչափ ազնիւ և մեզ համակիր երիտասարդ մ'էր որ ամէն մէկ առաջարկնիս չատ սիրով կ'ընդունէր: Ծրարներն այնպիսի պահու մը և եղանակաւ մը նամակատան դռնէն դուրս կ'ելլէին որ եթէ երբեք լրտես ալ գտնուէր հոն չպիտի կարենար կասկածիլ: Արդէն Կառավարութիւնն իմացած էր որ Արմենիան Պոլսոյ մէջ մուտ կը գործէ, բայց մեր ձեռք առած պաշտօնեաներու չնորիւ մինչեւ վերջը որչափ ալ աշխատեցաւ չկրցաւ ձեռք անցընել:

Օր մը Փորթուգալեանին զրկելիք դրամներս յանձնելէ վերջ՝ իրը նամակատունէն դուրս կ'ելլէի, Եօրկին զիս կիսէն կանչէր և կիսէին դիմաց գտնուած մէկ պատուհանը ցոյց տալու, ուրիշ կը տեսնուէր բարձրաստիճան պալատական մը:

— «Կը տեսնե՞ս ներսը: Նստող պալատականը, որ

«մեզի լրտեսելու համար եկած հոն նստած է, իբր թէ «կը փափաքի Եւրոպական լրագիրներն աչքէ անցընել. «ուրեմն անոնց քիթին լաւ խնդալու համար առ այս «Արմենիայի ծրարները տար, ու անոնք թող մեզ ու «զածնսուն չափ լրտեսեն, և ծրարներուն մէջ Արմենիա «փնտռեն:»

Եօրկին իր ազնուութեանը և մեզ համար ըրած զոհողութեանը իբր ապացոյց ըսաւ.

— «Գրէ Փորթուգալեանին որ ասկէ վերջ Արմենիան նամակի ձեւով չդրկէ, այլ լրագրի ձեւով:»

Փորթուգալեանին գրեցի որ չհաւատաց և իրաւունք ունէր չհաւատալու, իսկ երբ գրեցի թէ ներսէն պաշտօնեաներ ձեռք առած ենք և իրենց հաւանութեամբն է որ կ'առաջարկեմ, անկէ վերջ սկսաւ իբր լրագիր դրկել:

Քանի մը ամիս իբր լրագիր ստացանք և յետոյ սկսանք նորէն իբր նամակ ստանալ: Փոխ Տնօրէնը նկատելով որ Արմենիային իբր նամակ պէտք է 25 սանդղիմնոց նամակադրոշմ փակցնել, իսկ իբր թերթ 5 սանթիմնոց և թերեւս աւելի պակաս, որով նամակատունը տուժած կ'ըլլայ. ուստի հրահանգ տուած էր Արմենիայի ծրարներն ինձ չյանձնել. հետեւաբար ստիպուեցայ իրեն դիմել և ինք առարկեց որ իբր մուտքը արգիլեալ լրագիր բաց չի յանձնել. ուստի խնդրեցի եկածներն ու գալիքներն յանձնել, մինչեւ որ նամակս Փորթուգալեանին հասնի: Փոխ-Տնօրէնը արտօնեց և ծրարներն առնելով մեկնեցայ:

Արմենիայի բաժանորդներէն ոմանց որոնց միջոցը կը ներէր ուղղակի՝ իրենց ցոյց տուած հասցէին ղըրկուելուն մենք ոչինչ ունէինք ըսելու, բայց բաժանորդագիրը մենք կը հաւաքէինք ու կը դրկէինք: Կա-

յին չատեր որսնք ըստ կամս տրուած նուէրի մը փոխարէն Արմենիա կը կարգային և յետոյ մեզ կը վերադարձնէին, և տուածնին իբր նուէր Փօրթուգալեանին կը ղրկէինք։ Մեր միջոցաւ եղած բաժանորդներու թիւը հարիւրէն աւելի էր, որոնց դրամներն օրն օրին Արմենիայի կը ղրկէինք և ընկալագիրներ կ'ստանայինք։ Իսկ գիրքերու հաշիւները զատ էր. հակառակ պարագային եթէ օր մը կառավարութիւնը այդ հաշուետետրակները ձեռք անցընէր, բնաւ չպիտի կրնար բան մը հասկնալ. ամիսներու անուշներէն զատ պիտի տեսնէր թուանշաններ. այդ հաշիւներուն բանալին ծանօթ էր վարիչ մարմնոյն և իր դանձապետին, դուրսէն մէկը անհնար էր որ կարենար բանալին գտնել։

Վարիչ մարմինը նկատելով որ Արմենիան եկաւ պակաս մը լրացնելու և օգուտն ակներեւ էր ու քանի որ Փօրթուգալեան կազմած էր «Հայոց Հայրենասիրաց Միութիւն» մը որ բաւական ճիւղաւորուած էր արտասահմանի մէջ, անպատեհ էր Փօրթուգալեանի կողմէն քանի մը անգամ եղած առաջարկը մերժել և չկապուիլ Արմենիայի հետ. բայց պայմանաւ որ երկրի մէջ ունեցած մեր մասնաճիւղերը նորէն մեզ հետ կապուած ըլլային։ Վարիչ մարմնոյն կողմէ եղած այս առաջարկը Փօրթուգալեան շատ սիրով և շնորհակալութեամբ ընդունեց։

Արմենիայի մէջ հրատարակուած լուրերուն մեծ մասը գրեթէ մեր միջոցաւ Փօրթուգալեանին կը հասնէր, որովհետեւ երկրի մեր ընկերները դիւրութիւն չունէին ուղղակի Մարտիրոս ղրկել։

Մենք այնպէս կ'ենթադրէինք թէ Պալատան և Կառավարութեան ձեռք անցուցած Արմենիաները հաւանական էր որ Մարտիրոսի հիւպատոսարանէն կը ղրկուէին։

Կառավարութիւնն իմացած էր նաեւ թէ Պոլսոյ մէջ Կապմակերպութիւն մը գոյութիւն ունի. կ'աշխատէր հետքը գտնել, բայց չէր յաջողեր. պատճառը շատ պարզ էր. դէպի գործն եղած զոհողութիւնն ու անկեղծութիւնն էր, այնպէս որ սկսնակ մը երբ կ'երդնուր և կ'ուխտէր ու ապա Կապմակերպութեան մէջ կը մտնար, այդ սկսնակն այլ ևս իր անձին տէրը չէր, իր անձն այլ եւս հանրութեան և հայրենիքին կը վերաբերէր։ Ահա այդ փորձերէն մէկն ըսենք։

Յրանսական նամակատունէն 40ի չափ գիրքեր փոխադրուած էին արդէն մեր որոշեալ տեղերը. այդ գիրքերը չէ՞ որ Պոլսոյ կողմը պիտի անցնէին. գիրքերը պարկի մէջ լեցուած Գասպար Միքայէլեանին կռնակն էին. պէտք էր կամուրջէն անցնէինք. անցանք և ապահով տեղերնիս հասանք։ Բայց Գասպար դեռ պարկը կռնակը չառած իրեն ըսած էի.

Կամուրջին վրայ ես քեզմէ քանի մը քայլ առաջ պիտի երթամ. երբ դառնամ դէպի քեզ նայիմ կամ այն է՝ ճամբադ չեղէ կամ այն է շալակդ եղած պարկը ծովը ձգէ, մի մոռնար որ միշտ կամուրջին եզերքէն պիտի քալես. հակառակ պարագային պէտք է ուրանաս և ծով ձգուած պարկէն բնաւ տեղեկութիւն չունիմ պիտի ըսես։

Գասպար անմիջապէս և պաղարիւնով մը ըսաւ.

«Երբ դառնաս և դէպի ինձ նայիս, ըսել է կասկած»
«Ժելի կամ լրտես մէկն է որ դիմացդ կ'ելլէ. որով «վտանգուած կ'ըլլանք. ուրեմն փոխանակ միայն պար»
«Կը ծով նետելու, ես ալ պարկին հետ ծով նետուիմ»
«Եւ խղդուիմ աւելի լաւ չէ», որպէս զի կառավարութեան
«Թիւնը չկարենայ գաղտնիք մը կորզել ինձմէ իր խոշ»
«տանդումներով և չարչարանքներով թէեւ ես ուխտած եմ մինչեւ վերջը չը խոստովանիլ»

Ղալաթիոյ մաքսատան մէջ հակեր կարող Սեբաստացի Նազարէթ Լուսիկեան էր որ շատ անգամներ Արմենիայի ծրարները Պոլիս կը փոխադրէր։ Նազարէթ իր աշխատութեան միջոցին կը գործածէր՝ հին հագուստներ առաջը կապած գանգալաջօ Կոգնոց, Արմենիայի ծրարները գանգալաջօյին մէջ փաթթած կամ Կոգնոցի գրպանը դրած՝ ազատ համարձակ կամուրջէն Պոլիս կ'անցնէր։

Կառավարութեան լրտեսներն ինչպէս կրնային

Նազարէթ Լուսիկեան (կայծակ)

կասկածիլ թէ այդ կարգի մարդիկ Արմենիայի ծրարները այդ կերպով կը փոխադրէին։ Բռնապետ Համիտը կատղեցնողը այն պարագան էր թէ Երլադի մէջ անցած դարձած գաղտնիքները ինչ միջոցաւ կը հաղորդուին Արմենիային, ինչ որ Եւրոպական լրագիրներն իսկ չէին կրնար ձեռք անցընել և հրատարակել։

Մամբուլեհէնի փաշան գրեթէ միշտ պալատ կը գտնուէր իբր բժիշկ և բարեկամն էր երջանկայիշատակ Խորէն Նար-Պէյին որ գրեթէ յաճախ կը տեսնուէին։ Պալատի գաղտնիքները Մամբուլեհէնի փաշան էր որ կու-

տար Նար-Պէյին և Նար-Պէյէն կ'առնէր Պէյիկթաշի Լեւոն Տէրօեան (Խրիմեան Կաթողիկոս եղած ատեն Տէրօեանը վարդապետ ձեռնադրել կուտայ) Մկրտիչ Վրդ. Տէրօեան անուանով և Վառնա կը ղրկէ, բայց Վառնացի Թուրքերը (անշուշտ թեւադրուած) Տէրօեանը Հայոց վարժարանին քով իր սենեակին մէջ կը գրւխատեն և վերջէն կրակ տալով թէ՛ վարժարանը և թէ՛

Խորէն Նար-Պէյ

ողրացեալ հայրենասէր Տէրօեանը կ'ոյրեն) և կը ղրկէր Փօրթուգալեանին։ Ահա պալատին գաղտնիքները թէ ինչ միջոցաւ Արմենիային կը հասնէին և թէ Եւրոպական թերթերու մէջ կը հրատարակուէին։

Արմենիան հրատարակուած միջոցին ժընէվէն քանի մը Ռուսահայ ուսանողներ Մարսիլիա կ'երթան Փօրթուգալեանի հետ բանակցելու որ Արմենիայի մէկ

երեսը միշտ իրենց տրամադրելի ըլլայ, և որուն փոխարէն կը խոստանան Արմենիայի կէս ծախք վճարել: Փօրթուգալեան կը մերժէ ուսանողներուն առաջարկը. որոնք կրկին ժընէվ կը վերադառնան:

Լոնտոնի մէջ սկսաւ հրատարակուիլ Հայերէն Հայաստան անունով ամսաթերթ մը, որուն խմբագիրներն էին Ժան-Պրուսային, Սըվազլին, և այլն:

Հայաստան իր կարգին կը հրատարակէր Հայաստանէն ու Պոլսէն առած տեղեկութիւնները. իր ուղղութիւնն էր լոկ դիւանագիտական միջոցներով Հայկական խնդիրը լուծել վստահելով անգլիացի Հայոցս համակիրներուն և ՅԵՐԴ. յօդուածի գործադրութիւնն պահանջել:

Հայաստան քանի մը թիւ հրատարակուեցաւ և թերեւս բաւական ատեն շարունակուէր, եթէ երբէք իր մէկ թիւով չըսէր և չառաջարկեր. «Երեք հազար «ոսկի զրկեցէք մեզի և մենք այդ գումարով կարող «պիտի ըլլանք Հայկական խնդիրը լուծել տալ»:

Հայաստանի խմբագրութեան սոյն առաջարկն այնչափ անտրամաբանական և արտառոց թուեցաւ ժողովուրդին որ քանի մը թիւ հրատարակուելէն վերջ այլեւս դադրեցաւ:

Մինաս Զեղազ սկսաւ հրատարակել Փրանսերէն Լ'Արմենի ամսաթերթ մը, որուն նպատակն էր Հայերս և Հայերու վիճակը ծանօթացնել Եւրոպային: Լ'Արմենին իր լրջութեամբն իր օգտակարութիւնն ունեցաւ և տարիներով շարունակեց իր հրատարակութիւնը:

Ամերիկայի մէջ սկսաւ հրատարակուիլ Ազատութիւն անունով շաբաթաթերթը էկինեանի խմբագրութեամբ. հեռաւորութեան պատճառաւ Ազատութիւն այնչափ շատ ընդունելութիւն չգտաւ, որովհետեւ իր պարունակու-

թիւնն արդէն վաղուց Արմենիան տուած էր և հրատարակած: Ազատութիւն՝ Սուրհանդակի փոխուեցաւ, նորէն ի գո՛ւր, որով քիչ ատենէն դադրեցաւ: Վերոյիշեալ թերթերը օրը օրին կը ղրկուէին մեզի և մենք կ'աշխատէինք տարածել, բաժնեգիններն և նուէրները ղրկելով իրենց խմբագրութեանց:

Ժընէվի մէջ 1887 Դեկտեմբերին սկսած էր հրատարակուիլ Հեջականունով ամսաթերթ մը: Ինչպէս կ'երևէր Հեջակի խմբագիրներ Ռուսահայերը էին և Հեջակ կազմակերպութեան օրկան մ'էր, Ինքնին կը հասկցուէր որ Հեջակի խմբագրութիւնը եղածներէն աւելի զարգացեալ, կարող և մտաւոր ոյժերէ կազմուած էր:

Տէրօեան Լեւոն թէ՛ Արմենիաի և թէ՛ Հեջակի թղթակից էր. վճարեալ թղթակից չէր, այլ ինքը անկեղծ հայրենասէր մը և եռանդուն երիտասարդ մը ըլլալով յօժարութեամբ կը կատարէր այդ պաշտօնը:

Յիշեալ թերթերուն մէջ միայն Հեջակն էր որ ձրի կը բաշխուէր ժողովուրդին:

Տէրօեան որչափ որ պաշտօնապէս մեր կազմակերպութեան անդամ արձանագրուած չէր, բայց շատ մօտէն կը տեսնուէինք, իրեն ծանօթ էր վարիչ մարմինը, որով գիտէր թէ Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող կազմակերպութիւնները մեզ հետ կապուած էին:

Պոլսոյ մէջ Հեջակի գործակատարն էր Տէրօեան. ուստի Հեջակ լոյս տեսած միջոցին Տէրօեան մեզի կը բերէր քանի մը տրցակ. մենք մերժելու պատճառ մը չունէինք և շնորհակալութեամբ կ'ընդունէինք. մեր «Արմէնա» կան ըլլալը անոր արգելք մը չէր, բայց սկիզբէն Փորթուգալեանին այնչափ հաճոյ չթուեցաւ Հեջակի լոյս տեսնելը, այնպէս որ գրեթէ ուղղակի կերպով մեզ

կը յանձնարարէր Հնչակ չտարածել մեր շարքերուն մէջ : Առանց Փորթուգալեանի ազդարարութեան մենք անկախօրէն Տէրօեանին ըսած էինք ի պատասխան մեզ եղած առաջարկին .

«Հնչակեան կուսակցութեան ծրագիրը նկատի ունենալով, մենք չենք կարող Հնչակեան կուսակցութեան կապուիլ, քանի որ Սոցիալիզմը մեր երկրին մէջ դեռ հող չունի և մեզ համար անմարտելի պատառ մ'է . վերջապէս դեռ վաղահաս է այդ բանը մեզ թրքահայոցս և մեր շարքերուն համար :»

Գ. — ԱՌԱՋԻՆ ԶՈՂԵՐ

Հայաստանի մէջ քիչերն էին որ Արմենիան ուղղակի Մարսիլիայէն կ'ստանային . հոն դիւրութիւն կար ուր Եւրոպացիներ կը գտնուէին և անոնց հասցէով կ'ստանային, որով Արմենիան Հայաստանի մէջ մուտք կը գտնէր Պոլսէն :

Պոլսոյ Կաղմակերպութիւնը օր ըստ օրէ իր շարքը կը լայնցնէր . որուն գլխաւոր պատճառը հետեւեալն էր .

Վարիչ մարմինն սկիզբէն ի վեր այն համոզումն ունէր թէ պիտի գայ ժամանակ մը որ մենք հրահանգուինք մեղմէ բարձր և կարող մարմինէ մը, իսկ եթէ երբեք հակառակ պարագային այդ կարծեցեալ ոյժն երեւան չելլէ, այն ատեն վա՛յ է եկեր այն Հայ ազգին և ժողովուրդին, որ իր յոյսը մեր վրայ դրած է . այսպէս կը տրամաբանէինք կ'ըսէինք մենք միշտ մեր բարեկամներուն և համակիրներուն : Ուրեմն մենք օրէ օր անձկանօք կ'սպասէինք մեզմէ աւելի կարողներու հրապարակ գալուն : Սկիզբէն այդպէս որոշած էինք և այդ

որոշման վրայ պիտի մնայինք մինչեւ վերջը : Եթէ երբեք մենք դիմէինք կամ մեզի դիմէին կարեւոր անհատներ, մենք մեր ծրագիրը բացատրելով կ'առաջարկէինք որ իրենք մեզի հետեւէին, իսկ եթէ իրենք դիտողութիւն մը և մերինէն աւելի նպատակայարմար ծրագիր մը ունէին, սիրով և ուրախութեամբ կ'ընդունէինք և կը համակերպէինք, որով բացայայտ կերպով ցոյց կուտայինք թէ Պոլսոյ վարիչ մարմինն անպայման կառչած չէ իր դիրքին և պաշտօնին, այլ իր գլխաւոր փափաքն է որ իրմէ կարող (ինչ որ շատ շատեր կային) և գործունեայ անհատներ մէջտեղ գալով գործին ղեկը ձեռք առնէին և վարէին . թէեւ այդ ոյժերու երեւան չելլելը մեզի յուսահատութիւն չէր պատճառեր, այլ վհատութիւն և ցաւ :

Վարիչ մարմնոյ անդամներուն վրայ աւելցան Միւրան Տամատեան Պոլսեցի, Մշեցի Արշակ Հայկունի, Մշեցի Մարգար Վարժապետ, Յակոբ Գաղանձեան և Գրիգոր Տէր Բաղդասարեանց :

Հայաստանի մէջ ոճրագործութիւնները բռնաբարումները աւազակութիւնները օրէ օր կը սաստկանային և այդ հարստահարութեանց պարագլուխները անպատիժ կը մնային և թէ կը քաջալերուէին : Կառավարութեան այս ընթացքը դո՛նէ մեզի զարմանալի չէր թուեր, քանի սր մենք վաղուց այդ փորձը մեր կաշիներուն վրայ տեսած էինք :

Պարսկաստանի մէջ Արմենիաի մուտքն ազատ էր . Արմենիան թէ՛ Մարսիլիայէն և թէ՛ Պոլսէն Վան հասցնէին անագին դժուարութիւն ունէր . ուստի Վան երթալիք Արմենիաները Պարսկաստանէն կ'երթային գրեթէ մասնաւոր սուրհանդակով, և ամէն անգամի սուրհանդակն անագին Արմենիաներ և յեղափոխական

գիրքեր կը փոխադրէր Վան, հարկ չկայ ըսելու թէ այդ սուրհանդակները Վանայ անձնուէր և անձնադռն երիտասարդներ էին: Սուրհանդակի գործն այդ անգամին համար կ'ստանձնէն Ագրիպասեան, Գուլագսըղեան և Դօլօշեան որ 18 և 20 տարեկան երիտասարդներ էին:

Ագրիպասեան խումբը կարգ մը գիրքեր և Արմենիաներ առնելով Պարսկաստանէն ճամբայ կ'ելլէ դէպի Վան, ինչպէս նախորդները, իրենք ալ ստիպուած էին Պարսկաստանէն մինչեւ Վան ուղիղ ճամբով չերթալ, այլ խուլ և լեռնային ճամբաներով:

Խումբը կը հասնի «Ջուխ Կէտիկ»ի գլուխը. հոն յանկարծ իր դէմը կը տեսնէ վեց զինեալ Քիւրտեր: Բնականաբար Քիւրտերը պիտի առաջարկէին անձնատուր ըլլալ. խումբին անձնատուր ըլլալը կը նշանակէր ղէնքերնին և սենեցածնին յանձնել: Բնականաբար խումբը չէր կարող այդ առաջարկն ընդունիլ. ուրեմն կռիւն անխուսափելի էր:

Քիւրտերուն անձնատուր ըլլալ երկու պարագայ ունի. մէկը որ Քիւրտերը իրենց անձնատուր եղողին վրան զանուածները ամբողջովին կ'առնեն և սպաննելէ վերջը կը հեռանան. իսկ միւս պարագան՝ կողոպտելէն վերջ ոտքերնին և ձեռքերնին կապելով կը հեռանան. այլ ևս այդ թշուառները կապուած վիճակի մէջ սողոսկելով իրարու կը մօտենան և կապերնին իրենց ատամներովը կը քակեն:

Խումբն իսկոյն քարերու և տեւ անցած գիրք կը բռնէ և կռիւի կ'սկսի. բնական էր որ իրենք չէին կարող յաղթել վեցին, իսկ իրենց ղէնքերը, գիրքերն և Արմենիաներն ալ իրենց ձեռքով Քիւրտերուն չպիտի յանձնէին. ճարահատեալ գիրքերն և Արմենիա-

ները վառելով մոխիր կը դարձնեն, իսկ փամփուշտներն սպառած մըջոցին գէնքերնին կը կոտորտեն և Քիւրտերը վրանին յարձակելով գիրքնք սրախաղող կ'ընեն արեան ճապաղիքներու մէջ:

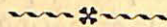
Ագրիպասեան խումբը ասկէ զատ ուրիշ միջոց մը չէր կրնար ընտրել, քանի որ ուխտած էին Մահ կամ Ազատութիւն, իսկ գիրքերը և Արմենիաներ պէտք էր այրէին որպէս զի Քիւրտերը վերջէն կառավարութեան չյանձնէին:

Ագրիպասեան խումբի նահատակութիւնն և իրենց մինչեւ վերջին վայրկեանը արիարար դիմադրելն ահագին ոգեւորութիւն յառաջ բերաւ մեր շարքերուն մէջ, և մեր համակիրներուն թիւը ստուարացաւ, մանաւանդ որ Ագրիպասեան խումբն առաջինն էր որ բռնակալութեան դէմ կը կռուէր և առաջին զոհը կ'ըլլար:

Կարծես նախախնամական ոյժ մը մղում կուտար մեր շարքերը խտացնելու: Ագրիպասեան խումբի նահատակութեան իսկոյն կը յաջորդէր Վանէն հասած յուզումնալից լուր մը: Թօխմանեան Արսէն Վարդ. և Բաղէչցիեան Գարեգին քաղաքական խնդրոյ ամբաստանութեամբ Վանայ բանտին մէջ բանտարկուած էին: Կառավարութիւնը Գարեգինը բանտին մէջ պատին վրայ կը խաչէր Քրիստոսի նման, որպէս զի այդ տանջանքներուն ներքեւ խոստովանութիւններ լսէին իրմէ: Գարեգինը հաւատարիմ կը մնար իր ուխտին և կառավարութիւնը չէր յաջողէր անոր բերնէն դադանիք մը կորզել: Իյս իր տեսակին մէջ եզակի չարչարանքին լուրը ահագին յուզում յառաջ բերաւ ժողովուրդին մէջ. կառավարութեան այս տեսակ միջոցներու դիմելը նպաստաւոր էր գործին թէ՛ «որչափ հալածում այնչափ տարածում»: Զաքրբեաններու կողմը մնացողներն հետզհետէ մեր

կողմը կ'անցնէին, համոզուելով մեր ըսածներուն և մեր ըրած առարկութիւններուն, ինչ որ միշտ ստիպուած էինք կրկնել այդ խնդրով հետաքրքրուողներուն:

Յեղափոխականները պէտք է իրենց վարքով ու բարքով միշտ բարձր ըլլան չէզոք ժողովուրդին աչքին և իբր օրինակ՝ լուրջ, պարկեշտ և մաքուր ըլլան: Յեղափոխութեան անունով հաւաքուած դրամներուն հետ վերին աստիճան խղճմտօրէն պէտք է վարուիլ, և յուսմպէտս վատնել բնաւ ներքի չէ: Ուստի քանի որ Չաքըրեանները սոյն տեսակէտին համաձայն և մեզ համակարծիք չեն, ուրեմն մենք չենք կարող այդպիսիներն իբր մեզ ընկեր ընդունիլ:

Ե.- ՅԱԶՈՂՈՒԹԵԱՆ ԱՊԱՅՈՅՅՆԵՐ

Հայրիկ ռւբր որ ալ ըլլար. ինչ վիճակի ալ ենթարկեր Համիտ զինքը, այդ պարագաները միայն արտաքին ճշուումներ կրնային նկատուիլ, իսկ ներքնապէս Հայրիկ կը մնար միշտ նոյն Յեղափոխական և հայրենասէր Հայրիկը:

Հայրիկը օրը օրին իրեն հասցուցած Արմենիաները, Հնչակները և այլ թերթերը կարդալով և թարգմանել տալով բացարձակապէս գիտակ էր երկրի և արտասահմանի անցուղարձներուն. իսկ Պոլսոյ մասին մենք արդէն գաղտնիք մը չունէինք իրմէ պահելու, այնպէս որ օրը օրին տեղեկութիւններ կուտայինք մեր գործերու մասին: Խրիմեան եթէ երբէք վարանում մ'ուներ, այն ալ դէպի Փորթուգալեանն ունեցած քիչ մը անվստահութիւնն էր իսկ նկատի ունենալով Արմենիայի գոյութեան անհրաժեշտութիւնը, երբեմն երբեմն քի-

թին տակէն կը մրմնջէր. «Աստուած վերջը բարին ընէ»:

Համիտ Հայրիկը Պոլիս բերելով մասամբ կարծես մեր գործին սատարած եղաւ:

Հայրիկը Վան գտնուած միջոցին գործին սատարելու համար կ'ընդունէր Րաֆֆին, Ժիրայրը և այլ ծպտուած գործիչներ, և անոնց հետ խորհրդակցելով պէտք եղած ծրագիրները կը մշակէր. իսկ Պոլիս գալով վստահելի ու բարձր շրջանակներու մէջ դէպի գործն յառաջ կը բերէր համակրութեան շրջանակ մը, որուն մէջ կը տեսնուէին Ունճեաններ, Կիւլպէնկեաններ, Յակոբեաններ, Թիրեաքեաններ, ևն. ևն.: Մենք այս ամենքը աչքի առջեւ ունենալով, այլ ևս տարակուսելու պէտք չէինք զգար ապագայ յաջողութեան մասին:

Ընկերներուս կողմանէ առ հասարակ ես էի որ միշտ Հայրիկին հետ կը տեսնուէի, այսինքն խորհուրդ և հրահանգ առնելու: Օր մը գործս լրացնելէս վերջ երբ մեկնելու կը պատրաստուէի, Հայրիկը գրպանէն խոշոր ծրար մը հանելով ըսաւ.

«Առ այս նամակը, կարգացէք ձեր ժողովին մէջ. «տեսէք եթէ պատասխանել պէտք է պատասխանե՞ «ցէք, անշուշտ ուշադրութիւն պիտի ընէք, բաւական «փափուկ խնդիր մ'է»»

Նամակագիրն էր Մկրտիչ Թիւթիւնճիէֆ, կարմիր մեկանով գրուած ութը թերթ թուղթէ բաղկացեալ: Թիւթիւնճիէֆ նամակը Պուլկարիայէն կը ղրկէր: Քանի որ Թիւթիւնճիէֆ բաւական զարգացեալ մէկն էր և այդ երկարապատում նամակը կը գրէր, ի հարկէ ինչպէս ըսած էր Հայրիկը, պէտք էր բաւական զգուշ ըլլալ:

Թիւթիւնճիէֆի նամակը վարչական մէկ ժողովին մէջ կարգացինք, որուն պարունակութիւնը գրեթէ հետեւեալն էր:

Թիւթիւնճիէֆ կը փափաքէր ծառայութիւն մ'ընել հայրենիքին և Ազգին. ինքը իբր թէ քանի մը դիւանադէտ բարեկամներ ունի եղեր և միշտ շփման մէջ ըլլալով՝ այն եզրակացութեան յոնգեր է և կամ իրեն խորհուրդ տուած են թէ Հայկական խնդիրը դիւանագիտութեամբ կարելի չէ չափի, և եթէ երբեք Թուրք Կառավարութեան իսկ ուզէ ճշդ յօդուածը գործադրել, այնչափ նպաստաւոր և օգտակար չի կրնար ըլլալ, այլ միակ և ամենէն նպատակայարմար միջոցն է եղեր յեղափոխութեամբ ձեռք բերել մեր ազատութիւնը:

Քանի որ իր բարեկամները և ինքը այդ եզրակացութեան յանգած էին արդէն, իր բարեկամներուն հետ համախորհուրդ բաւական ատեն մեր աշխարհագրական դիրքը, մեր յատկութիւններն ու բարեմասնութիւնները նկատի ունենալով որոշ եզրակացութեան մը յանգած ու ծրագիր մը կազմած էր:

Թիւթիւնճիէֆ քանի մը յօդուածներէ բաղկացեալ այդ ծրագիրը պարզած էր, և իր բարեկամներուն հետ որոշած էր ատիկա գործադրութեան դնել իբր ամենէն նպատակայարմար գործ մը:

Թիւթիւնճիէֆը յետոյ կը խօսէր ռազմական տեսակէտի մասին. որչափ ռազմամթերք պէտք ունենալն իս և ատոնց ինչ կերպով և միջոցով երկիր փոխադրելու միջոցներ մատնանիչ կ'ընէր. վերջապէս շատ ընդարձակ ծրագիր մ'էր. և ծրագրի գործողութենէն յառաջ գալիք օգուտները կը թուէր:

Թիւթիւնճիէֆ իր նամակը կ'եզրակացնէր թէ քանի որ անպատճառ Պոլսոյ մէջ պիտի գտնուի Կազմակերպութիւն մը և Հայրիկը բնականաբար իր ծրագիրը պիտի ներկայացնէ կամ յանձնէ այդ Կազմակերպութեան, ուստի եթէ Կազմակերպութիւնն որոշէ բա-

նակցութեան մտնել և կամ յարաբերութիւն ունենալ իրեն հետ, ինքը Թիւթիւնճիէֆ պատրաստ է բռնակցելու և թղթակցելու. այս վերջին պարագան Հայրիկին կամքէն կախում ունենալը կը մատնանչէր:

Վարիչ մարմինը Թիւթիւնճիէֆի ծրագրին մասին ոչինչ չունէր ըսելիք. բայց մենք չէինք կարող ազատ երկրի մէջ ապրող մէկու մը հետ բանակցիլ կամ մեր հասցէն իրեն տալ, քանի որ միայն իր զարգացումը բաւական չէր մեզի. պէտք եղածն իրեն վստահելի մէկն ըլլալն էր և կամ մեզի վստահելի եղող մէկէ մը պէտք էր որ յանձնարարուէր. ուրիշ կերպ չէինք կարող մտածել, քանի որ հակառակ պարագային կրնար վտանգաւոր և աղէտաբեր ըլլալ:

Վարիչ մարմինը իր որոշումն և եզրակացութիւնն յայտնեց Հայրիկին՝ յանձնելով նաեւ Թիւթիւնճիէֆի նամակը:

Հայրիկը գրեթէ այն եզրակացութեան յանգած էր արդէն որուն յանգեցաւ վարիչ մարմինը: Հայրիկ Թիւթիւնճիէֆի նամակը մեզի յանձնեց և պատուիրեց խնամքով պահել:

Թիւթիւնճիէֆ բնականաբար պիտի սպասէր նամակի պատասխանին: Հայրիկը չուզեց պատասխանել. Թիւթիւնճիէֆ քանիցս գրեց Հայրիկին. դարձեալ չը պատասխանեց. իսկ Թիւթիւնճիէֆ իր վերջին նամակով անուղղակի կերպով կ'ակնարկէր Հայրիկի զբաղած ըլլալը և կ'առաջարկէր Կազմակերպութեան յանձնարարել որ թղթակցի: Վերջապէս Հայրիկը իր նամակներէն և ոչ մէկին պատասխարեց:

Արփիար Արփիարեան, Լեւոն Փաշալեան և իրենց քանի մը գաղափարակիցներ իրենց արամադրութեան ներքեւ ունէին եօթանասուն ոսկիի չափ դրամ:

Վարիչ մարմնոյն յառաջդիմութիւնն լեւկատի ունենալով, մեզ հետ համաձայնութեան մը գալու կամ միանալու փափաք մը յայտնուեցաւ իրենց կողմէ, և մենք շատ սիրով և ուրախութեամբ լսեցինք իրենց առաջարկը. ո՛չ թէ նիւթական տեսակէտով միայն, այլ մտաւոր տեսակէտով մեզմէ շատ բարձր էին և մենք արդէն պէտք կ'ըգայինք այդ կարգի ոյժերու:

Բանակցութեան սկսուեցաւ բայց ցաւօք սրտի պէտք է ըսել թէ այդ բանակցութիւններն արգիւնաւոր ելքի մը չյանգեցաւ:

Արիւիարեան խումբը աւելի պահպանողական ըլլալով, պայման կը դնէր միութենէն վերջ իրենց տուած հրահանգներով գործել, առաջարկ մը, որ աւելի դիւսանագիտական կերպով խնդիրը կարգադրելու կը միտէր:

Քանի որ Հայաստանի մէկ ծայրէն միւսը արիւն կը հոսէր, քանի որ հարստահարութիւններն օր ըստ օրէ կը շատնային որոշ և սիսդէմաթիք կերպով, և վերջապէս՝ քանի որ մենք Յեղափոխական Կազմակերպութիւն մ'էինք, բնականաբար չպիտի կարենայինք խումբին առաջարկն ընդունիլ, և ստիպուած էինք բանակցութեան վերջ տալ:

Բանակցութեան խզումէն վերջ դիմեցին Խրիմեանին իբր միջնորդ: Խրիմեան ալ նոյնը ըսած էր ինչ որ մենք ըսած էինք: Խումբին հետ միանալու անյաջողութիւնը մեզի վնասութիւն չպատճառեց, որովհետեւ մենք վստահ էինք թէ հետզհետէ մեր թիւը պիտի աւելնայ և ասոր ազդակն էր դէպի գործն ունեցած. մեր անկեղծութիւնն և զոհողութիւնը, իսկ նիւթական տեսակէտով ոչինչ գրել պէտք է. ո՛վ որ փափաքէր մեր հաշիւներն աչքէ անցնել. իսկոյն պիտի համոզուէր թէ ի՛նչպէս խղճմտօրէն կը վերաբերէինք դէպի նիւ-

թական մասը, որուն համար հետեւեալ օրինակը կը բաւէ կարծեմ.

Կարեւոր գործի մը առթիւ ժամադիր եղած էինք Հայրիկին. այդ տեսակցութենէն վերջ անհրաժեշտ էր նշանակուած գործին ձեռնարկել. վարիչ մարմինը որոշած էր որ Մուրատ և ես Հայրիկի հետ տեսնուէինք այդ խնդրոյն մասին: Դեռ Սկիւտարի նաւամատացոյցը չհասած՝ սոսկալի տեղատարափ անձրեւ մը սկսաւ, որ նոյն իսկ հովանոցներ ալ չպիտի կրնային ու եւ քանի մը ծառայել, անձրեւ մը որուն քանի մը վայրկեանէն դադրելուն ընաւ նշան մը չէր երեւար:

Սկիւտարի նաւամատոյցը կեցած կը մտածէինք: Այդ տեղատարափին հովանոցով երթալ թերեւս այնչափ ալ անպատեհ չըլլար, բայց Սկիւտարի այդ զառիվերի ցեխերուն մէջէն ի՛նչպէս պիտի կարենայինք Ս. Խաչ եկեղեցին բարձրանալ: Գիտէինք որ ամենէն դիւրին միջոցը կառքով բարձրանալն էր, բայց կը խորհէինք որ եթէ երբեք մեր ընկերներէն և համակիրնեւրէն մէկը մեր կառքով երթալնիս տեսնէր, չէ՞ որ պիտի գայթակղէր թէ վարիչ մարմնոյն անդամները կառքով կը պտտին. թերեւս այդ կառքի դրամը մենք մեր անձնական հաշիւէն տուած պիտի ըլլայինք, բայց խնդիրը հոն էր որ պիտի կարծուէր թէ մըշտ չոայլ կերպով կը ծախսենք և կ'ապրինք:

Այս մտածումներով վայրկեանները կը սահէին. մենք Խրիմեանէն վերադառնալով դեռ բաւական կարգադրութիւններ ունէինք ընելու. ամենէն դժուարն այն էր որ ամէն ինչ պիտի վերջանար և մեր ճամբորդը որոշեալ ժամուն չողենաւով պիտի մեկնէր անպատճառ:

Վերջապէս նկատելով որ անձրեւը դադրելու նշան մը չէր երեւար և թէ դադրէր ալ այդ զա-

ռիվերի ցեխերուն մէջէն քալելով և մինչեւ Ս. Խաչ ելելով սոսկալի վիճակի մը պիտի ենթարկուէինք, որոշեցինք կառքով երթալ :

Հայրիկի սենեակէն ներս մտած միջոցնիս Հայրիկի առաջին գործն եղաւ կօշիկներնուս նայիլ ու ըսել .

«Այսօր ներելի էր ձեզ կառք նստիլ . եթէ այս «օդին կառք չնստէիք, պիտի կշտամբէի ձեզ :»

Երկրին մէջ ամենէն զօրաւորը Սեբաստիայի մասնածինդն էր : Մենք ընթերցողին կը թողունք ըսելու թէ՝ ձեռք բերուած յաջողութիւնը վարիչ մարմնոյ գործունէութեան արդիւնքն էր թէ Թուրք Կառավարութեան քունի մէջ մրափելուն :

Սեբաստիայէն պատուիրակութիւն մը եկաւ Պոլիս, Վարիչ Մարմնոյն հետ քանակցելու որ Սեբաստիայ քահանաներէն մին Սեւ Հոգերու վրայ վարժարան մը շինելու համար հանգանակութիւն ընելու պատրուակին տակ Ռուսաստան ղրկուի, Կովկասահայոց երեւելիներու տրամադրութիւնները շօշափելու, և յետագային գործին համար հանգանակութիւն ընելու :

Երեք ամիսէն վերջ քահանան գաղտնի կերպով Պոլիս մտաւ . իր հետ բերելով 100,000 ռուպլիէն աւելի նուիրատուութեան հասցէներ, պայմանաւ որ Խրիմեանի յանձնարարելէն վերջ վճարուի . քանի որ Պոլսոյ Վարիչ Մարմինն անձանօթ էր իրենց :

Ռուսահայոց Վարիչ Մարմնոյ մասին այդպէս մտածելն ոչ թէ մեզի վիշտ պատճառեց, այլ ուրախ էինք որ այդպէս կը մտածէին :

Պոլսոյ եկեղեցիներու սենեակներէն միոյն մէջ գաղտնի կերպով քահանան Հայրիկին ներկայացուցինք . քահանան անձամբ պարզեց իր ըրած ճամբորդութիւնը և կրած տպաւորութիւնները, և Հայրիկին հարցումներուն պէտք եղած պատասխանները տուաւ :

Քահանային պաշտօնը վերջացած էր այլ եւս . բերած հասցէները Վարիչ Մարմնոյն յանձնելէն վերջ ճամբայ ելաւ դէպի Սեբաստիա :

Վարիչ Մարմինը խոհեմութիւն չսեպեց այդ մեծ գումարը իր տրամադրութեան ներքեւ պահել, այլ որոշեց Պոլսոյ մէջ վստահելի և գաղափարակից հարուստ մը գտնել և ընդհ. գանձապետի պաշտօնն անոր յանձնել . որպէս զի ի պահանջել հարկին այդ հասցէին ղըրկուէին դրամները, առանց վարանման :

Վարիչ Մարմնոյն փնտռած այդ հարուստը ձեռք բերել միայն Հայրիկի միջոցաւ կարելի էր . ուստի Վարիչ Մարմինը իր որոշումը միայն Խրիմեանին հաղորդելով, Խրիմեան որոշման հաւանեցաւ և խոստացաւ գտնել մեր փնտռած անձը :

Խրիմեան գանձապետութեան պաշտօնին յարմար տեսած էր սեղանաւոր Թնկրեան Աւետիսը : Իմ ներկայութեանս որչափ որ համոզեց Թնկրեանը, բայց ինք մինչեւ վերջը մերժեց : Տոքդ. Յարութիւն Թիրեաքեանին առաջարկեցինք, որ նոյնպէս մերժեց . երկուքին առարկութիւնները՝ գալիք վտանգն էր որ աչքի առջեւ ունէին և այդ պատճառաւ կը մերժէին և մենք իրաւունք չունէինք ստիպելու որ անպատճառ ընդունէին, որով գործը վիժեց մեր կամքէն անկախ պատճառաւ :

Զ. ԿԱՍԿԱՍԸ ԿՐԻՄԱՆԱՆԱՅ

Վարիչ մարմինը քանի մը անգամ փափաքած էր «Հայոց Հայրենասիրաց Միութեան» վարչութեան հետ թղթակցիլ պաշտօնապէս, Վարիչ Մարմնոյն փափաքն

յառաջ եկած էր օր ըստ օրէ Պոլսոյ և երկրին մէջ Յեղափոխական գործին ընդարձակութիւնն հետեւեանքով . ուրիշ պատճառ մը չկար , և միեւնոյն ժամանակ կ'ուզէինք գիտնալ թէ վարչութիւնն որոնցմէ՞ կը բաղկանար : Վարիչ Մարմինը քանի մը անգամներ իմ միջոցաւ այս փափաքն յայտնեց , որովհետեւ սկիզբէն ի վեր թղթակցութիւններն և դրամական հաշիւները իմ միջոցաւս կ'ըլլային . բայց միշտ Վարիչ Մարմինն հաւանութեամբ կ'ըլլային :

Փորթուգալեան միշտ խուսափողական պատասխաններ կուտար իմ առաջարկիս և ես իր նամակներն օրն օրին վարիչ մարմնոյն կը ներկայացնէի :

Փորթուգալեանի սոյն ընթացքը բացարձակապէս մեզի կասկածի ենթարկեց . ստիպուեցանք յոռետես ըլլալ և կարծել թէ մի՞ գուցէ մեր չափազանց անկեղծութեամբ և վստահութեամբ խաբուած ենք և մեծ զոհողութեամբ մեր ղրկած հաղարաւոր ֆրանքները զուր տեղը ղրկած ենք , ինչպէս նաեւ թերթերու բաժնեդէրներն և գիրքերու արժէքը : Մեր մտածելակերպը թէեւ քիչ մը յոռի և անտրամաբան , բայց Վարիչ Մարմինը Փորթուգալեանի այդ վարմունքին ուրիշ նշանակութիւն չէր կարող տալ և կամ ուրիշ բանով չէր կրնար մեկնել : Վարիչ Մարմինը չէր կարծէր թէ ինքը պէտք եղած վստահութիւնը չէր ներշնչէր «Հայոց Հայրենասիրաց Միութեան» վարչութեան . եթէ այդպէս եղած ըլլար իսկ , Փորթուգալեան ինչո՞ւ մեզի նման անվստահելի մարմինէ մը հաղարաւոր ֆրանք կ'առնէր , և մինչեւ օրս իր յարաբերութիւնները կը շարունակէր : Եթէ երբեք Վարիչ Մարմինը իրօք անվստահելի էր , ի՞նչ կարող էր ընել Ֆրանսայի նման ազատ երկրի մը մէջ նստած վարչական անդամ-

ներուն : Եթէ երբեք այդ տեսակ կասկած մը պէտք էր ունենալ , պիտի ունենար Պոլսոյ Վարիչ Մարմինը , որ յականէ յանուանէ ծանօթ էր Մարտիրոս վարչութեան , և այդ վարչութիւնը կարող էր շատ հեշտութեամբ օր մը Պոլսոյ Վարիչ Մարմինն կազմը թուրք կառավարութեան ճիրաններուն մէջ ձգել :

Մարմինը որոշեց գրել Փորթուգալեանին թէ կը փափաքի իր կողմէ պատուիրակ մը ղրկել Մարտիրոս , կարեւոր և կենսական խնդրի մը առթիւ «Հայրենասիրաց» ի վարչութեան հետ կարծեաց փոխանակութիւն մ'ընելով եզրակացութեան մը յանգելու համար : Վարիչ Մարմինն սոյն նամակին պատասխանը կ'ուշանար ոչ թէ Փորթուգալեանի զբաղմանց պատճառաւ , այլ մեզ անյայտ պատճառաւ , որովհետեւ Փորթուգալեան դրամական հաշիւներուն համար օրն օրին կը գրէր , որմէ կրնայինք եզրակացնել թէ նամակնուս պատասխանը ուշանալն իր զբաղմանց պատճառաւ չէր : Տարակոյս չկայ որ Վարիչ Մարմինը յուզիչ դրութեան մը ենթարկուած էր և իր վճռական քայլն առնելու որոշումն օրէ օր կը յետաձգէր , յուսալով թէ իր նամակին պատասխանը պիտի ստանայ , քանի որ իր պատուիրակութեան ծախսն և վտանգն իր վրայ կը ծանրանար և Փորթուգալեան ո՛ր և է զոհողութիւն մը չպիտի ունենար : Արդէն հաշուական խնդիրներու մասին եղած թղթակցութեան մէջ միշտ կը յիշուէր թէ այդ նամակի պատասխանին կ'սպասուի :

Զգիտենք զուգադիպութիւն ըսենք թէ բախտին վերագրենք : Վաճառ մասնաճիւղը կարեւոր ձեռնարկի մը համար իր ծախսելիք դրամէն 20 ոսկի պակաս մը ունէր . այդ դրամը Պոլսոյ Վարիչ Մարմինն կ'ուզէր իբր փոխառութիւն : Միեւնոյն օրը Վարիչ Մարմինը

նամակ մը կ'առնէր Մշոյ մասնաճիւղէն որ որոշած էր իր ընդունակ չորս ընկերները Աթէնք ղրկել իբր կամաւոր Յունական բանակին մէջ զինուորագործելու և զինավարժութիւնը կատարելագործելով Մուշ վերադառնալէ ետք Մշոյ և Սասնոյ մէջ Հայեր զինավարժութեան վարժեցնելու. ուստի կը խնդրէր որ պէտք ըլլալիք աննշան ծախքը Վարիչ Մարմինը հոգար, համոզուած ըլլալով խնդրոյն կարեւորութեան, Վարիչ Մարմինը որ շատ անորոշ և վարանոտ դիրք մը ունէր դէպ ի Փորթուգալեան, լոկ փորձի համար որոշեց սոյն երկու խնդիրները պարզել Փորթուգալեանին և պէտք եղած գումարը պահանջել, նամակ գրուեցաւ և հաղիւ ամիսէ մը պատասխանեց՝ կրկնակի ապահովագրուած մեր նամակին, Փորթուգալեանի նամակը պարզ և շատ կարճ էր, հետեւեալ պարունակութեամբ.

«Հոս պատուիրակ ղրկելու պէտք չկայ. խնդիրը կրնաք նամակաւ պարզել և Վարչութիւնն իր որոշումը նամակաւ ձեզ կը յայտնէ: Վարչութեան անդամներու անունները գաղտնի մնալ սկիզբէն որոշուած է: Անկարգապահ ընկերները խստիւ կը պատժուին, մանաւանդ Վարչութեան և նախագահին դէմ ըմբոստացողները: Վանայ ձեռնարկը թող յետաձգուի. ժամանակը չէ: Զինավարժութիւն սորվիլ փափաքողները կարող են իրենց դրամով երթալ ու սորվիլ: Վարչութիւնն այժմ ի վիճակի չէ ձեր ուղած գումարները ղրկել, որովհետեւ չունի:»

Փորթուգալեանի նամակը կարդալով, նախ կարծեցի որ իմաստը սխալ կ'ըմբռնեմ. արիւնս այն աստիճան կ'եռար գլխուս մէջ որ նամակին տառերը աչքէս կը փախչէին կարծես: Որոշեցի պաղարիւնս գտնելէ վերջ կրկին կարդալ. կատարեալ ապուշ կտրած նստած

տեղս դամուած կեցայ. հարուածն այն աստիճան սոսկ ալի էր որ լախտի կը նմանէր և այդ պատճառաւ չուարում մը ունեցայ: Կրկին կարդացի, տեսայ որ սխալած չեմ եղեր: Բայց գաղտնի մնալ, խիստ պաշտօնի վիճակի չեմ, դրամ չունի բառերը զիս այն աստիճան յուզեցին որ իսկոյն դսնէ Մուրատը գտնելու և նամակն իրեն տալու որոշումս վայրկեանական եղաւ:

Մուրատը իսկոյն գտայ. Մուրատ նամակը կարդալէն վերջ առանց բառ մ'իսկ արտասանելու սկսեցինք ճիշդ համբերու նման իրարու երես նայիլ. կարծես այդ նայուածքին մէջ կը գտնէինք նոյն հոգեբանութիւնը, նոյն վիշտը և տրամաբանութիւնը. որովհետեւ առաջին անգամն էր որ Փորթուգալեանէն դրամ կ'ուզէինք գործին համար:

Մուրատը նամակը կրկին կարդաց, չեչտելով Վարչութեան անդամներու անունները գաղտնի մնալ, անկարգապահ եւ ըմբոսները խստիւ պատժուիլ և երբ կարդաց թէ Վարչութիւնը ի վիճակի չէ ձեր ուղած գումարը ղրկել որովհետեւ չունի, Մուրատ սկսաւ գլուխը երերցնել և կերպարանափոխուիլ. այն ատեն ես իբր կայծակնահար բացադսնչեցի. «Ա՛խ Մուրատ, խաբուած ենք եղեր...»:

Երեկոյն իսկոյն ժողով ունեցանք. մեր միւս ընկերները նախ կատակ կարծեցին Մուրատի (իբր ատեն նապետ) արտասանած բառերը, բայց դժբախտաբար տեսան որ դառն և ցաւալի իրականութեան մը հանդէպ կը գտնուէին: Աւելորդ է ըսել թէ ընկերները միեւնոյն վիճակին ենթարկուեցան որուն Մուրատ և ես ենթարկուած էինք արդէն:

Վարիչ Մարմինը վիճաբանելու և տատամսելու բնաւ պէտք չունէր. իսկոյն եւեթ միաձայնութեամբ

որոշեց, անմիջապէս խզել յարաբերութիւնը եւ ամեն կապ Փորթուգալեանի հետ, եւ սկիզբէն մինչեւ այդ օրը մեր գործառնութեան հաշիւները պահ սեղել:

Փորթուգալեանի նամակն Հայրիկին տանիլն ինծի վիճակեցաւ: Հայրիկը նամակը կարդալէ վերջ գլուխն երերցնելով ըսաւ.

«Ձեզի խաղ խաղցած է, ես արդէն սկիզբէն այն-
«չափ վստահութիւնն չունէի իր վրայ...»

Վարիչ Մարմնոյն որոշումն անմիջապէս հաղորդուեցաւ Փորթուգալեանին, շեշտելով որ օր առաջ եղած հաշիւները կը պահանջենք: Մենք մեր խարուիլն այնչափ ցաւալի չէինք գտներ՝ որչափ որ ցաւալի կը գտնէինք թէ գործերուն այդ տաք միջոցին, ի՞նչպէս և ի՞նչ ձեւով թէ՛ մերիններուն և թէ՛ մեր համակիրներուն պարզէինք ցաւալի իրողութիւններն որ սոսկալի յուսահատութիւն և լքում յառաջ պիտի բերէր մեր շարքերուն մէջ:

Փորթուգալեանը կը շարունակէր Արմենիաները զրկել և մենք ստիպուած էինք իրենց հասցէին յանձնել, քանի որ բաժնեգիրները կանխիկ ստացած և իրեն զրկած էինք:

Արմենիաի բաժնեգիրներուն և նուաւիրատուութեան ու գիրքերու հաշիւներն սկիզբէն ինծի յանձնուած էին, քանի որ Վարիչ Մարմնոյն գանձապետն էի: Քանի որ շաբաթները կը սահէին և Փորթուգալեանը մէկ տող նամակով իսկ չէր պատասխանած մեր նամակին, ընկերներս համամիտ էին առաջարկիս թէ Մարսիլիա երթալով անձամբ հաշիւ պահանջեմ Փորթուգալեանէն. եթէ յաջողէի (ինչ որ չէինք յուսար) լաւ, իսկ եթէ ոչ՝ գոնէ պիտի կարենայի Վարչութեան անդամները ճանչնալ և անոնց հետ տեսակցիլ:

Հայրիկը որ լաւ ըմբռնած էր հոգեբանութիւնս և նպատակս. Մարսիլիա երթալուս հաւանութիւն չը տուաւ...:

Փորթուգալեանի մեզ հանգէպ ունեցած այդ վարմունքը տարակոյս չկար որ մեզ մղէր բոլոր միջոցները ձեռք առնելու. իսկ այդ միջոցներէն գլխաւորն էր ստուգել թէ որո՞նք կրնան ըլլալ «Հայոց Հայրենասիրաց Միութեան» վարչութեան անդամները: Բաւական դժուար եղաւ ստուգել այդ բանը և թէ իր օգուտը չունեցաւ, որովհետեւ այլ եւս ո՛ւշ էր: Ստուգեցինք որ «Հայոց Հայրենասիրաց Միութեան» նախագահը, վարչութեան հինգ անդամները, քարտուղարն ամենքն ալ ինքը Մկրտիչ Փորթուգալեանն է եղեր, և իրեն քով եթէ կայ մէկը Մկրտիչ Աւետիսեան թէրլէմէզեանն է եղեր, ուրիշ ոչ ոք:

Ճամբորդներէն ոմանք (ի հարկէ յեղափոխականներ) երբ Մարսիլիա կը հանդիպին, կը փափաքին եղեր վարչութեան անդամոց հետ տեսնուիլ, Փորթուգալեան կ'ըսէ եղեր:

Գործերն այնչափ շատ են որ վարչութեան անդամները բոլորն ալ պաշտօնով կը ճամբորդեն և ինքը առանձին մնացած է: Փորթուգալեան այսպէսով իր գործը կը շարունակէ եղեր, իսկ մենք այս բոլոր անցուդարձերէն անտեղեակ, մեր իր վրայ ունեցած կոյր վստահութիւնը կը շարունակենք եղեր: Թողունք որ Փորթուգալեանին զրկուած դրամները վճարողներուն մէջ ամէն դասակարգի անհատներ կը գտնուէին, նոյն իսկ առանց սեռի խտրութեան, և շատեր իրենց օրական արիւն քրտինքով շահածները կուտային իբր ամսական կամ իբր նուէր ու Արմենիաի բաժնեգիրն, բայց մինչեւ վերջ չեմ կրնար մոռնալ պարագայ մը, որ կ'արժէ յիշել:

Ղալաթիոյ մաքսատան մէջ աշխատող Սեբաստացի բռնակիր մէկ ընկերնիս, պատճառաւ մը առժամանակեայ կերպով իր գործէն կը դադրեցնեն: Արմենիային կամ «Հայոց Հայրենասիրաց Միութեան» վճարելիք դրամը, ժամանակը կը հասնի. և որովհետեւ պէտք էր անպատճառ վճարէր և քանի որ չունէր, կ'որոշէ իր հայրենիքէն նոր հասած երկար ծաղկեւոր գուլպան ծախել և այդ դրամները վճարել:

Իր տաննապետն երբ այս պարագան ինծի հաղորդեց, ես իսկոյն մերժեցի դրամն առնել, ըսելով.

«Թող մնայ, երբ ի վիճակի ըլլայ թող այն ատեն վճարէ. դրամները իրեն վերադարձուր»

Տաննապետը չկրնալով համոզել զինքը, դրամները նորէն ինծի վերադարձուց, որովհետեւ մեր ընկերն ըսած էր.

«Աւելի լաւ է սուանց գուլպայի մնամ և սուրբ «գործի» համար ունեցած պարտքս վճարեմ»

-----*

Է. — ՄՇԵԳԻՆԵՐԸ ԵՒ ՄՈՒՍԱ ՊԷՅ

Հայաստանի մէջ չկար Հայաբնակ գաւառ մը որ բացառութիւն կազմէր և Քիւրտեքու հարստահարութեանց, ոճրագործութեանց և բռնակալութեանց ենթակայ չըլլար. գողութիւն, աւարառութիւն արդէն շատ սովորական բանի մը գոյն առած էին. վերջապէս ամէն ինչ արիւնկզակ տարրին քմահաճոյքէն կախում ունէր, քանի որ Կառավարութեան կողմէն բնաւ ուշադրութեան չէր առնուեր, և եթէ երբեք Հայերու կողմէ ազդու բողոքներ ըլլային, Կառավարութիւնը երեւոյթը փրկելու համար ճիշդ կը դիմէր սովորական

առածի ձեւին. (Թափանա գալ թաղըյա թուր): Իսկ եթէ երբեք գտնուէին Հայեր որ իրենք ձերբակալած ըլլային ոճրագործը կամ յանցաւորը, յանցաւոր Հայերը կ'ըլլային որ իրենց չվերաբերելիք գործին ձեռնամուխ կ'ըլլային և օրերով կառավարութեանց դռներ և նոյնիսկ բանտին մէջ քաշկոտուելով կը հարցաքննուէին:

Այս տեսակ ոճրագործութեանց, բռնաբարութեանց և աւարառութեան նշանաւոր վայրն ըլլալու պատիւն ունենալը վիճակուած էր խեղճ Մշոյ դաշտին, և որուն նշանաւոր հերոս հանդիսացած էր Մուսա պէյը:

Մուսա պէյ, Պոլսոյ մէջ Պահրի փաշայի նման զօրաւոր պաշտպան մը ունենալէ քաջալիրուած, գիշեր ցորեկ, վերջապէս ուզած վայրկեանին Մշոյ դաշտին մէջ իր արիւնկզակ մարդիկներով կ'սպաննէր, կ'առեւանգէր, կը թալանէր և կ'այրէր:

Մշեցիները նկատելով որ Մուսա պէյի մասին իրենց պուած բողոքագիրները կառավարիչին ու կուսակալին կողմէ անխելի կ'ըման, ստիպեալ հանրագրութիւն մը կը պատրաստեն Բ. Դուռ կը ղրկեն և իրենց այդ հանրագրութեան ալ կարեւորութիւն չի տրուիր. կ'որոշեն Պոլիս գալ անձամբ բողոքել և 29 օրէն քալելով Պոլիս կը հասնին:

Պոլիս հասնող 58 Մշեցիները՝ քահանայ, այր, կին ու աղջիկ՝ տեսնողներն ինքնին կարող էին գաղտփար մը կազմել թշուառութեան մասին:

Մշեցի մէջ գտնուած աղջիկը՝ քահանային եղբոր աղջիկը Կիւլիզարն էր, որ Մուսա պէյը առեւանդած և իր հարէմը տարած էր և խեղճ աղջկան պատիւը բռնի կերպով բռնաբարելէն վերջ, իր եղբոր կնութեան տուած էր, անպայման կերպով որոշելով որ Իսլամա-

կան կրօնքը ընդունել: Վայրենի Մուսա պէյ երբ իր գաղանական կիրքը յագեցնելու բռնաբարման կ'սկսի, Կիւլիզար իր ամբողջ էութեամբ կը դիմադրէ և Մուսա պէյ անգթաբար իր մտածակի կրունկով Կիւլիզարի աչքին կը զարնէ և այդ պատճառաւ մէկ աչքը կը փակուի:

Կիւլիզարը նկատելով որ ամէն ճիգ կը թափուի զինքը իսլամացնելու մեռնիլ աւելի նախամեծար կը սեպէ քան թէ իսլամանալը: Ուրիշ Հայ աղջիկ մը որ արդէն տարիներ առաջ նորէն բռնի կերպով Մուսա պէյի հարէմ տարուած էր. այդ կնոջ ջանքերով Կիւլիզարը գիշերանց հարէմէն կը փախչի և ապահով տեղ մը կ'ապաստանի: Մուսա և Գասրմ Կիւլիզարը փնտրուել կուտան իսկ կը տեղեկանան որ Կիւլիզարը արդէն Կարին հասած է:

Պոլիս հասնող 58 Մշեցիները ամէնքն ալ իրենց առանձին դատերն ունէին Մուսա պէյին դէմ. բաց ի անոնցմէ, Մուսա պէյ դեռ շատ Հայ դատախազներ ունէր Մշոյ մէջ, որոնք յուսահատած էին և անկարելի եղած էր իրենց Պոլիս գալը, որովհետեւ Մշեցիները գրեթէ գաղտնի կամ անակնկալ կերպով Պոլիս եկած էին. եթէ Մուսա պէյ տեղեկութիւն ունենար ատոնց բոլորը սրէ անցնել կուտար:

Մշեցիները Պոլիս հասնելէն վերջ բնականաբար առաջինը մենք պիտի ըլլայինք իրենցմով հետաքրքրուող և պէտքերը հոգացող, քանի որ ամէնքն ալ կողոպտուած, թալանուած թշուառ էակներ էին: Իրենց բնակութեան համար թալուող Բազար, Վէզիր խանի մէջ 7 մեծ սենեակներ վարձեցինք և քանի մը հատ փախածներ դնեցինք: Աշըքեան Պատրիարքին դիմեցինք և Պատրիարքարանէն իւրաքանչիւրին օրական

մէկ մէկ օխա հաց և պանիր ու ձիթապտուղ նշանակել տուինք:

Մշեցիներու Պոլիս հասնիլը բնական էր որ հետաքրքրէր Հայերը, այդպիսիներէն գտնուեցան շատեր որ իրենց նուէրներն և նպաստները չզլացան այդ թըլուառներուն:

Մշեցիներն աղերսագիրներով նախ դիմեցին Եպարքոսին և Դատական նախարարութեան, որոնցմէ բնաւ պատասխան մը իսկ չկրցան առնել դրեթէ. ուրեմն պէտք էր Համիտին դիմել աղերսագիրով:

Համիտին աղերսագիր տալը ամենէն դժուար գործն էր. թէեւ մեր մէջ ունէինք ընկերներ որոնք կարող էին պարզ աղերսագիր գրել, բայց Համիտին այդ երկտողի բորենիին աղերսագիր չէին կարող գրել. թէեւ ուրիշ դրողներ կային բայց կ'զգուշանային որ մի գուցէ վերջէն երեւան ելլէ թէ իրենք են գրողները: Աղերսագրի խնդիրը շատ դէշ ազդեց մեր վրայ, քանի որ պահանջուած վարձքը կը վճարէինք. գրելու չափ գոհուութիւն չկար այդ թշուառ Մշեցիներուն հանդէպ. վերջապէս Ղալաթիոյ կողմը Հայ մը գտանք, որ հազիւ հազ հաճեցաւ երեք ոսկիի փոխարէն աղերսագիր մը գրել:

Ուրբաթ օրը աղերսագիրն երկուրդ տարին, չորս օր սպասելէ վերջ երբ լուր մը չեկաւ, որոշեցինք հետեւեալ կերպով տալ աղերսագիրը, որ աւելի ուշագրաւ ըլլայ:

Վեց հօգի էինք, մէջերնիս ըլլալով նաեւ ջորեպան Ալին (ինք Մուսայի դատախազներէն էր, որուն ջորիները Մուսան առած էր. Պոլիս եկած էր բողոքելու): Զօրքերու ետին երկուրդ չրջապատի անկիւնը լռիկ մնչիկ կեցած էինք, բայց բնաւ նկատի ունեցած չէինք թէ աղերսագիրն Համիտի տալու միջոցին կարող են մեզ ձերբակալել և ես Վանեցի ըլլալով ինչ պիտի պատասխանէի իրենց հարցումներուն:

Համիտը Երլտըզի դուռնէն ելլելով երբ հասաւ մեր դիմացը և դեռ մզկիթի չըջափակը չմտած, իսկոյն Մշեցիներէն մէկը որուն քովն էր աղերսագիրը, երկու Մշեցիներուն կոնակն ելաւ և աղերսագիրը վեր բարձրացուց և ամենքս մէկ սկսանք բարձր ձայնով պօռալ:

Բաժեաճի՛մ մերհամեր էյլէ:

Համիտը իսկոյն կառքը կեցնել տուաւ և հրամայեց աղերսագիրն առնել:

Աղերսագիրն առնելէ վերջ մենք թէ՛ մեր առջեւ կեցած զօրքերէն, հեծելազօրքերէն և թէ պալատականներէն իսկոյն պաշարուեցանք: Արդէն մեր կեցած տեղը մեզմէ դատ ուրիշ Հայեր չկային. մեզի չըջապատած Երլտըզ տարին և մէկ սենեակի մը մէջ հսկողութեան ներքեւ դրին: Պալատականները կը հետաքրքրուէին և կուգային մեզ դիտելու, իսկ մենք լռիկ մնջիկ սենեակին մէջ նստած էինք:

Բնկերներս զգուշացուցի որ, չըսեն թէ ես վանեցի եմ. եթէ այդ մասին հարցում մ'ըլլայ, ես ինքս պիտի պատասխանեմ:

Երեք ժամ վերջ (անշուշտ Համիտ մզկիթէն վերադարձած էր) երեք պալատական պաշտօնեաները թուղթ ու գրիչ հետերնին սենեակին մէջ դառնուած աթոռներուն վրայ նստելով հարցուցին.

— Սուլթանը անցած միջոցին ինչո՞ւ պօռացիր:

— Անոր համար պօռացինք որպէս զի Սուլթանին ուշադրութիւնը գրաւէինք, և մեր այս աղերսագիրն ալ միւսին նման աննկատ չմնար:

— Աղերսագիրով ի՞նչ կ'ուզէք:

— Մեր վիճակին դարմանը և արդարութեան գործադրումը:

— Ձեր վիճակին ի՞նչ դարման կ'ուզէք:

— Աղերսագիրն մէջ գրուած է. դատ ունինք:

— Որո՞ւն դէմ:

— Մուսա պէյի դէմ:

— Շա՛տ լաւ. ուրիշ ինչ նպատակ կար ձեր պօռալուն մէջ:

— Բնաւ ուրիշ նպատակ մը չունինք. մեր դատավարութիւնը և արդարութիւնը կը պահանջենք, որովհետեւ այլ եւս չենք կարող այս վիճակին տոկալ:

— Ուրիշ ի՞նչ կը պահանջէք:

— Մուսա պէյի պատժուիլը:

— Պալատականները ոտքի ելան մեկնելու՝ Ալին ըսաւ.

— Ասոնք Հայ են, իսկ ես Իսլամ, ու անունս աղերսագիրն մէջ գրուած է:

— Ուրեմն դո՞ւն ինչ գործ ունիս ասոնց մէջ:

— Ես ալ դատախազ եմ, որովհետեւ Մուսա պէյ զիս ալ կողոպտած և իմ ջորիներո առած է և թէ վկաներ ունիմ:

— Շատ լաւ, ըսելով մեկնեցան:

— Պաշտօնականները մեկնելէ վերջ մեզի նորէն հոն թողուցին հսկողութեան ներքեւ. Երեկոյին մեզ չարձակեցին և գիշերն հոն պահեցին: Մենք իրարու հետ խօսելու ազատ էինք. չէինք կրնար եզրակացութեան մը յանգիլ թէ մեզի ինչո՞ւ գիշերը պալատը պիտի պահեն. կրկին հարցաքննելու և չարչարելու համար, չարչարուելու արժանի բան մը ըրած չէինք. իսկ եթէ չարչարէին ի՞նչ կարող էինք ընել:

Առաւօտուն նորէն այն անորոշութեան մէջն էինք. յանկարծ դուռը բացուեցաւ և նորէն երեք տարբեր պալատականներ եկան, գրեթէ իրենց նախորդներուն հարցումները կրկնեցին և մենք նորէն նոյն պատաս-

խանները տունք ու մեկնեցան . պալատականները մեկնելէն երկու ժամ վերջը մեզի ազատ արձակեցին :

Արդէն Պոլիս գտնուող զեռպանները և հիւպատոսները հետաքրքրուած էին Մուսա պէյի և Մշեցոց խնդրով , և քանի մը օր վերջ ստուգեցինք որ Մուսան Պոլիս բերելու Իրատէն ելած էր արդէն :

Գրեթէ ամբողջ Պոլսոյ ուշադրութիւնը դէպի Մշեցիներուն խնդիրը դարձած էր , ոչ թէ միայն Հայերը , այլ ամէն դասակարգերուն մէջ այդ խնդիրը խօսակցութեան նիւթ դարձած էր և Եւրոպական թերթերն արդէն սկսած էին այդ խնդրոյն առթիւ գրել : Օր ըստ օրէ կ'ըսպասուէր Մուսա պէյին Պալիս հասնելուն , որ արդէն ճամբայ ելած էր , առանց ոստիկանի և առանց հակողութեան :

Հայոց դրութիւնն և վիճակն ամէն կողմ նոյն էր . ոչ միայն ցաւալի էր տրտաքին տեսակէտով , այլ ցաւալի էր նաեւ ներքին տեսակէտով :

Դէպի Հայերս այն աստիճան սխտիմաթիք հալածանք մը սկսած էր որ կը չուարէինք իսկապէս . ձերբակալութիւն , բանտարկութիւն սովորական բաներ դարձած էին :

Լսեցի որ Վանեցի Նաթանեան Պօղոս Վրդ . (Արսասուհ Հայաստանի գրքին հեղինակը) Պոլիս բերուած հակօրինական կերպով առանց Պատրիարքարանի գիտութեան կամ փոխանակ Պատրիարքարանի մէջ բանտարկելու Պոլսոյ կեդրոնական բանտին մէջ դատապարտեալ բանտարկեալներու մէջ կը գտնուէր , առանց դատաւարութեան և առանց իր մասին վճիռ մը արձակելու :

Իբր Հայ և իբր հայրենակից՝ պարտականութիւնս սեպեցի իրեն այցելել , թէեւ Պօղոս Վրդ . ինծի ծա-

նօթ չէր : Ինքնին ցաւալի էր որ վարդապետ մը այդ սովորական բանտարկեալներուն մէջ կը գտնուէր , առանց նոյն իսկ իրեն մասնաւոր սենեակ մը տալու :

Պօղոս Վրդ . բռնակալութեան զոհ մը ըլլալէ աւելի՝ այցելուի մը վրայ կը թողուր այն սառսառզդեցիկ տպաւորութիւնը թէ Պատրիարք և ազգային իշխանութիւն՝ ինչո՞ւ չէին հետաքրքրուած Աղգին անպատուաբեր և ուղղակի նախատինք եզող այս տեսակ գործով մը :

Պօղոս Վրդ .ը տեսնող մը անգութ ըլլալու էր որ չարգահատէր իր վրայ և չվշտակցէր իր վիճակին :

Զգիտեմ ո՛ւսկից տեղեկութիւն առած էր (ըստ իր խոստովանութեան) թէ խիստ կը հետաքրքրուիմ այդ տեսակ գործերով . ուստի Պօղոս Վրդ . շատ անվերապահ կերպով պարզեց իր թշուառութիւնը . վրայի հին ու պատուած վերարկուն էր որ իր մերկութիւնը կը ծածկէր և ինքը ծխախոտի դրամ իսկ չունէր քովը : Պօղոս Վրդ .ի այս գրեթէ արտասուախառն յայտարարութիւնը չափէն աւելի յուզած էր զիս արդէն և թաշկինակովս արտասուքներս կը սրբէի . երբ խապոտ ձայն մը զիս սթափեցուց խոր և մեղամաղձոտ մտածմունքէս :

«Այս ձեր վարդապետն է . ասոր այս վիճակը ձեզի պատիւ կը բերէ՞ . ըսել է դուք անուանական Հայ էք . ի՞նչ , քրիստոնեայ չէ՞ք :»

Քօսողն Յոյն մ'էր և Պօղոս Վարդ .ին սենեակակից . ուստի Պօղոս Վրդ . Յոյնին խօսքն ընդհատելով ըսաւ .

«Այս Յոյնը գրեթէ ներքինս ամբողջ դիտէ . այդ պատճառաւ այսչափ յուզուած կը խօսի :»

Զգացած վիշտէս ելեկտրականացած՝ մէծիտ մը սպրդեցուցի Պօղոս Վրդ .ի ձեռքին մէջ . «ցտեսութիւն» ըսելով բանտի դուռնէն դուրս ելլելով ինքզինքս Գալբազըլարի գլուխը գտայ :

Ծանօթ և վստահելի բարեկամներու զիմեցի ա-
ճապարանօք, խնդիրը պարզեցի և երկու ժամուան մէջ
գոյացած հանգանակութենէն 2 հատ բրդէ և 2 հատ
դերձան ֆանէլա, 4 հատ ներքնաշորեր, 6 զոյդ գու-
պա, մէկ զոյգ մուճակ և մէկ քանի մը զրոյ. մանր
դրամ առնելով ուղղակի Կեդրոնական բանտը գացի և
Պօղոս Վրդ.ին յանձնելով վերադարձայ:

Հետեւեալ առաւօտ Պատրիարքարանէն բարապան
եկաւ՝ զիս Փոխանորդ Իւթիւճեան Գէորգ Վրդ.ի քով
հրաւիրելու:

Իսկոյն աչքիս զարկաւ Իւթիւճեանի պաղ ընդու-
նելութիւնը. ես պատճառ մը չունէի իսկոյն կասկածե-
լու, քանի որ նամակները մակագրելու զբաղած էր,
թերեւս դէմքի խոռոչները ասկէ յառաջ եկած էին,
ինք սպառնական ձեւ մը առնելով ըսաւ.

Կեդրոնական բանտը գացած էք այցելելու Պօ-
ղոս Վրդ. Նաթանեանին և թէ միեւնոյն ժամանակ
պէտք ըլլալիքները տարած էք, Զեզի ո՞վ արտօնու-
թիւն տուաւ կամ մեղմէ հրաման առի՞ք:

Ես արդէն այլայլմէ եղած և դեռ առջի օրուան
Յոյնին խօսքերուն գէշ տպաւորութիւնն անցած չէր.
որոշեցի ընելիքս ու ոտքի ելլելով ըսի.

Դուք ինծի չէք ճանչնար. ուրեմն ճանչցէք և ան-
կէ վերջ ուրիշ անգամ զիս հոս կանչեցէք: Ես հիմա
ձեզ կը ճանչնամ և հակառակ ձեր արգելքին՝ ուղղակի
Պօղոս Վրդ.ի քով պիտի երթամ:

Անիկա քաղաքական յանցաւոր մ'է, պէտք է կա-
ռավարութեան հանդէպ փափկամեկտ ըլլանք, հետե-
ւաբար ձեզիպէսները (նախատական ձեւով) արգիլենք
իրեն քով երթալու:

Ինծիպէսներն ալ ձեր մօրուքին մաղերը փետտելէ

վերջը Պօղոս Վրդ.ին քովը կ'երթան ըսելով ուղեցի
վրան յարձակիլ, բայց ներսը գտնուող բարապանը
դէմս ելաւ և չիողուց. Իւթիւճեան իսկոյն ուժգին
զանգակը հնչեցուց և դուրսը գտնուողները ներս խու-
ժեցին, որ արդէն մեր մէջ տեղի ունեցած քանավէճը
լսած էին: Ուղեցի հոն գտնուած ամբողջով մը Իւթիւ-

Մուսա պէյ

ճեանի վրայ յարձակիլ. վերջապէս զիս համոզելով դուրս
հանեցին Փոխանորդարանէն:

Իւթիւճեանի վարմունքը զիս չէր կրնար վհատե-
ցնել. քանի մը անգամներ Նաթանեանին այցելեցի և
պէտք ունեցածն հայթայթեցի:

Մուսա պէյ Պոլիս հասնելէն երեք օր վերջը Պատրիարքարանը դադրեցուց Մշեցիներուն արուելիք հաց, պանիր և ձիթապտուղը: Բնականաբար Պատրիարքարանի այս առած քայլը մեզի շատ զարմանալի թուեցաւ և իսկոյն Աշըգեանին դիմեցինք բացատրութիւն պահանջելու:

Խորէն Ասրգեան Պատրիարք

Աշըգեան հետեւեալ կերպով բացատրութիւն տուաւ մեզ, Մաքսուտեան—Նուբեան Վարչութեան տուած որոշման մասին.

«Նկատելով որ Մշեցւոց հաց և ուտեստ տալ Կառավարութեան հաճելի չլիտի թուի և Մշեցիներուն պարզապէս թելադրանք պիտի նկատուի, ազգային տեսակէտով այդ նպաստը դադրեցնելը աւելի նպաստաւոր է:»

Քանի որ Պատրիարք մը և Կեդրոնական Վարչութիւն մը դէպ ի այդ խեղճ և չուառ Մշեցիներն այդպէս կը վարուէին, աւելորդ նկատեցինք ու իցէ բառ մը արտասանել և այդ տեսակ Պատրիարքարանէ մը բան սպասել:

Պոլսոյ մէջ 58 Մշեցիներու սենեակի վարձքը տալ, հաց, ուտելիք, ծխախոտ և այլ հայթայթելը այնչափ դիւրին գործ մը չէր, և ոչ ալ աննշան նուէրներով և նպաստներով կարգադրելիք գործ մը:

Վարիչ Մարմինն երբ Պատրիարքին այդ պաշտօնական որոշման տեղեկութիւնը լսեց, իսկոյն որոշեց Մշեցիներու ապրուստի միջոցն ինք հայթայթել, նկատելով որ Մշեցիները խնամել իբր մարդ ամէն անհատի պարտականութիւնն էր և թէ Մշեցիները անօթի թո՛ղուլ բնաւ երբեք Հայութեան պատուաբեր չէր կրնար ըլլալ. և թէ օտարներու առաջ ծաղրելի և արհամարհելի ըլլալ կը նշանակէր Մշեցիները երեսի վրայ թողուլ, և մանաւանդ որ զիրենք լքելը յուսահատութեան և վհատութեան ենթարկել բոհել էր: Ահա այս և ասոր նման կարգ մը նկատումներով էր որ Վարիչ Մարմինը Մշեցիները խնամելու հոգն ստանձնեց իբր պարտականութիւն:

Կարնոյ կառավարութիւնը կը կասկածի եղեր թէ Հայերը զէնք պահած ըլլան Հայոց խորաններուն մէջ և կ'որոշէ եկեղեցին խուզարկել: Թէեւ Կարնեցի Հայ Երիտասարդները կանխօրօք տեղեկութիւն կ'օճենեան, բայց դիտմամբ ինքզինքնին անտարբեր կը ձեւացնեն և միեւնոյն ժամանակ կ'որոշեն ի՛նչ գնով ալ ըլլայ՝ դիմադրել և թոյլ չտալ եկեղեցիէն ներս մտնել և խուզարկել:

Կառավարական քանի մը պաշտօնեաներ 1890 Յունիս 18ին 30է աւելի ոստիկան-զինուորներով կուգան եկեղեցիէն ներս մանելու և խուզարկելու : Հայերը կազմ ու պատրաստ ոստիկանութեան կը դիմադրեն և կը յայտարարեն թէ թոյլ չպիտի տան եկեղեցիէն ներս մանելու և խուզարկելու :

Բնականաբար ոստիկանութիւնը զէնքի ոյժով իր որոշումը պիտի գործադրէր : Բայց կը տեսնէ որ առաջին նշանին վրայ Հայ երիտասարդներու ատրճանակները երեւան կ'ելլեն : որով ոստիկաններու և Հայերու մէջ կռիւը կ'սկսի սոսկալի կերպով :

Հրացաններու և ատրճանակներու ձայներէն հայ և թուրք բնակչութիւնը եկեղեցւոյ գաւիթը կը լեցուի : Ոստիկանութիւնը կ'ստիպուի վերջ տալ արբւնահեղ կռիւին՝ երբ Հայերէն երկուքը և ոստիկաններէն մէկը անկենդան գետին կը փռուին և քսանէ աւելի Հայեր և ոստիկաններ կը վիրաւորուին :

Կառավարութիւնը կ'սկսի Հայերէն քանիները ձերբակալել , և միեւնոյն ժամանակ եկեղեցւոյ խորանները խուզարկելով՝ ձեռնունայն դուրս կ'ելլէ եկեղեցիէն :

Սոյն արիւնահեղ դէպքը տեղի կ'ունենայ օտար հիւպատոսներու աչքին առաջ և քիթին տակ : Հիւպատոսներու ցոյց տուած արտաբերութիւնը և գրեթէ չհետաքրքրուիլը՝ Հայոց վրայ բնականաբար շատ գէշ տպաւորութիւն պիտի ընէր , և Հայերը այդ դէպքէն վերջ բոլորովին տարբեր համոզում կ'ունենան դէպի քրիստոնեայ ըսուած եւրոպան :

Դէպքը իր մանրամասնութեամբ տեղեկագրուած էր Վարիչ Մարմնոյն . տարակոյս չկար որ Վարիչ Մարմինը իր ուշադրութիւնը անգամ մը եւս դարձնէր դէպի

Հայաստան և աւելի լրջութեամբ խորհէր թէ իրօք Հայաստանի մէջ Հայերու վիճակը հետզհետէ անտանելի կը դառնար : Եկեղեցին և խորանները խուզարկելը ի հարկէ անհանդուրժելի պիտի թուէր Վարիչ Մարմնոյն :

Մշեցւոց թշուառ վիճակը և չքաւորութիւնը բնականաբար շատերու ուշադրութենէն չպիտի վրիպէին , մանաւանդ անոնց՝ որոնք մօտէն դիտէին Վարիչ Մարմնոյն նիւթական կարողութիւնը . հետեւաբար ամէն մէկը իր կարողութեան և դատողութեան չափով միջոց մը պիտի խորհէր . ուստի մեր ընկերներէն լուսանկարիչ Յարութիւն Տէր Բաղտասարեանց սքանչելի գաղափար մը յղացած էր : Մուսայէն աւեւանգուած Կիւլիզարի , մօրը և հօրեղբայր քահանային լուսանկարները պատրաստել ծախել գաւառները և արտասահման շրջել , Յարութիւնին տալ շատ աննշան չափ մը : Բայց խնդիրն այն էր որ գործը պէտք էր գաղտնի մնար և Կառավարութիւնը չգիտնար թէ այդ լուսանկարները Պոլսոյ մէջ կը պատրաստուին :

Յարութիւնի առաջարկը Վարիչ Մարմինը շնորհակալութեամբ և ուրախութեամբ ընդունեց . քանի որ գոյացած չափը Մշեցւոց հացագին պիտի ըլլար և իսկոյն պատրաստուիլ սկսուեցաւ «գալլինէ»ի վրայ , երեք ձեռով . 1. Կիւլիզար առանձին . 2. Կիւլիզար իր մօր հետ , իսկ 3. Կիւլիզար իր քահանայ հօրեղբօր և մօր մէջտեղ նստած :

Լուսանկարի գործը այնչափ յաջողութիւն գտաւ որ բնաւ չէինք երեւակայեր . գինը որոշուած չէր , ըստ կամս էր , բայց հատը 5 շրշ .էն պակաս չըլլալու պայմանաւ :

Շատ սպառեալուն պատճառաւ Յարութիւն ստիպուած էր աշխատաւորներ փնտռել , բայց այդ բանը

քիչ մը դժուար էր, քանի որ գործը կառավարութեանէն դադարէր կը պատրաստուէր, պէտք էր աշխատաւորները, գաղափարակից և վստահելի ըլլային:

Եւրոպայէն և Նոյն իսկ Ամերիկայէն այնչափ շատ յանձնարարութիւններ կ'ըլլային որ ստիպեալ առաջումը կ'ուշանար:

Չկրցանք գիտնալ թէ ո՞ր Հայը բարեմտամարար և ինչ նպատակաւ լուրը Ալըգեանի և Վարչութեան աւանջը հասցուցած էր թէ պատկերներու հաշիւները իմ քովս կը կեդրոնանայ. արդէն կառավարութիւնը և Պատրիարքարանը իրենց հետաքրքրութենէն վերջ այլ եւս համոզուած էին թէ լուսանկարները Եւրոպայի մէջ կը պատրաստուէին, որովհետեւ լուսանկարներուն ներքեր և ետին տառ մը իսկ չկար՝ որով կարենային գիտնալ թէ Եւրոպայի ո՞ր քաղաքին մէջ կը պատրաստուէին, որպէսզի նամակատանց վրայ ուշադրութիւն դարձնէին պատկերները ձեռք բերելու կամ գրաւելու համար: Թողունք որ եթէ յայտնի ըլլար իսկ, ձեռք անցընելը անկարելի էր, ինչպէս որ արգելեալ թերթերը և գրքերը չէին կրնար ձեռք անցընել:

Օր մը ստիպողաբար Ալըգեան զիս Պատրիարքարան կը կանչէ և մինք կ'ենթադրէինք թէ կրկին Մշեցւոց հաց տալ պիտի շարունակեն, և այդ խեղճ Մշեցիները գոնէ պատկերի շահէն գոյացած դրամով շաբաթը մէկ անգամ կերակուր ուտելու բախտին պիտի արժանանան:

Ուրախ գուարթ և այդ ենթադրական յոյսերնուս իրականացման համոզումով իսկոյն դէպի Պատրիարքարան վազեցի, չնայելով թէ այն օրէն երբ Մշեցիներուն նպատար դադարեցնելու որոշումը Ալըգեանէն լսած էինք, քնկերներուս և մասնաւորապէս իմ մէջս

հակակրանք և զգուանք մը ստեղծուած էր դէպի Ալըգեան և Քաղ. Ժողովը:

Սենեակէն երբ ներս մտայ և Ալըգեանի դէմքը տեսայ, իսկոյն ներքնապէս կորսնցուցի ուրախութիւնս և գուարթութիւնս, իսկ արտաքինս Նոյնը պահելու բռնազբօսիկ ճիգով մը Ալըգեանի ցոյց տուած աթոռը նստեցայ: Եւ գրեթէ Ալըգեան սա ձեւով և իմաստով սկսաւ ճառել.

Կը լսենք թէ մեր Հայերու նախաձեռնութեամբ և օժանդակութեամբն է որ այդ (դէմքը թթուեցուցած) Մշեցի աղջկան և մօրը լուսանկարները հրապարակի վրայ ելած կը ծախուին: Գիտէ՞ք որ այդ բանը շատ վտանգաւոր է և պարզապէս կառավարութեան ուշադրութիւնը մեր վրայ հրաւիրած կ'ըլլանք. չեմ յուսար որ դուք համամիտ չըլլաք մեզի. արդեօք դուք տեղեկութիւն ունի՞ք և գիտէ՞ք թէ որոնք են այդ նախաձեռնարկները:

Տեղեկութիւն ունիմ և քանի որ չէք գիտեր, ուրեմն ձեզի լսեմ. նախաձեռնարկը և ծախողը մենք ենք: Կարծեմ հիմա հասկցա՞ք: Ձեր և Վարչութեան մտածելակերպը մեր վրայ այնչափ գէշ ազդած է մասնաւորապէս այս Մշեցիներուն խնդրին առթիւ, որ մենք վերջնականապէս որոշած ենք այդ մասին բառ մ'իսկ չարտասանել: Ուրեմն միակ հարցում մը եթէ կարելի է Ձեզի չըսինք թէ այդ պատկերներուն հաշիւն իմ քովս կը կեդրոնանայ:

— Այո՞, ըսին:

— Ուրեմն ես ալ անձամբ կը խոտովանիմ թէ ճիշտ է և կարելի եղածին չափ պիտի աշխատինք շաբաթեւ, ըսելով դուրս ելայ սենեակէն:

Ալըգեան գիտէր որ Պոլսոյ մէջ կազմակերպութիւն

մը կայ և թերեւս այդ լուրը Չաքրբեաններու կողմէ անուղղակի կերպով իրեն հասած էր, ինչպէս նաեւ լուսանկարի խնդիրը:

Արդէն գիտէինք որ Չաքրբեանները բարոյապէս մեզի կը հալածեն սոսկալի կերպով: Որչափ որ Չաքրբեաններուն այդ ընթացքը մեզի այլ եւս գաղտնիք մը չէր, բայց չէինք կրնար մազի մը չափ կասկածիլ թէ իրենք օր մը կարող են մեզ դաւաճանել. ուստի բացարձակապէս ըսեմ թէ այդ կասկածով չէր որ մենք միշտ հակառակը կը խորհէինք և ձերբակալուելու մղձաւանջը աչքի առջեւ ունէինք, ինչպէս Հայրիկ կ'ըսէր երիւմն «անկողիննիդ պատրաստ և կապուած պահեցէք միշտ» այնպէս որ հակառակ պարագային եթէ մեր սենեակները խուզարկուէին՝ վտանգաւոր թուղթ մը, ևն. ձեռք չպիտի անցուէր:

Աչքեանի առաջարկը և տուած պատասխանս ընկերներու հաղորդեցի. որուն համամիտ գտնուեցան, բայց ցաւալին այն էր թէ մինչեւ երբ պիտի տեւէր ազգային իշխանութեան այս նողկալի ընթացքը որ հետզհետէ անտանելի ըլլալու աստիճանին կը հասնէր:

Մուսա պէյ սիգածէմ հարսներու նման գոռու դիրքով մը Պոլսոյ մէջ կը պտտէր. պէտք չէր որ ինք ողջ Պոլիս բերուէր, Պոլսոյ մէջ իսկ միթէ կը պակսէին անձնուէրներ և անձնազոհներ լինչի օրէնքը գործադրել այդ յեղեղակին վրայ. բայց դիւանագէտները և ջոջ աղաները այն հաւատքը ունէին թէ Մուսան անպատճառ պիտի դատապարտուի և իր արժանի պատիժը պիտի կրէ: Մենք բոլորովին հակառակը կը պնդէինք և այդ պատճառաւ մեզի Տափարեւն և Անվորձ տիտղոսները կուտային:

Մուսան Պոլիս հասնելով, պատուիրակութիւն մը

չոգենաւէն իշխանավայել կերպով Սկիւտար Պահրի փաշայի աւարանքը տարաւ: Մուսան անշուշտ ամենէն առաջ իր երախտագիտութիւնը պիտի յայտնէր Պահրի փաշային որ այնքան տարիներ իր պողպատի նեցուկը և պաշտպանը եղած էր Պոլսոյ մէջ, և աւելորդ կը նկատէր խնդրել Պահրի փաշայէն որ իր Պոլիս գալը պարզ պտոյտ մը նկատուի և ուզած ատենը աղատ ըլլայ կրկին Մուշ վերադառնալ. այդ մասին վաղուց իր ծրագիրը կազմած էր Պահրի փաշան և Մուսան արդէն անոր գործադրման մասին ընաւ կասկած մը չուներ:

Մուսայի խնդիրը սկիզբէն գոնէ Եւրոպացւոց աչքին իբր գաւեշտ և կատակերգութիւն մը չձեւացնելու համար, լոկ իբր ձեւակերպութիւն պէտք էր հարցաքննել և դատարանի դատաւորներուն առջեւ հանել: Չէ որ այդ դատաւորներուն և ընդհ. դատախազ Խալիս պէյին պէտք եղած հրահանգները նախօրօք տրուած էին:

Մուսան շաբթուան մէջ քանի մը օր կը հարցաքննէին և գիշերները նորէն Սկիւտար կը վերադառնար, առանց հսկողութեան: Արդէն սկիզբէն մինչեւ դատաւարութեան վերջանալը և անպարտ անձակուիլը Մուսայի վրայ ուէ ոստիկանական հսկողութիւն տեղի չունեցաւ:

Հայրիկի գլխաւոր փափաքն էր որ գաւառացի երիտասարդները Պոլսէն իրենց հայրենիքը վերադառնային: Հայրիկի նպատակը շատ որոշ էր որու մասին գրել աւելորդ կը նկատենք:

Բնական էր որ լուրը չուտով հայերու մէջ տարածուէր մանաւանդ որ քանիներուն ալ ճամբու ծախքը տուած էր Հայրիկ: Գաւառացի երիտասարդները

սկսեցին հետզհետէ դիմել Հայրիկին և Հայրիկը անոնք մեղի կը դրկէր որոնց ճանապարհածախս տալով կը դրկէինք։ Մեկնողներէն էր նաեւ մեր ընկեր Գլըճեանի եղբայր Միսակը որ իր չորս ընկերներով Տիվրիկ դնացին։ Գրեթէ ամէնքն ալ 19 և 20 տարեկան երիտաւարդներ էին։

Միսակը Տիվրիկի շրջանին մէջ իր 30ի չափ ընկերներով երկու տարիի չափ գործելէն վերջ քանինները կը ձերբակալուին և երեք տարիի չափ բանտ մնալէ վերջ կ'ազատուին։

Կառավարութիւնը նորէն կ'սկսի իրենց վրայ կասկածիլ, բայց այս անգամ անձնատուր ըլլալ չեն ուզեր այլ կ'սրոյեն իբր փախստական լեռ ելնել ու գործել։ Գրեթէ 15 տարիի չափ գործելէն վերջ Օսմ. սահմանադրութեան հռչակումն վրայ կը հասնի և այն ատեն է որ իրենց ասպատակային գործին վերջ կուտան։

Մուսայի դատավարութեան սկսիլը կը մօտենար։ Գատրիարքարանի կողմէ փաստաբան կարգաւեցան Վառձապուհ Մանուկեան և Թընկլը Սիմոն։ Յիշեալ փաստաբաններուն կարողութիւնը անօխտելի էր և իրենց ազգասիրութիւնն ու հայրենասիրութիւնը բնաւ կասկածի տակ չէր։ Բայց ինչ կ'արժէր այդ ամենքը, քանի որ Մուսայի անպարտ արձակման հրամանը չստանալէն տրուած էր։ Վարիչ Մարմինը այսպէս կը տրամաբանէր և կը կարծէր։ Իսկ եթէ Մուսան դատաւարտուէր մենք այն ատեն մեր սխալած ըլլալը սիրով պիտի խոստովանէինք։ Բայց մենք դժբախտաբար այն համոզումը գոյացուցած էինք որ օր մը Հայութիւնը դառն իրականութեան մը հանդէպ պիտի գտնուէր։

Մենք օրը օրին կը տեղեկայինք թէ պալատին մէջ ի՞նչ կ'անցնէր կը դառնար Մուսայի մասին, թէ պա-

լատին մէջ Տէրվիչ և Օսման փաշաները և աւագանիներէն քանինները ինչ որոշած են և ինչ պիտի գործադրեն։ Մեր տեղեկութեան աղբիւրը բնաւ կասկածելի չէր։ Թերեւս Մավրոյէնի փաշան ինքզինք Մուսա պէյին համակիր ձեւացնէր պէտք եղած միջոցին և այդ ինքրով մասնաւորապէս հետաքրքրուէր իսկ. ատոնք բոլորը պիտի ծառայէին այն բանին որ Մավրոյէնի փաշան կարենար հիմնական և ոտոյգ տեղեկութիւններ տալ Նար-Պէյին, և Նար-Պէյէն արդէն չուտով մեզ կը հասնէին այդ տեղեկութիւնները ծանօթ միջոցաւ։

Պալատին մեկ տեղեկաբերն ալ բարեծաղիկն... էր, որ կ'ուզէր ինքզինքը հայրենասէր և ազգասէր ներկայացնել և Խրիմեանին բարեմտութենէն օգտուիլ կամ զայն շահագործել։ «Բարի ծաղիկ» ըսելուս պատճառն այն էր որ եթէ երբեք մեր ընկերներէն Տիւսեան Վարդան և Համբարձում քիչ մը հեռատես չըլլային, իր դաւաճանութեան մէկ զոնն ալ ես պիտի ըլլայի, և այդ բանն ընելով ո՞վ գիտէ ատոր փոխարէն ինչ պիտի ձեռք անցընէր և ինչ բանի տիրանար։ Եւ իր այս նպատակին հասնելուն մազ մնացած էր։

Մենք և մասնաւորապէս Հայրիկը կը շահագործէինք զինքը, քանի որ ինք միշտ պալատին մէջ ելեւմուտ կ'ընէր և Հայրիկ երբեմն կ'ըսէր. «Չար է, բայց երբեմն բերած տեղեկութիւններէն կ'օգտուիմ, անոր համար է որ երես կուտամ»։

Վարիչ Մարմինը որոշեց որ Արշակ Հայկունիի հետ Մագրգիւղ երթանք և Ալըգեանը իր տան մէջ տեսնենք և մեր ժողովին որոշումն յայտնենք կամ իր տրամադրութիւնը հասկնանք։

Ալըգեան նախ չընդունեց մեզի և բարապանը մեզ յայտարարեց որ մէկ քառորդ ժամէն դիտի ընդունի։

Մենք համակերպեցանք, բայց 15 վայրկեան վերջ ընդունիլը մեր միտքին մէջ կասկած ծագեցուց. մի գուցէ ոստիկանութեան լուր պիտի ղրկէր և որոշեալ ժամուն մեզ իր տան մէջ ձերբակալել պիտի տար. Ուրոշեցինք այնպիսի սրճարան մը նստիլ, որ կարենայինք Աշրգեանի տանը դուռնէն ներս մտնողը տեսնել. Մեր ատրճանակները պատրաստած էինք արդէն մեր գրք-պաններուն մէջ, հակառակ պարագային գործածելու համար:

Աշրգեան իր աթոռին մէջ նստած, դէմքը քիչ մը գունատած էր. մենք կարծեցինք թէ անհանգիստ էր. Ամենէն աւելի մեզի զարմացնող կէտն այն էր որ Աշրգեան զիս չճանչցաւ, քանի որ երբորդ անգամն էր որ իրեն կը ներկայանայի, թէեւ հազուադէպ փոխած:

Վարիչ Մարմնոյն կողմէ մեզի յանձնարարուածը Հայկունիի հետ հաղորդեցինք Աշրգեանին. Մուսա պէյի Հայերսէն ձեռքով պատժուիլը այնչափ յայտնի պիտի չլլար և սպաննողը (եթէ երբէք ձերբակալուէր) պիտի ըսէր թէ ինքնաբերաբար իր զգացումներէն մղուած սպաննած էր ոչ թէ մէկու մը կողմէ թելադրուած էր:

Աշրգեան մերժեց միշտ մեր առաջարկը և միշտ պնդեց թէ իրենք հաւաստի աղբիւրէ տեղեկացած են թէ անպատճառ Մուսա պէյ պիտի դատաւարուի:

Բնականաբար մենք չէինք կրնար և արտօնուած ալ չէինք ըսելու թէ մենք հաւաստի աղբիւրներէ տեղեկացած ենք որ Մուսա պէյ չպիտի պատժուի և անպարտ պիտի արձակուի: Ինքը Աշրգեան կարող էր մեր ըսածներուն հաւատք չընծայել, կարծելով թէ մեզի նման երիտասարդներ ո՞ւրկէ կրնայինք գիտնալ թէ Մուսան անպարտ պիտի արձակուի:

Մուսան սպաննելու մասին խօսած ատեննիս իրեն

քով նստող վարդապետին հետ սկսաւ ֆրանսերէն խօսիլ, ձեւերէն այնպէս կ'երեւէր որ Հայկունիի և իմ մասին կը խօսէր վարդապետին հետ:

Աշրգեան երբ մեզի հանդարտութեան և խոհմութեան քարոզներ սկսած էր շռայլել, մենք այլ եւս չուզեցինք նստիլ. ու մեկնեցանք:

Երկաթուղւոյ կայարանը կեցած կառախումբին կ'ըսպասէինք Պոլիս վերադառնալու: Քանի մը վայրկեան վերջը Աշրգեանի քով գտնուող վարդապետը եկաւ քովերնիս կեցաւ. Ենթադրելով որ Աշրգեան դիտմամբ վարդապետը զրկած է, սկսանք ժուռ գալ, կասկածելով թէ մի գուցէ Աշրգեան մեզ ձերբակալել պիտի տար այդ վարդապետին միջոցաւ կամ ցուցմունքով:

Կառախումբը կ'ուշանար և վարդապետը մեզի հետեւելէ ետ չէր կենար. բան մը որ որոշ կերպով կ'երեւէր. Հայկունին որ աւելի կրակոտ բնութիւն մը ունէր, կէս զայրացկոտ եզանակաւ մը յանկարծ վարդապետին ըսաւ.

— Ներողութիւն, Հայր Սուրբ, ի՞նչ է ձեր անունը, և ինչո՞ւ հոս կ'սպասէք:

— Ես Արշարունի Յովհաննէս վարդապետն եմ, (այժմ Ս. Պատրիարք) կառախումբին կ'սպասեմ Պոլիս երթալու. ես չատ համակրեցայ ձեր վառվռուն յանդուգն բնավորութեանը. եթէ կ'ուզէք՝ ձեզի ըսեմ ձեր բացակայութեան եղած խօսքերը, ինչպէս նաեւ մեր ֆրանսերէն խօսակցութիւնը:

— Քանի որ կը փափաքիք մենք ուրախութեամբ և շնորհակալութեամբ պիտի լսենք, ըսի:

«Չգիտեմ բարապանը կամացուկ մը ինչ ձեւով Աշրգեանին իմացուց ձեր գալը, որովհետեւ այն ատեն Աշրգեանէն բաւական հեռու նստած էի (վերջէն հաս-

կըցայ որ Աշըգեան և բարապանը ձեզի չեն ճանչնար) : Աշըգեան յանկարծ գունատեցաւ և բարապանին լսաւ . «Ըսէ թող քիչ մը սպասեն , վերջէն դան» : Աշըգեան դրեթէ վախէն դողալ սկսաւ և տրամադիր չէր վերջէն ձեզի ընդունելու և հակառակ պարագային ձեզի ոստիկանութեան պիտի յանձնէր . ինքը այնպէս են-

Տ. Թովմանեան Արարունի վարդապետ

թաղերեց թէ դուք այնչափ լաւ մարդիկ չալիտի ըլլաք . քանի որ իր տունը եկած էք . եթէ գործ մը ունենայիք , կարող էիք Պատրիարքարանին մէջ զինք տեսնել :

«Անպատճառ դուք գէշ նպատակաւ եկած պիտի ըլլայիք . քանի որ Մշակոյց ու Մուսա պէյին ինդիրը կայ հրապարակին վրայ : Ես զինքը վստահեցուցի թէ

ցորեկով այդ բանը կարելի չէր ընել Մաքրիգիւղի մէջ . ըստ իմ կարծեաց պէտք էր ինքը ձեզի ընդունէր և լսէր ձեզի :

«Աշըգեան բարապանին արտօնեց ձեզի ներս առնել . Ֆրանսերէն ինծի կ'ըսէր . «ասոնք գէշ մարդիկ չեն և գէշ նպատակով եկած չեն . մի' գուցէ առանց համոզուելու երթան և Մուսան սպաննեն որ այնչափ նպատաւոր չալիտի ըլլայ» : Իսկ ձեր մեկնելէն վերջը ըսաւ .

«Աղէկ որ միջամտեցիր և ներկայութեանս ընդունեցի . ապա թէ ոչ սիրտս հանդարտ չալիտի ըլլար և պիտի կարծէի թէ անոնք գէշ նպատակաւ եկած պիտի ըլլան անպատճառ , ինչ որ թիւրիմացութիւն մը պիտի ըլլար : Աշըգեան շատ վախկոտ է . ձեր պատճառաւ էր որ զիս իր քովը պահեց» :

— Մեր մեկնելէն վերջը Մուսայի համար բան մը չըսաւ , հարցուց Հայկունին :

— Չէ' , ոչինչ չըսաւ , պատասխանեց Արշարունի վարդապետ և մենք շնորհակալութիւն յայտնելով բաժնուեցանք իրմէն :

Մուսա պէյի դատաւարութիւնը մօտ էր : Մուսան առանց ոստիկանի դատարան կը մտնար և առանց ոստիկանի կը մեկնէր . եթէ գտնուէին իրեն հետ ոստիկաններ ալ , փոխանակ Մուսան անոնց տրամադրութեան և հսկողութեան ներքեւ ըլլալու , ընդհակառակն ոստիկան-զինուորները Մուսայի տրամադրութեան ներքեւ էին , քանի որ Մուսան իր ուզած կերպով կը չարժէր : Այսպիսի պարագայ մը աշխարհի վրայ գոյութիւն ունեցող և ոչ մէկ պետութեան և կառավարութեան մէջ կար , ան ալ Մուսայի նման 58է աւելի դատախազ և վկաներ ունեցող ռճրագործ մը , ճիւղ

ժը: Այս ալ տեղի ունեցած զաւեշտին մէկ ուրիշ վա-
րագոյրն էր, որ կը բացուէր աշխարհի անջեւ:

Մուսան Պոլսոյ շուկաներուն և փողոցներուն մէջ
ժուռ եկած միջոցին իր դէմը ելլող Մշեցիին հեգնա-
կան կերպով կ'ըսէր:

«Ինչո՞ւ զիս չմեղքցաք, ինչո՞ւ զիս Պոլիս բերել
տալով բանտարկեցիք ու առանց զիս խնայելու և ձեզի
ըրած բարիքներս մոռնալով, զիս դատապարտել պի-
տի տաք: Չէ՞ որ մեք մէկ երկրացի ենք, չէ՞ որ նորէն
իրարու երես պիտի նայինք, ևն»:

Այս տեսակ նախա-
տական խօսքերով խեղճ Մշեցիներուն հետ չնական
հաճոյք կ'ստանենար:

Արդէն Եւրոպական թերթերը Մուսայի հարցա-
քննութեան և դատաւարութեան «խեղկատակու-
թիւն և թատերական զաւեշտ» անունը կուտային:

Դատաւարութեան մօտեցած օրերը Մուսան սկսաւ
լուրջ և չնական յոխորտալից կերպով բացէ ի բաց և
աներկիւղ իրեն հանդիպած Մշեցիներուն ըսել.

«Քիչ ատենէն Մուշ պիտի վերադառնամ և այս
անգամ ձեռքս անցած Հայերը ողջ չպիտի թողում,
որպէս զի Պոլիս գան և ձեզ նման շուներուն պէս փո-
ղոցները պատելով՝ ինծի պէս մէկու դէմ բողոքեն:
Խըցըրեն՝, առնելիքնիդ ըլլայ, այս անգամ եթէ
Մուշ ուղեւորիմ, Հայութեան նմոյշն իսկ չպիտի թո-
ղում: Մուշ եկէ՛ք ու հոն կը տեսնուինք...»

Մուսա պէյը այս խօսքերը այնպիսի ձեւով և բարձր
ձայնով մը կ'արտասանէր որ անցնող դարձողներն իսկ
կը լսէին:

Մուսա պէյի այդ սպառնական խօսքերը կը հաս-
տատէին մեր ստացած տեղեկութիւնները թէ Երջուզի
մէջ աւազանիները վերջնական կերպով որոշած են

Մուսան կրկին Մուշ վերադարձնել, դրամական նուէր-
ներով ու չքանչանի վարձատրութեամբ:

Դեռ դատաւարութիւնը չսկսած արդէն ամէն
կարգի ունկնդիրներով հոծ բազմութեամբ մը սրահը լեց-
ուած էր: Ունկնդիրները այնչափ շատ էին որ նմանը
շատ քիչ անգամ տեսնուած էր: Սրահէն դուրս նրբանց-
քին մէջ ալ այնչափ բազմութիւնը խռնուած էր որ
ասեղձգելու տեղ չկար, և ոստիկանները շատ դժուա-
րաւ կարգապահութիւնը կը պահէին. որովհետեւ վեր-
ջին դատաւարութիւնն էր. արդէն նախընթաց դա-
տաւարութեանց միջոցին պարբերաբար լսուած էին
60է աւելի օրինաւոր վկաներ, որոնց վկայութիւնները
լիովին Մուսայի յանցաւոր ըլլալը կ'ապացուցանէին:
Մուսան աթոռին վրայ նստած էր, իր շուրջն ունե-
նալով իր երկու փաստաբանները. ինչպէս նաեւ Մշե-
ցիներուն երկու փաստաբանները: Հետզհետէ կը հաս-
նէին գրեթէ բոլոր օտար տէրութեանց ներկայացու-
ցիչներն և եւրոպական կարեւոր թերթերու թղթա-
կիցներն և իրենց յատկացուած տեղերը գրաւած էին:

Դատաւորներն իրենց ամբողջ կազմով սրահէն ներս
մտան և իրենց աթոռները գրաւեցին:

Մուսայի երկու թուրք փաստաբաններն իրենց
երկարապատում և կրկնութիւններով լեցուն փաստե-
րով Մուսայի անպարտութիւնը և ազատ արձակումը
կը պահանջէին:

Խօսքը Մշեցիներու փաստաբաններուն տրուեցաւ.
Վառաձայուհ Մանուկեան և Թընկըր Սիմոն էֆ հները
շատ որոշ և յստակ ձեւով Մուսայի յանցաւոր ըլլալը
մատնանշեցին և պէտք եղած պատիժը պահանջեցին:

Նախագահն ընդէ, դատախազին կարծիքն և խօս-
քը լսել ուզեց. ընդէ. դատախազը քանի մը բառեր

մըմբդաց, և առանց չիկնելու Մուսայի անպարտ արձակուիլը պահանջեց:

Դատաւորները խորհրդակցութեան՝ համար ներսի սրահը քաշուեցան և քանի մը վայրկեան վերջ վերադարձան. իրենց աթոռները գրաւելէ ետքը, նախագահը հանդիսաւոր կերպով օրինագիրքը ձեռք առաւ և անոր մէկ հատուածը կարդալէ վերջ, հետեւեալ խօսքերն արտասանեց.

«Աւստի, դատարանս եղածները միաձայնութեամբ լոկ զրպարտութիւն նկատելով. Մուսա պէյը անպարտ կ'արձակէ և Մշեցիները կը դատապարտէ դատական ծախքերը վճարելու, որով դատաւարութիւնը վերջացած է»:

Նախագահին արտասանած այդ բառերը եթէ երբեք կարգ մը ունկնդիրներու համար նորութիւն և կամ անակնկալ մ'էին, բայց մեզի և խեղճ ու տարաբախտ Մշեցի դատախազներուն համար ոչ անակնկալ մը և ոչ ալ յուսախաբութիւն էին, որովհետեւ անկէց առաջ տեղի ունեցած դատաւարութիւնները մեզի այն եզրակացութեան հասցուցած էին թէ օր մը այդ կատակերգութեան հանդէպ պիտի գտնուէինք. մեր այս համոզումին իբր ապացոյց ըսենք թէ նախընթաց դատաւարութեան միջոցին եթէ երբեք ես արդիւած չըլլայի քովս գտնուող մեր ընկերներէն Վանեցի կաղ Մալխասը իր գրպանի ատրճանակով պիտի սպաննէր տեղն ու տեղը:

Քանի որ եղածը մեզ համար անակնկալ մը չէր, մենք միայն հետաքրքիր էինք տեսնել թէ արտասանուած վճիռը ինչ տպաւորութիւն պիտի ընէր Եւրոպական պետութեանց ներկայացուցիչներուն վրայ: Այդ ներկայացուցիչներէն միայն մէկ քանիններն էին որ

արձակուած վճիռը լսելով քիչ մը դէմքերնին սահմուկած և գլուխնին կախելով մտածել սկսած էին: Մեզի համար գոնէ այդ չափն ալ կը բաւէր, խուլ կերպով և շատ իրաւացիօրէն իրենց երեսին չարթելու «Բրիտանից Պատշապան» բառերը, քանի որ անորակելի կատակերգութիւն մը և արտառոց զաւեշտ մ'էր որ տեղի կ'ունենար իրենց աչքին առջեւ և քիթին տակ: Եթէ երբեք միշտ մեզի հրամցուած այդ բառերը լոկ կեղծիք մը չէին և իրողութիւնը այդ բառերուն անժխտելի հերքումը չէր, ուրեմն Հայաստանի և անոր յետ ինկած անկիւններու մէջ տեղի ունեցածը մեր կողմանէ գրել, հրատարակել և հրապարակելը պարզ և անտեղի յոգնութիւն կրնայինք նկատել: Քանի որ մայրաքաղաքին ու կեդրոնին և ամենէն բարձր դատարանին մէջ իսկ օրէնքը և արդարութիւնը չէր որ կը գործադրուէր, այլ պարզ ու աղաղակող ապօրինութիւն և անիրաւութիւնը: Եւ այս բոլոր եղածները Օսմանեան ապագայ պատմութիւնը սեւ էջերով պիտի արձանագրէր հարկաւ. այլ եւս մեզի ի՞նչ փոյթ և չէր արժէր իսկ հետաքրքրուիլ թէ՛ Մարգասէր եւ իրաւասէր ըսուած Եւրոպան իր պատմութեան մէջ այս եղածները ի՞նչ կերպով պիտի արձանագրէր....:

ՎԵՐՁ Բ. ՄԱՍԻՆ

ՆԻԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Ա. Մ Ա Ս

	Էջ
Ա. Բռնապետին առաջին ֆայլը	7
Բ. Վանայ հրդեհը	11
Գ. Տուներու խուզարկութիւնը	22
Դ. Քիւրսեր դէպի բանակը	30
Ե. Պայազիսի Ռուս գերիները	40
Զ. Վասպուրականի սսվը	43
Է. Մսի զարթնում	48
Ը. Մեհմէտ պէյին Հայոցմէն պատուիլը	77
Թ. Զինուորներու ըմբոսութիւնը	80
Ժ. Սանմանադուրեան տարեդարձ	89
ԺԱ. Աղաբէկեանի հրամեսք	91

Բ. Մ Ա Ս

Ա. Հայ ազգի մեծ կորուստը	97
Բ. Կեդրոնի պառակտումը	100
Դ. Թերթի անհրամբեսութիւնը	118
Դ. Առաջին զոհեր	128
Ե. Յաջողութեան ապացոյցները	132
Զ. Կասկածը կ'իրականանայ	139
Է. Մեծերները եւ Մուսա պէյ	146

U. D. U. 1911

146	Uebungsbuch der Uebung
145	Handbuch der Uebung
144	Handbuch der Uebung
143	Handbuch der Uebung
142	Handbuch der Uebung
141	Handbuch der Uebung
140	Handbuch der Uebung
139	Handbuch der Uebung
138	Handbuch der Uebung
137	Handbuch der Uebung

Վաճառման կեդրոնացեղին է «ԿՈՀԱԿ»ի
խմբագրասունը :

Դիմել՝

استانبول پوسته قوطوسی نومرو ۱۲۵ غوهاق غزتہ سنہ

Rédaction «GOHAG» B. P. Centrale 125, Constantinople

խմբագրութիւն «ԿՈՀԱԿ»ի, 125 փոստարկղ, Կ. Պոլիս.

11.968-159
11971-8